

LURCZA ZSUZSANNA

Új korszellem kísértetek hálójában

Kiadói tanács:

Dr. Bányai Éva egyetemi tanár (Bukaresti Egyetem)
Dr. Benedek József egyetemi tanár (BBTE, Kolozsvár)
Dr. Gagyai József egyetemi tanár (Sapientia EMTE, Marosvásárhely)
Dr. Gábor Csilla egyetemi tanár, akadémikus (BBTE, Kolozsvár)
Dr. G. Etényi Nóra egyetemi docens (ELTE, Budapest)
Dr. Nyíró Miklós egyetemi tanár (Miskolci Egyetem)

MONOGRÁFIÁK 7.

Támogató a Romániai Magyar Demokrata Szövetség
és a Communitas Alapítvány.

LURCZA ZSUZSANNA

Új korszellem kísértetek hálójában

A szubjektum mint kitöltendő űr
a hatalmi mechanizmusok vonzásában

EGYETEMI MŰHELY KIADÓ
Bolyai Társaság, Kolozsvár
2025

Lektorálta:

Dr. Kovács Attila egyetemi docens, Transilvania Egyetem, Brassó

Dr. Kovács Barna egyetemi adjunktus, Sapientia EMTE, Marosvásárhely

© Szerző; Bolyai Társaság, 2025

Kiadja az Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár

A kiadvány felelős szerkesztője: Veress Károly

Felelős kiadó: Rancz Mónika

Korrektúra: Szabó Beáta

Számítógépes tördelés: Metaforma Kft., Kolozsvár

Borítóterv: Makkai Bence

Nyomdai munkálatok: GPO Graphics, Kolozsvár

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

LURCZA, ZSUZSANNA

**Új korszellem kísértetek hálójában : a szubjektum mint kitöltendő
úr a hatalmi mechanizmusok vonzásában / Lurca Zsuzsanna. - Cluj-**

Napoca : Egyetemi Műhely Kiadó, 2025

Conține bibliografie

Index

ISBN 978-630-6636-21-1

1

Egyetemi Műhely Kiadó

Bolyai Társaság, Kolozsvár

Igazgató: Veress Károly

Felelős kiadó: Rancz Mónika

400604 Cluj-Napoca

B-dul 21 Decembrie 1989 nr. 116

Tel.: 0264-591582

E-mail: egyetemimuhely@gmail.com

<https://www.bolyait.ro/egyetemi-muhely-kiado/>

Tartalomjegyzék

Bevezető	7
1. Kirekesztés és kontroll Foucault munkásságában	14
1.1. <i>A leprás és a bolond alakja.....</i>	<i>15</i>
1.2. <i>A leprás kizárása és a pestises helyhez kötése – negatív és pozitív uralmi technikák</i>	<i>39</i>
1.3. <i>Uralkodó hatalom vs. fegyelmező társadalom.....</i>	<i>49</i>
2. Panoptikon.....	65
2.1. <i>Panoptikon és digitális panoptikon: Bentham–Foucault–Han.....</i>	<i>65</i>
2.2. <i>Fegyelmező társadalom vs. „megengedő” társadalom – biopolitika vs. pszichopolitika</i>	<i>74</i>
2.3. <i>A fegyelmezéstől az önoptimalizálásig, megelőzésig</i>	<i>88</i>
3. Biopolitika.....	98
3.1. <i>Biopolitika – „fölösleges” élet – láger.....</i>	<i>98</i>
3.2. <i>Biopolitika – demokrácia – kivételes állapot.....</i>	<i>120</i>
4. Játék vs. munka (eldologiasodás és elidegenedés).....	130
4.1. <i>A munka</i>	<i>130</i>
4.2. <i>A játék</i>	<i>161</i>
5. A láthatatlanná váló hatalom nyomában.....	173
5.1. <i>A háború</i>	<i>173</i>
5.2. <i>Diskurzus – propaganda – média – új digitális technológia</i>	<i>180</i>
5.3. <i>Parrhészia – igazmondás és kockázatvállalás a post-truth korszakában</i>	<i>196</i>
6. Hauntológia az új kor árnyékában – homo kiborg és homo vacuum.....	201

Bibliográfia	213
Névmutató.....	223
Rezumat	226
Abstract.....	227

Bevezető

Mi ez a kor, amelyben élünk? Gyakran tették fel a saját kor értelmezésére vonatkozó kérdést. Ez sajátos jelentőséggel bírt Kant számára, és ehhez a kérdéshez tért vissza Foucault is, aki a jelenkor történészeként határozta meg magát,¹ és arra összpontosított, hogy melyek azok a problémák, amelyek kitüntetett helyet kapnak egy adott korban, mintegy a problémák történetiségét írva le, a jelenből kiindulva. Melyek azok a történeti, diszkurzív és egyéb feltételek, amelyek lehetővé teszik, hogy egy bizonyos formában gondolkodjunk korunkról? A felvilágosodás Foucault olvasatában egy *attitűd* és *életforma*, mely az állandó megújulás igényét rejt magában mint „saját történelmi korunk állandó kritikája”.² Foucault feleleveníti a felvilágosodás összefüggésében a jelenre vonatkozó reflexív viszony mint gyakorlati kritika szükségességét, amely a lehetséges túllépések kísérleti felkutatása. Derrida dekonstrukciójában szintén az *aktualitás* kérdése, ugyanakkor az aktualitás konstruáltságának kritikája, dekonstrukciója kerül képbe, az aktualitásról alkotott filozófiai reflexió fontosságára hívva fel a figyelmet. Derrida *artefactualité* fogalmában az *arte* a műviségre, a kreáltságra utal, a *fact* a tényt és a tényyszerűséget jelzi, az *actualité* pedig az aktualitást; az *actualités* franciául a híreket is jelenti. Ezzel is jelezve, hogy az információk, a „tények” sohasem készen álló dolgok, hanem művieik, kreáltak, hierarchizáltak, szelektívek, manipulatívak, ugyanakkor technikai úton hozzáférhetők, azt sugallva, mintha a média, az információs és digitális technológia feladata lenne a „tények” előállítás. Erre utal Derrida másik kifejezése, az *actuvirtualité*, ahol az *actualité* virtuális úton érhető el.³ Baudrillard elgondolásában az információs forradalom, a virtualitás, a kibernetika olyan jelrendszereket generálnak, amelyek a tömegkommunikáció, a politikai folyamatok és a digitális technológia segítségével voltaképpen

¹ Vö. André Berten interjúja Michel Foucault-val 1981. május 7-én a Leuveni Katolikus Egyetemen *What Is Our Present* címmel. <https://www.youtube.com/watch?v=O8jTiq-vudxg> [letöltve: 2024. 11. 09.]

² Michel Foucault: *Mi a felvilágosodás? (Was ist Aufklärung?)*. In Szokolczay Árpád (szerk.): *A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1991. 38.

³ Ld. Jacques Derrida – B. Stiegler: *Echographies de la télévision. Entretiens filmés*. Galilée-INA, Paris 1996.

létrehozzák a „valóságot”. Ez már különbözik az *eredeti és másolat* reneszánszra jellemző kettősségétől, az iparosodás *sorozatgyártásától*, és létrejön egy „kijelölt valóság”, *hipervalóság*. Egy következő fázisban pedig – mely a *fraktálok* és *vírusok* alakzataihoz hasonlítható – a „valóság” helyébe a végtelen terjeszkedés lép, mely már túllép a valóság racionalista igényén.⁴ Napjainkban is fokozott figyelmet kell szentelnünk ezeknek a kérdéseknek. Egyre inkább megmutatkozik az igény a társadalmat irányító, felügyelő, ellenőrző, szabályozó politikai-társadalmi-mediális, digitális-virtuális, a mesterséges intelligenciához, algoritmusokhoz és big data-hoz kötődő hatalmi mechanizmusok által előállított aktualitás kritikája, dekonstrukciója iránt, amely futószalagon termeli ki a jól irányítható szubjektumokat. Ezek a szubjektumok egyfajta *kitöltendő* „űr”-ként, a hatalmi mechanizmusok által használható „űr”-ként lépnek fel, mint egyfajta *homo vacuum*, avagy *vacuiectum*.

Milyen szerep jut napjainkban a filozófiának e kérdések megvitatásában? És mennyiben vagyunk „hűek” egy, a saját korunkra rákérdező, azt problematizáló kritikai beállítódás iránt? Foucault feleleveníti a filozófiai életstílust mint „etikai heroikus életmódot”,⁵ mely szerinte a XIX. század elején véget ért. Mint Foucault írja: a filozófia

„az egyetemi professzorok ügyévé válik, és amikor következképp értelmét veszti a filozófiai élet, a filozófiai etika, a filozófiai heroizmus és a filozófiai legendárium, [...] a filozófiára nem tudnak már másképp tekinteni, mint különböző doktrínák történetére”.⁶

Az igazság kimondásának joga fölött egyrészt az egyház, másrészt a tudomány örködött, ugyanakkor az igazság – mint „igaz” diskurzus – a politika terén is mindinkább teret kapott. Továbbá a média, közösségi hálózatok és a korszakváltó digitális technológiák térhódítása által konstruált világértelmezés mint „igazság”, szintén valóságkonstruálást, aktualitást generál. Ezek alapján kerül újra megvilágításba a szubjektumra vonatkozó „igaz élet” kérdése, mely így

⁴ Vö. Jean Baudrillard: *L'échange symbolique et la mort*. Éditions Gallimard, Paris 1976. 77.

⁵ Michel Foucault: *Az igazság bátorsága. Önmagam és mások kormányzása. Előadások a Collège de France-ban 1984*. Ford. Cseke Ákos. Atlantisz Kiadó, Budapest 2019. 293.

⁶ Uo. 294.

már mintegy kiszorulni látszik a filozófiai gyakorlatból. Ezt a következőképp összegzi Foucault:

„...bár a nyugati filozófia [...] kiállt és ragyogóan érvelt amellett, hogy a filozófia alapvetően nemcsak beszédforma, hanem életmód is, lassanként mégis kiküszöbölte vagy legalábbis elhanyagolta és marginalizálta a filozófiai életnek ezt a problémáját, amelyről pedig kezdetben úgy tartotta, hogy elválaszthatatlan a filozófia gyakorlásától”.⁷

Foucault ezért is szentelt oly nagy figyelmet a cinizmus, a cinikus élet és az igazmondás, a *parrhészia* kérdéskörének. Ezek olyan különös életformát képviselhetnek, amely nem más, mint a filozófiai élet. Mindezek összefüggésében adódik számunkra is a saját korunkra vonatkozó és annak problémáira reflektáló kérdés, valamint a saját korunkban fellépő szubjektum kilétére és létkörülményeire vonatkozó kérdés.

A kortárs tapasztalatokat alapvetően meghatározza az a filozófiai háttér, amely az elmúlt évszázad során számos széksziszt, destrukciót és dekonstrukciót fogalmazott meg a szubjektum, az identitás, a tiszta Én, a legitim szubjektum és az *autonóm individuum*, összességében az ember koncepciójának szétbomlása, meghasadása, elidegenedése és eldologiasodása tekintetében. Ezt jól tükrözi többek között Nietzsche destrukciója és kultúrkritikája, a heideggeri destrukció és identitáskritika, a gadameri hermeneutika szubjektumfelfogása, Derrida dekonstrukciója, Hegel, Marx, Lukács, illetve számos kortárs szerző eldologiasodás- és elidegenedésmélete, valamint a megannyi posztmodern elméletnek az identitás és a szubjektum szétbomlásáról alkotott koncepciója. Az 1960-as évektől kezdődően a francia filozófia különböző diskurzusaiban differenciáltan radikalizálódnak a különb(öz)ség, a hatalom és az igazságosság, a politika és az etika összefüggései. Kritikák fogalmazódnak meg a szubjektum, a fennálló hatalmi mechanizmusok, a neoliberalizmus, a nyugati etno- és eurocentrizmus irányába, illetve számos diskurzus (Lyotard, Foucault, Deleuze, Derrida, Baudrillard) arra figyelmeztet, hogy a társadalmi együttélés ideális és kooperatív igazságosságának vízióját domináns kultúrák/hatalmi mechanizmusok árnyékolják be. A „fajtiszta” eredet, a leépülőben levő egységes nemzeti kultúra, a tiszta identitás, a „varázstalanítás”, az „ideológiamentesség” – mint vegytiszta ideológia –,

⁷ Uo. 316.

„a nagy elbeszélések vége” mint új elbeszélés (habár az adatalapú társadalom már valóban szembemegy az elbeszéléssel) szólamai, a dekonstruálnak nyilvánított szubjektummal együtt, valójában a hiperfogyasztói tömegtársadalom saját kultúráját, identitásait és ideológiáit, a média és a digitális/közösségi hálózatok tele-varázsát konstruálják.

Ezek függvényében a kortárs destruált, dekonstruált, de mindenkor rehabilitált és rekonstruált szubjektum egyfajta *fantomszubjektummá* válik. Heideggernek az *akárkiről* való gondolatát – miszerint az akárki „még azt is elrejt, hogy ő hallgatólagosan felment [...] lehetőségek kifejezett választása alól”⁸ – átfogalmazva elmondható, hogy a kortárs szubjektum még azt is elrejt maga elől, hogy ő hallgatólagosan felment önmaga szubjektummá kreált voltának receptálása alól. Egyfajta fantomszerű, „üres”, avagy „újrátölthető” szubjektummá válik, amely a kortárs gazdasági-politikai-mediatikus események nyomán, illetve a digitális hálózatok aktusai révén mindig feltölthetővé válik, és befogadójává válhat azoknak a techno-tele-mediatikus-digitális apparátusok által közvetített új, szelektív információknak és „szubjektumanyagoknak”, amelyek fenntartják magát e hatalmi struktúrát. E hatalmi mechanizmusok létfennmaradása éppen az ún. fantomszubjektumok gyártásától függ, futószalagon való termelésének függvényében alakul. Azonban ennek a történésnek nem annyira ártatlan áldozatai, mint inkább *aktív hozzájárulói* vagyunk. Az „egyének” egyfajta önműködő, automata szubjektumokként funkcionálnak, odáig jutva, hogy bizonyos keretek között voltaképpen önmagukat is felügyelik a meglévő hatalmi mechanizmusok keretében – azaz maga a szubjektum is a hatalom effektusa lesz, nemcsak mint tisztán passzív elszenvedő, hanem mint aktív résztvevő. Mindez egy olyan állapottal egészül ki, ahol voltaképpen már nem lehet tudni, hogy ki kit felügyel vagy ellenőriz; mindenki felügyel, ellenőriz mindenkit és önmagát is; felügyelnek és ellenőriznek mindannyiunkat. Ezek a hatalmi mechanizmusok – ahogyan erre Foucault is rámutatott – nem pusztán a kizárás, szétválasztás, elzárás által működnek, melyek célja a mindennapi működés gördülékenyebbé tétele, a leselkedő akadályok legyűrése. Hiszen akik „nem esnek ki” a rendszerből, azoktól is együttműködő, aktív szerep várando el, nemcsak a hétköznapiakhoz is kötődő, a társadalmat átható

⁸ Martin Heidegger: *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály et al. Osiris Kiadó, Budapest 2004. 311.

jogok és kötelezettségek, viselkedési normák szintjén, hanem a digitális, virtuális szférában is, egészen addig a pontig, ahol már egy digitális panoptikon vagy a Baudrillard-féle hiperrealitás kiépítésében és működtetésében is készségessé válik együttműködni az egyén. Így már nemcsak a fizikális világban és az intézmények szintjén, hanem a virtuális világban, a digitális hálózatok terén is megvalósul a fegyelmezés, normalizálás, kontroll, ellenőrzés, monitorozás, szabályozás, menedzselés, önoptimalizálás, nyomon követés, *megelőzés*.

Napjainkban az új korszakváltó technológia, a digitális médiumok, közösségi hálózatok és médiaplatformok, a mesterséges intelligencia, az algoritmusok és a big data térnyerése által egy újfajta *szub*-jektum, hatalmi működés és kommunikációs elv, újfajta politika és gazdaság körvonalazódik, egy virtuális-digitális politizálás, digitális kapitalizmus, avagy Zuboff kifejezésével élve: megfigyelési kapitalizmus. Ezek, egyebek mellett, a demokrácia aláásásával is fenyegethetnek. Mindezek a fejlemények azt sürgetik, hogy a hatalmi működési elveket és mechanizmusokat kortárs vonatkozásban is felülvizsgáljuk, nevezetesen azt a kérdést, hogy a Foucault által (a XV. századtól) leírt kirekesztést, fegyelmezést, társadalmi kontrollt, összességében a hatalmi mechanizmusokat napjainkban milyen átminősülések jellemzik, számot vetve a digitális hálózatok panoptikusságának vizsgálatával.

A hatalmi mechanizmusok vizsgálata arra enged következtetni, hogy mindinkább teret nyer a külső erőszak belsővé tétele, bejárva az utat a külső erőszaktól a fegyelmezésen, normalizáláson, kontrollon, ellenőrzésen, monitorozáson át a szabályozásig, menedzselésig, önoptimalizálásig, nyomon követésig, személyre szabásig, egészen a megelőzésig. Ez a belsővé tétel elvezet az egyre inkább tökéletesedő, önműködő szubjektumok létrejöttéhez, melyek mint kitöltendő „űr” lépnek fel. A kirekesztő mechanizmusok működtetése, az újfajta uralmi mechanizmusok elterjedése, korszerűsödése és technicizálódása, valamint az új forradalmi technológiai innovációk és a (digitális) panoptikusság jelensége egyfajta automata, „önműködő”, a hatalmi mechanizmusok és beszélyek által manipulál, állandóan feltöltésre váró szubjektumot eredményez. A racionalizmus és utilitarizmus társadalmi-politikai hatásai (kormányzás, bürokrácia, technokrácia), a negatív és pozitív hatalmi mechanizmusok, a megfigyelés tökéletesedése és kiszélesedése a virtuális-digitális térben elvezettek az egyének uralására létrejött hatalmi technikák tökéletesedéséhez és a kontroll

erőteljes internalizálódásához. Deleuze szerint a foucault-i fegyelmező társadalom már az *ellenőrzés társadalmába* megy át. Hasonlóképpen Agamben is az ellenőrzés gyakorlatát állítja előtérbe, és rámutat arra, hogy kirajzolódik egy új állami hatalomgyakorlási forma is, amelyet *security state*-nek nevez, és amelynek ismérvei közé tartoznak a folyamatosan elhúzódó, illetve váltakozó, egymást követő *rendkívüli állapotok*. Napjainkban pedig a deleuze-i ellenőrzéshez képest mindinkább a *monitorozás, szabályozás, menedzselés, önoptimalizálás, személyre szabás* és a *megelőzés* kérdései kerülnek előtérbe, az új forradalmi, korszakváltó technológiával karöltve. Korunkon szintén markáns nyomot hagytak az elmúlt évszázad biopolitikái és totalitárius rendszerei, diktatúrái, melyek logikája, stratégiai gondolkodása és bizonyos gyakorlatai beépültek a működő társadalmi-hatalmi mechanizmusokba, ahol jól öltözött, „barátságos” formában kísértének vissza. Ennek egyik megnyilatkozása, hogy napjainkban rekordokat dönt a világtársadalom széles rétegeinek heterotóp terekbe való kizárása, többek között az agambeni értelemben vett *pusztai élet* formájában. Ehhez kapcsolódóan felvetődik az a kérdés is, hogy a *pusztai élet* milyen értelemben merülhet fel a digitális korban, digitális változatban. Illetve figyelemre méltó a Mbembe által kifejtett nekropolitika elgondolása is.

A külső erőszak belsővé tételének és a hatalmi mechanizmusok kifinomultságának, tökéletesedésének tekintetében – Baudrillard-t megidézve – a hatalmi mechanizmusok ön-szimulálásáig jutunk. A hatalmi mechanizmusok szimulációs jellege azt is jelentheti, hogy a hatalom már nem közvetlenül „valóságos” beavatkozásokkal irányít, hanem olyan rendszerek formájában, amelyek maguk is szimulálnak egyfajta „valóságot” (adatok, algoritmusok, mesterséges intelligencia révén). A hatalom így már egyre kevésbé látható; inkább láthatatlanul, a társadalmi és digitális rendszerekben rejtetten, folyamatosan generálódik. Emellett megjelennek az eldologiasodás és elidegenedés új formái, melyek nemcsak az egyének kitöltendő ürré való formálódásához, hanem egyúttal a társadalom, a gazdaság és a kultúra erőteljes átalakulásához járulnak hozzá. A teljesség igénye nélkül felvázolt kortárs jelenségek alapján úgy tűnik, hogy egy visszakísértő, hauntológikus kor, egy fantomlogika, fantompolitika, fantomtársadalom és egy eldologiasodott, elidegenedett, valamint a tele-média, digitális/virtuális világ útvesztőjében elveszett fantomszubjektum kap teret – mint kitöltendő űr – az új adatalapú digitális kor árnyékában. Mindezek a kérdések

felvetik, hogy átgondoljuk az új korszakváltó technológiák árnyékában húzódó „nagykorúságunk”, avagy „kiskorúságunk” státusát (és egyben e binaritás problematikusságát). Felmerül a gyanú, miszerint mintegy visszahelyezkedve a kiskorúságba, lemondunk a gondolkodás lehetőségéről, amelynek Kant, Heidegger és Arendt is oly nagy jelentőséget tulajdonított, és átruházzuk azt valami másra – az adatalapú mesterséges intelligenciára, algoritmusokra – így önként adva fel a szebb jövő reményében az autonómia lehetőségét, és lezárva a felvilágosodáshoz kötődő gondolkodásmódot, amely kulcsszerepet tulajdonított az egyén autonómiájának, avagy az egyén autonómiája bizonyos illúziójának. Meglehet, hogy ez a megkívánt, de idealizált nagykorúság voltaképpen sohasem létezett a maga teljességében, ma viszont ismét „választhatunk” az új típusú autonómia illúzióinak széles skálájából.

1. KIREKESZTÉS ÉS KONTROLL FOUCAULT MUNKÁSSÁGÁBAN

„Ils sont faux, si mes instruments sont faux... J'essaie de corriger mes instruments par les objets que je crois découvrir, et à ce moment-là, l'instrument corrigé fait apparaître que l'objet que j'avais défini n'était pas tout à fait celui-là, c'est comme ça que je bafouille ou titube, de livre en livre.”¹

A kizáró eljárások és tilalmak lényege a megosztás, kirekesztés, elutasítás, elnémítás, elhallgattatás, ahol az érintett társadalmi kategóriák, a társadalmi közeparányos intervallumtól eltérő széles spektrumú egyedek és csoportok jelenléte, jogosultsága, illetve igényei, beszéde kiszorul a társadalom „hiteles” és „aktuális” diskurzusainak, narratívájának világából, avagy nem tudja kellőképpen képviseltetni, megjeleníteni önmagát és álláspontját. Foucault helyesen állítja, hogy a megosztás „nem szűnt meg, csak másképpen működik, máshol húzták meg a választóvonalakat, más intézményeken keresztül funkcionál”.² Állítása napjainkban is megállja a helyét, sőt, a megosztás, kirekesztés, elutasítás, egyúttal az *elidegenedés* és *eldologiasodás* véget nem ismerő tetőződésének lehetünk tanúi. Azonban Foucault azt is kiválóan bemutatta, hogy a hatalomnak nemcsak negatív, tiltó, korlátozó, kizáró szerepe, hanem pozitív jellege, fegyelmező, tudástermelő, megfigyelő, felosztó, felügyelő, normalizáló jellege is van. A hatalom Foucault gondolkodásában társadalomként nyilvánul meg. Kövessük végig ennek a kérdéskörnek a kibontakozását Foucault munkásságában.

¹ Michel Foucault: Pouvoir et savoir. In D. Defert et al. (Hg.): *Dits et Ecrits. 1954-1988. III. 1976-1979*. Gallimard, Paris 1976. 404–405.

² Michel Foucault: A diskurzus rendje. *Holmi*. 1991/3. 7. sz. 870.

1.1. A leprás és a bolond alakja

„A modern ember saját elidegenített igazságát jelölte ki a bolond személyében.”³

„Valójában egész életünk csak rege, tudásunk számárság, bizonyosságaink pedig mesék: egyszóval az egész világ pusztá bohózat és örökös komédia.”⁴

„Bolondságnak vagy balgaságnak az agy szerveinek azt a nyavalyáját nevezzük, amely feltétlenül megakadályozza, hogy az ember úgy gondolkodjék és cselekedjék, mint a többiek.”⁵

„A bolondságban az ember elválik saját igazságától, s egy olyan környezet közvetlen jelenvalóságába szánmúződik, ahol elveszíti saját magát.”⁶

„Míg a bolondság elvakít és vesztésbe visz mindenkít, a bolond mindenkinek az emlékezetébe idézi saját igazságát.”⁷

„Szeretném kimutatni, hogy az elmekórtan gyökereit nem valami »metakórtanban« kell keresnünk, hanem az embernek a tébolyodott emberhez és a normális emberhez fűződő, történetileg meghatározott viszonyában.”⁸

„Az elmebetegség sokkal történetibb, mint azt általában hiszik, de sokkal fiatalabb is.”⁹

„Nem érthetjük [azt] meg a tudomány, az ideológia, a mentalitástörténet, a betegségek szociológiai történeteinek a fogalmaiban, hanem csupán a

³ Michel Foucault: *A bolondság története*. Ford. Sujtó László. Atlantisz Kiadó, Budapest 2004. 120.

⁴ François de La Mothe Le Vayer: *Dialogues d’Orasius Tuberno*. Paris 1716.

⁵ Voltaire: *Filozófiai ábécé*. „Bolondság” szócikk. 34.

⁶ M. Foucault: *A bolondság története*. 526.

⁷ Uo. 26.

⁸ Michel Foucault: Elmebetegség és pszichológia. In Uő: *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Ford. Romhányi Török Gábor. Corvina Kiadó, Budapest 2000. 10.

⁹ Uo. 71.

hatalom technológiájának történeti tanulmányozása révén.”¹⁰

„Our relation to madness is one that’s historically formed. And if it was historically formed, it can be politically destroyed. [...] I wanted to reintegrate many obvious facts of our practices in the very historicity of these practices and thereby deprive them of their obvious status, in order to give them back the mobility that they had and should always have in our practices.”¹¹

„Létezik talán – elmeegógyászoknak való kérdés – az egészség neurózisa is?”¹²

„Ha a társadalmunk örültnek tartja magát, önmagát is kirekeszti önmagából.”¹³

A történeti áttekintés szempontjából kiemelendő Foucault-nak az 1961-ben megjelent *A bolondság története* című műve, amelyben – részletesen elemezve az idekapcsolódó intézményformákat, rendeleteket, gyakorlatokat, eljárásmódokat, diskurzusokat – Foucault aprólékosan kifejti, hogy a korai középkor lepraházai a települések peremén és a városkapuknál helyezkedtek el, elkülönítve a betegeket az egészségesektől, kizárva őket a társadalomból és az egyházból. A lepra visszaszorul, eltűnik, azonban a kirekesztés gyakorlata fennmarad.¹⁴

„...a lepra eltűnik ugyan, s a leprás alakja szinte teljesen kitörlődik az emberek emlékezetéből, ám ezek a struktúrák érintetlenek maradnak. Két vagy három évszázaddal később a korábbiakhoz meglepően hasonló kirekesztési procedúrák jelennek meg, gyakran ugyanazokon a helyeken.”¹⁵

¹⁰ Michel Foucault: *A rendellenesek. Előadások a Collège de France-ban (1974–1975)*. Ford. Berkovits Balázs. L’Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest 2014. 225.

¹¹ A. Berten interjúja M. Foucault-val.

¹² Friedrich Nietzsche: Önkritikakisérlet. In Uő: *A tragédia születése*. Ford. Kertész Imre. Európa Könyvkiadó, Budapest 1986. 11.

¹³ Michel Foucault: Az emberi természetről: igazságosság kontra hatalom. In Sutyák T. (szerk.): *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk Kiadó, Debrecen 2000. 234.

¹⁴ Vö. M. Foucault: *A bolondság története*. 13–14

¹⁵ Uo. 15–16.

A lepra eltűnése után a város szélein sávok keletkeznek, „ezek a területek évszázadokon át a nem emberi világhoz tartoznak”.¹⁶

A középkorban – a *leprás* mellett – a kirekesztés másik vezérmotívuma a *bolond* alakja. A XVII. és XVIII. század klasszicizmusában éppen a középkorból fennmaradt kirekesztési leprakórházak intézeteiben kerülnek elzárásra a bolondok mint „nemkívánatos elemek”. Foucault bemutatja, hogy a bolondok státusa milyen formákban ível végig a középkortól az 1980-as évekig. A középkorban és a reneszánszban a bolondhoz való viszony ambivalenciája mutatkozik meg, ahol a bolond egyrészt mint az igazság birtokosának/kimondójának kulcsfigurája tűnik fel, de másrészt esetében jelen van a rituális kiűzetési szertartás – kizárás, tiltás – és az esetleges fogva tartás gyakorlata is. A klasszicizmusban azonban már pusztán elzárással sújtják a bolondot, aki elveszíti az igazság kimondójának státusát és viszonylagos mozgási szabadságát is. Egy későbbi stádiumban megjelenik az elzárás medicalizálódása és a betegség klinikai megértésére való törekvés, végül a pszichiátria térnyerése terjeszti ki rá a hatókörét. A normalizáló hatalom keretében megjelenik a nem patológikus viselkedés normalizálásának igénye. A bolondokhoz való viszony a legszélsőségesebb formáját egy biopolitikai közegben ölti: a náci ideológia eutanáziaprogramjában tömegesen pusztítják el őket.

Nézzük meg részletesebben ezt a „folyamatot”. A bolondoknak a XV. században megtiltották a templomba való belépést, és rituális szertartások között üzték ki őket a városból.¹⁷ A bolondokat „nyilvánosan megostorozták, majd egy nagyszabású játék keretében színlelt hajtvadászatot rendeztek utánuk, hogy végül vesszőcsapással kergessék ki őket a városból”,¹⁸ avagy a város kapuinál ideiglenesen fogva tartassák őket. Mivel a középkor évszázadaiban Európában fogvatartási épületek is működtek, nem minden esetben üzték el a bolondokat;¹⁹ így elmondható, hogy a kirekesztés, fogva tartás és viszonylagos „szabadság” elve összekapcsolódott. Összességében a középkor időszakában a bolond alakja az *üldözés* és a *tisztelet* közé illesztődött, hiszen a *kizárás/kiűzés/fogva tartás* mellett az *igazság* kimondásával és a

¹⁶ Uo. 11.

¹⁷ Uo. 22.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 20.

szabad kóborlással is összefüggésben állt, mely utóbbit főként a bolondok hajója, a *Narrenschiff* motívuma jelképez. Olyan hajókról van itt szó, amelyek elűzött, folyami hajósokra bízott bolondokat szállítottak, hagyván, hogy azok majd szabadon kóboroljanak, vándoroljanak. Ez a szokás főként Németföldön volt jellemző.²⁰ Az *Örület és társadalomban* szintén összegzi ezt a jelenséget Foucault:

„Az örült az egész középkor folyamán szabadon vándorolhatott városról városra, egyik helyről a másikra. Mindössze néhány ponton lelhetők fel a kényszer bizonyos megnyilvánulásai.”²¹

Foucault bemutatja, hogy a középkor és a reneszánsz képzeletvilágában a bolondság mint az *igazság letéteményese* is megjelenik. Ekkor „az örült helyzetét lényegében a mozgás és a létezés szabadsága jellemezte. [...] a középkori társadalmak, hangozzék bármilyen paradox módon is, teljes toleranciával viseltettek az örület jelenségével szemben.”²² A bolond alakjának motívuma a közgondolkodásban, irodalomban, előadásokban, általában a művészetekben is jelentős szerephez jutott.²³ A középkor reneszánszának művészetében és színházi előadásában a bolond alakja jellemzően mint az *igazság birtokosa* jelenik meg:

„Az örült kivételezett pozíciót foglalt el a színházban: a színpadon ő mondta ki jó előre az igazságot, élesebben látott mindenkinél, aki nem osztozott örültségben, afféle második látással áldották meg. Igen ám, de [...] sorsa mindig az lett, hogy nem hallgattak rá.”²⁴

Ugyanígy a bohózatokban, bolondjátékokban, bolondünnepségekben is „előtérbe kerül a Bolond, az Együgyű vagy a Balga alakja”²⁵

²⁰ Uo. 19.

²¹ Michel Foucault: *Örület és társadalom*. In Sutyák T. (szerk.): *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk Kiadó, Debrecen 2000. 265.

²² Uo. 265.

²³ Ld. Sebastian Brant: *A bolondok hajója*; Erasmus: *A balgaság dicsérete*; az Erzsébet-kori színház előadásai; Shakespeare és Cervantes művei; Diderot: *Rameau unokaöccse*; Hieronymus Bosch és Pieter Bruegel festményei; Francisco Goya képei; de Sade márkí, Nerval szövegei.

²⁴ M. Foucault: *Örület és társadalom*. 261.

²⁵ M. Foucault: *A bolondság története*. 26.

mint az igazság letéteményese. Foucault az *Őrület és társadalomban* kihangsúlyozza: „számos jel tanúsítja, hogy a középkor folyamán az őrült helyzete különleges státust élvezett”,²⁶ ezt a jelenséget leginkább az *udvari bolond alakja* juttatja kifejezésre. Az igazság bátorságában Foucault szintén felidézti az udvari bolond alakját mint a *parrhészia* birtokosát, a bolond és a király párosát, ahol a bolond „ellenkirály, a király karikatúrája és végső ellentéte, közben azonban mégis ő az, aki a legközelebb áll a királyhoz, ő a király bizalmasa, ő az egyedüli, aki szabadon beszélhet hozzá, aki élhet vele szemben a *parrhésziával*, és ő az, aki a királynál is jobban ismeri az igazságot, és aki egyébként a király igazságával is tisztában van”.²⁷ Ez arra enged következtetni, hogy a XVII. század elején mintegy „vendégszeretettel” fogadták be a bolondságot,²⁸ vagyis míg a reneszánsz úgymond „felszabadította” a bolondságot, a klasszicista kor már csendet erőltetett rá.²⁹ Ekkorra a bolondság már a kirekesztés tartományába esik, és a XVII. század közepétől az elzárás teréhez tartozik. A klasszicizmus elzárási intézményei „a bolondságot tehát elszakítják attól a képzeletbeli szabadságtól, amely annyira elszaporította a reneszánsz egén”.³⁰ Az *Elmebetegség és pszichológiában* is összegzi Foucault, hogy megközelítőleg „1650-ig a nyugati kultúra feltűnően türelmesnek mutatkozott e tapasztalati formák iránt”,³¹ melyek a bolondság körébe estek, minekután a kizárás világához tartoztak.

A reneszánszban a *bolondságnak az értelemmel való viszonyában felcserélhetőség* állt fenn. A bolondság és az értelem nem tisztán ellentétek voltak, hanem átmenet, kapcsolat, egymásba játszás, játéktér állt fenn e „kategóriák” között, hiszen – mint láttuk – a bolond akár az igazság birtokosa vagy látnoka is lehetett, ugyanakkor megjelenik az eszement, őrült tudós alakja is. Azonban a klasszicizmusban már az értelem és nem értelem kategóriái egyre inkább elkülönültek egymástól, egymás bináris ellenpólusaivá váltak. Feltűnik az esztelen!

²⁶ M. Foucault: *Őrület és társadalom*. 260.

²⁷ Michel Foucault: *Az igazság bátorsága. Önmagam és mások kormányzása. Előadások a Collège de France-ban 1984*. Ford. Cseke Ákos. Atlantisz Kiadó, Budapest 2019. 383.

²⁸ M. Foucault: *A bolondság története*. 67.

²⁹ Vö. uo. 69.

³⁰ Uo. 116.

³¹ M. Foucault: *Elmebetegség és pszichológia*. 69.

Foucault felismeri, hogy a leprás és a bolond alakjához kötődő eljárásmodok előkészítették a terepet annak, hogy a XVII. század klasszicizmusában – mely intoleránssá vált a bolond alakját illetően – kialakuljanak a nagy elzárási és kirekesztési intézmények és intézkedések: közkórház, *Zuchthaus*, *house of correction*, az angliai dologházak elkülönített helyei. Ez utóbbi esetben kényszers munkával egészült ki a büntető és erkölcsi ellenőrzés mechanizmusa.³² A XVII. század elejétől a kapitalista társadalmakban kialakult a türelmetlenség és az intolerancia a munkanélküliek, dologtalanok irányába is, akiket ezért elzárással sújtottak, egyfajta „gazdasági elzárás”³³ keretében. De nemcsak bolondokat és dologtalanokat zártak el, hanem az *emberek széles skáláját*. Elzártak nincsteleneket, csavargókat, koldusasszonyokat, közönséges asszonyokat, nyomorékokat, öngyilkosságot megkísérelőket, homoszexuálisokat, boszorkányokat, mágiával, jóslással, alkímia űzésével vádolt embereket, gyermekteggé vált rokkantakat, epilepsziás betegeket, szabadon gondolkodókat, tékozlókat, „torz vagy testi hibás ártatlanokat”, gyenge elméjűeket, „javíthatatlan lányokat”, nemi betegeket, lábadozókat, gyermekkorú bűnözőket, csalókat, szabadosokat, istenkáromlókat, miselátogatást megtagadókat, nincstelen aggokat és gyermekeket, imbecilliseket, nyomorgó aggyastyánokat, zavarodottakat, utcalányokat, tébolyultakat, munkakerülőket, verba-josokat, kicsapongókat, családjukat elhagyó apákat, kizárt papokat. Foucault egy figyelemre méltó jelenségre mutatott rá, mégpedig arra, hogy „az elzárás létrehozásának és kialakításának hosszú, nagyjából 1680-tól 1720-ig tartó időszakában az elzártak száma sokkal gyorsabb ütemben emelkedik, mint a lakosság lélekszáma”.³⁴ Szintén figyelemre méltó jelenség, hogy napjainkban a *Global Prison Trends* 2025-ös jelentése szerint 11,5 millió ember van fogva tartva világszerte. A jelentés szerint „az elmúlt 25 év során a globális börtönpopuláció 27%-kal nőtt, ami kissé elmarad a világ népességének 31%-os növekedésétől”.³⁵ Fontos azonban megjegyezni, hogy ez az adat kizárólag a

³² Vö. uo. 70.

³³ M. Foucault: *Örület és társadalom*. 266.

³⁴ M. Foucault: *A bolondság története*. 528.

³⁵ “The World Prison Brief reports that over the past 25 years, the global prison population has increased by 27%, which is slightly less than the world’s population growth at 31%.” *Global Prison Trends* 2025. <https://www.penalreform.org/resource/global-prison-trends-2025/> 10.

büntetés-végrehajtási intézetekben fogva tartottak számára vonatkozik, és nem foglalja magában a különféle más elzárási formákat – például pszichiátriai intézményeket, menekültügyi tranzitzőnákat, zárt szociális otthonokat vagy idegenrendészeti fogdákat –, illetve a regionális eltérések is jelentősek: míg egyes térségekben a börtönpopuláció stagnál vagy csökken, máshol erőteljesen növekszik.

Foucault bemutatta, hogy a klasszicizmus idején az elzártak – heterogén csoportok homogén masszáként – már a *nem értelem* dimenzióját képviselik, ugyanakkor ellehetetlenül az átmenet az *értelem* és *nem értelem* kategóriái között. Ezek alapján az „értelem” már a bolondság bináris ellenpárjaként tűnik fel, lényege a bolondságtól való különbözőségében mutatkozik meg, ugyanakkor „a bolondság csak az értelem tartományában rendelkezik jelentéssel és értékkel”,³⁶ sőt, az értelem „nem mentes a bolondsággal való minden megalkuvásától: ellenkezőleg, azzal tartozik magának, hogy igénybe vegye a bolondság megjelölte utakat”.³⁷ Az értelem és nem értelem gazdag viszonyulásrendszere, összekapcsolódása, dialógusa, játéktere elvész, és már csak az ész monológja maradt fenn. Mindenfajta elzárt kategória, kisebbség, átlagtól való elkülönöződés mintegy az értelem követelményrendszerének való meg nem feleléseként és azzal való összeegyeztethetlenségeként bukkant fel. Az *értelemnek* és *nem értelemnek* e bináris szétválasztásához vezet vissza Foucault az egészség–betegség, normális–abnormális bináris ellenpárjait.³⁸ A klasszicista kor alapján meghatározóak a kategoriális felosztások: a *jó* és a *rossz*, *értelmes lét* és *nem értelmes lét*, *egészséges* és *beteg*, *normális* és *nem normális* kategóriái, ahol a nem értelem összes kategóriái homogén egységben tobzódnak. Azonban a csel abban áll, hogy az értelem „normális” embere nem értelmezhető egy magától értetődő kategóriaként, hanem csak *normalizált* emberként. A nem értelem kategóriái ebben az új bináris felosztásban már pusztán meglétükkel vétenek az ész ellen, így a nem értelem kategóriáit ellenőrizni kell a racionalitás és utilitaritás normái keretében, az erkölcs ítélőszéke előtt. A nem értelem kategóriáinak mintegy észhez térítésére van szükség. A klasszicizmus korában keletkeznek a nagy osztályozási erőfeszítések, fajokba való

³⁶ M. Foucault: *A bolondság története*. 52.

³⁷ Uo. 53.

³⁸ Uo. 131.

besorolások, a természetrajz tudósainak mintájára. Hasonlóképpen valósult meg az emberek besorolása is, és a kevésbé szerencsés osztályokba kerülő egyének eltűntek a társadalom szeme elől, mivel ők képviselték a „rosszat”, amelyet az elzárás révén ki kellett szorítani, kiiktatni, kizárni. A kirekesztés által elveszítették méltóságukat is, ezt jelképezik a korabeli menhelyek állati ketrecek.

Foucault mélyreható vizsgálódásai rámutattak arra, hogy alapvetően a XVII. és a XVIII. század során „a fegyelmező berendezések fokozatosan elterjedtek, megszorodtak a társadalom egészében, s kialakult az, amit elnagyoltan fegyelmező társadalomnak hívhatnánk”.³⁹ Mindezek az elgondolások, eljárások, viselkedésminták, kirekesztési mechanizmusok, intézményrendszerek pedig az *elidegenedés* jelenségét is körvonalazzák. Az elzárási intézményeknek – ahová azokat internálják, akiket a társadalom nem fogad be – ekkor még nincs orvosi rendeltetésük, ugyanakkor egyszerre *jótekonny* és *elnyomó* szerepet töltenek be,⁴⁰ magukba foglalják a *jótett* és a *büntetés* fázisait.⁴¹ Az elzárásnak pontos rendeltetése van: „az erkölcsi kényszerítés útján kell visszavezetnie az embereket az igazsághoz”,⁴² vagyis *etikai jelleggel* bír, ugyanakkor *pedagógiai rendeltetése* is van: „a fogva tartó háznak voltaképpen pedagógiai rendeltetésük van”.⁴³ A közkórház ekkor inkább erkölcsjavító intézményként működik, „melynek meg kell büntetni az erkölcsi »fogyatkozást«, mely nem szolgál rá a bíróság ítéletére [...]. Ez az erkölcsjavító feladat nehezedik az igazgatók vállára, akik a megtorlás minden jogi és fizikai eszközével rendelkeznek”⁴⁴ (rendőrség, igazságszolgáltatás, büntetés, fenyítés, bitófa, börtön). A közkórház ekkor tehát nem gyógyászati intézmény, hanem szó van egy „félíg igazságügyi struktúráról, közigazgatási entitásról, mely a létező hatalmi fórumok mellett és a bíróságokon kívül dönt, ítéel és végrehajt”.⁴⁵ Egy további lényeges szempont még a kirekesztés tekintetében a gondolkodás féken tartása is.

³⁹ Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Ford. Fázsy Anikó, Csűrös Klára. Gondolat Kiadó, Budapest 1990. 285.

⁴⁰ M. Foucault: *A bolondság története*. 79.

⁴¹ Uo. 92.

⁴² Uo. 144.

⁴³ Uo. 145.

⁴⁴ Uo. 110.

⁴⁵ Uo. 76.

Foucault összességében rámutatott annak a fontosságára, hogy „az elzárást elrendelő gesztus is összetett: politikai, társadalmi, vallási, gazdasági, erkölcsi jelentéseket is hordoz”.⁴⁶ Foucault kontrasztként – korunk társadalmához képest – kiemeli, hogy a klasszicista kor eljárásmódja „rendkívül megbízható hatékonysággal [...] semlegesítette volna azokat az embereket, akiket mi magunk [...] a börtönök, a javítóintézetek, az elmeógyógyintézetek és a pszichoanalitikusok rendelői között osztunk föl”.⁴⁷ Ma ez a bináris rendszer tovább finomodott, és algoritmikus döntési logikává is alakult. A mesterséges intelligencia és a prediktív rendszerek újraosztályozzák az embereket – nem „értelem” és „nem értelem” szerint, hanem „alacsony kockázatú”, „magas kockázatú”, „szökésre hajlamos”, „reintegrálható” stb. szempontok alapján. Ma a börtön nemcsak morális vagy jogi alapon működik, hanem főként egy *kockázatkezelési és adatmenedzsment rendszerként*. Az új fogvatartási eljárások algoritmikusan előállított értékeléseket is használnak: „ki fog visszaesni?”, „ki szökhet meg?”, „kit kell szigorúbb körülmények közé zárni?” (ahogyan ezt a későbbi fejezetekben látni fogjuk).

Visszatérve Foucault-hoz, az 1789-es francia forradalom és az ezt az időszakot megelőző reformátorok célja azonban már az elnyomás jelképévé vált *internálás* eltörlése volt, amely a társadalom periferiájára szorított csoportok tömeges kizárását végezte. Ennek következtében minden korábban kizárt kategória felszabadult a fogvatartási intézményekből, kivéve a bolondokat. Ez a felszabadítás ugyanis nem volt érvényes a már *elmebetegként* megnevezettekre, akiknek az internálása már *orvosi jellegű* intézkedésként lett foganatosítva.⁴⁸ (Lásd Philippe Pinel eljárásmódját Franciaországban, William Tuke-é Angliában: láncok levétele, „morális kezelés”, megfigyelés). A bolondság így már kezd *betegséggént* értelmeződni a XVIII–XIX. században. Valójában azonban ekkor az orvos még mindig kevésbé tisztán *gyógyászati*, mint inkább *etikai*, moralizáló ellenőrzést gyakorolt, mely gyakran továbbra is a nem normális viselkedés büntetésében merült ki (forgó gép, forgó kalitka). Ezzel még „az elmebetegséget a büntetés rendszerébe zárják”⁴⁹ – állítja Foucault. Ebben a közegben tehát még az

⁴⁶ Uo. 80

⁴⁷ Uo. 117.

⁴⁸ Vö. M. Foucault: *Elmebetegség és pszichológia*. 72.

⁴⁹ Uo. 74.

orvos sem igazán orvos, az elmebeteg sem tisztán beteg, de már nem is egyszerűen „elzárandó bűnöző”, inkább továbbra is a *megkülönböztetéssel*, a *különbséggel* áll kapcsolatban, amelyet korlátozni, kirekeszteni kell, és vele szemben védekezni kell. Az 1963-ban megjelent *A klinikai orvoslás születése* című művében Foucault kihangsúlyozza, hogy az elmebeteggé való nyilvánítás, változatlanul, mint *elidegenítés* valósul meg. A bolondról a következőt írja: „...erkölcsi bűnösséget aggatnak rá, s a Másiknak, Idegennek, Kítaszítottnak nevezik ki”.⁵⁰ Foucault felismeri, hogy ekkor az elmebetegség voltaképpen „*elidegenített elmebaj*, mégpedig pontosan abban a pszichológiában idegenedett el, amelyet éppen ő tett lehetővé”.⁵¹ A különböző csoportok „felszabadítása” a külső erőszak belsővé tétele is jelentette, életre hívta a bűntudat állapotát. Az elmebeteggé való nyilvánítás keretében megvalósuló eljárásrendszer voltaképpen az elzárás és szegregáció folytatása volt más eszközökkel.

Összességében azonban 1830 körül mégiscsak egyfajta fordulat következett be: a racionalizáló gondolkodás nyomán a bolondság *mentális betegségként* való értelmezésével az elzárás medikalizálódása és a betegség klinikai megértésére való törekvés került előtérbe. A XIX. században felszámolódtak a nagy elzárási intézmények, melyek heterogén csoportokat gyűjtöttek be, ekkor ezen intézmények lakói kizárólag az elmebetegek lettek, és megjelent a porondon a *pszichiáter*. Nietzsche bekerült a klinikumba. Ezzel a XIX. század elején az örült elmeógyógyintézetbe való zárásának új módja jelenik meg. Ekkor már az orvoslás dolga az *örület megállapítása*, az *örület tárgyának megnevezése, elkülönítése*, ebben segítségére van többek között az igazságszolgáltatás és a vallási tekintély.⁵²

A klinikai orvoslás születésében – melyben Foucault az 1775–1825 közötti korszakot vizsgálta – kimutatta, hogy hogyan változnak meg a XVIII. század végén és XIX. század elején „az orvosi beszéd kijelentési formái; következésképpen az elemzés nem annyira a fogalmi rendszerekre vagy az elméleti választások kialakulására vonatkozott, mint inkább a *beszélő alany státusára, intézményes helyére, helyzetére* és

⁵⁰ M. Foucault: *A bolondság története*. 191.

⁵¹ M. Foucault: *Elmebetegség és pszichológia*. 77.

⁵² Vö. Michel Foucault: *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István. Atlantisz Kiadó, Budapest 2001. 56–57.

társadalomba való beágyazottságára”.⁵³ Ez a jelenség, vagyis a klinikai orvoslás XVIII. század végén való körvonalazódása „egybeesik bizonyos számú politikai eseménnyel, gazdasági jelenséggel és intézményi változással”.⁵⁴ Idekapcsolódik – a Foucault által részletesen felvázolt – biopolitika megjelenése is, az a folyamat, amely során a társadalom mint (munka)erőforrás került képbe. Ekkor a „kapitalizmus kezdte felmérni önnön munkaerő-készültségét, a betegség társadalmi dimenziót kapott: az egészség fenntartása, a gyógyítás, a szegény betegek ellátása, a betegség okainak és patogén gócpontjainak a keresése olyan közteherre vált, amelyet az államnak egyfelől magára kell vállalnia, másfelől viszont ellenőriznie is kell”.⁵⁵

A *klinikai orvoslás születésében* Foucault a XVIII–XIX. századi orvosi tapasztalat diskurzusát tárta fel, ahol a protoklinikummal/klinikummal együtt egy újfajta megközelítés, pozitív tudomány érvényesült: megfigyelés, empirizmus, valószínűség, események linearitása. A XVIII. századig az orvoslás főként az *egészség* felől szemlélődött, minekután a XIX. században már a *normalitás* került előtérbe mint a kóros és normális bipoláris szembenállása.⁵⁶ A klinikum a tudományos koherenciával áll már kapcsolatban (kémiai kísérletek, anatómiai boncolások, műtétek, készülékek, műszerek) –, és a köznép számára is egyre inkább hozzáférhetővé válnak az egészségügyi szolgáltatások.⁵⁷

A *tudás archeológiája* c. művében – elhatárolódva a történelem és a tudományok linearitásától – Foucault bemutatta azt is, hogy „az elmekórtani beszéd összes tárgya módosult [...], nem ugyanazokról a betegségekről, nem ugyanazokról az örületekről van szó”.⁵⁸ Foucault elemzésének egy további felismerése az *Elmebetegség és pszichológiában*, hogy „a betegségnek csak olyan kultúrában van valósága és értéke, amely betegséggént ismeri fel”⁵⁹ azt. Valaki egyik kultúrában lehet kényszeres, a másokban mágus, egyikben hisztérikus, a másokban sámán. Továbbá

⁵³ Uo. 85.

⁵⁴ Uo. 208.

⁵⁵ Uo. 208.

⁵⁶ Vö. Michel Foucault: A klinikai orvoslás születése. In Uő: *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Ford. Romhányi Török Gábor. Corvina Kiadó, Budapest 2000. 140–141.

⁵⁷ Uo. 179.

⁵⁸ M. Foucault: *A tudás archeológiája*. 45.

⁵⁹ M. Foucault: *Elmebetegség és pszichológia*. 62.

– ahogyan a fejezet elején megjelenő idézetek is jelzik – az elmekórtan a tébolyodott emberhez és normális emberhez fűződő viszonyunkban érthető meg, amely mindig történetileg meghatározott. Vagyis nincs egységes beszéd az örületről, de megfigyelhetjük, hogy milyen diszkrimináló és milyen elnyomó intézkedéseket fogantatosítottak a mindennapi gyakorlatokban, milyen hipotézisek, terápiák, intézményi szabályzatok, orvosi leírások, oktatási modellek által írhatóak le. Azonban az *Örület és társadalom* c. előadásában Foucault azt is bemutatja, hogy fellelhetünk 4 kizárási rendszert, amely minden társadalomban jelen van: 1. a munkához és gazdasági termeléshez kapcsolódó kizárás; 2. a családhoz kapcsolódó kizárás; 3. kizárás a diskurzus vonatkozásában (egyik beszéd kiemelt, szakrális jelentőséggel bír, másik kiszorul); 4. játékkal kapcsolatos kizárás (a játék, az ünnep rendjéhez kötődően).⁶⁰ Az egyének kizárhatóak egy vagy több ilyen rendszerből is, a bolond alakja pedig könnyen ebbe a kategóriába esik, gyakran négyszeres kizárás alá.

Szintén a francia forradalom idején, illetve az 1790–1791-es időszakban viták alakultak ki az új büntető törvénykönyv kidolgozását illetően, és körvonalazódik a bűnöző valamiféle medikalizálása, a rendellenes, a kriminális viselkedés patológiájának felállítása.⁶¹ Foucault a *Rendellenesek* címmel megjelent, Collège de France-ban 1974–1975 közötti időszakban tartott előadásai keretében 1844–1845-re datálja az elmeorvosgyógyászat végét és a pszichiátria, neuropszichiátria kezdetét, ahol már a *késztetés*, az *ösztön*, az *automatizmus* kerül középpontba. Ezt az időszakot a pszichológia második nagy születéseként definiálja Foucault, korábbi alakjához, a protopszichiátriához képest, amely főként az elidegenedés elmélete és az elmebaj „orvoslása”. Az 1850–1870-es időszakban a pszichiátria maga mögött hagyta a delíriumot, az elmebajt, az igazságra való utalást, a betegséget, és áttért a *viselkedés*, *elhajlás*, *anomália* elemzésére. A normához, normálishoz kötődő fejlődés meghatározása már kevésbé foglalkozik a betegséggel, patológiával, ez pedig paradox helyzetet is teremt a pszichiátria számára. Felmerül ugyanis a kérdés a XIX. század közepétől, hogy hogyan tarthassa így meg a pszichiátria orvosi státusát és hatalmi effektusait. Míg korábban azáltal alapozta meg hatalmát, hogy az örületet betegséggé tette, addig a XIX. század közepétől a depatologizálás volt annak a feltétele, hogy

⁶⁰ Vö. Foucault: *Örület és társadalom*. 256.

⁶¹ M. Foucault: *Rendellenesek*. 97.

a pszichiátria orvosi hatalma általánossá válhasson mint egyfajta orvosi hatalom a nem patológikus felett.⁶² Új keletű funkciója így az *orvosi-hatalmi* viszony, illetve a *depatologizált* tárgykörökhöz való viszony (rendhagyó viselkedés, deviáns viselkedés, anomáliák).

A XVIII–XIX. század végéig a pszichiátria nem annyira az orvoslás egyik ágaként specializálódott, mint inkább *közhigiéné*, mint „társadalmi elővigyázatosság”.⁶³ Ahhoz, hogy intézményes és orvosi tudás lehessen, az örültet előbb betegként kellett identifikálni, majd az örültet veszélyforrásként kellett azonosítani. Hogy a pszichiátria úgymond önmagává váljon, össze kellett illeszteni az örületet a bűnnel:

„...a 19. századi pszichiátria az ösztön révén válik képessé arra, hogy az elmebetegség és az elmeorvoslás körébe vonja az összes zavart és szabálytalanságot, a viselkedés összes nagy zavarát és kicsiny szabálytalanságát, azokat, amelyek nem a tulajdonképpeni örületből erednek. Az abnormális egész problematikája az ösztön fogalmánál fogva lesz képes megszerveződni akörül – mégpedig a legelemibb és leghétköznapiabb viselkedés szintjén –, amely azelőtt az örület problémáját alkotta.”⁶⁴

Minekután felvetődik a kérdés, hogy lehet-e abnormális valamely ösztön, fegyelmezhetőek-e az ösztönök. „Gyógyíthatóak-e?”

A *betegség* helyére kerül a *figyelem a különös viselkedés* iránt: létrejön az „emberek populációja, akik nem betegség tüneteit hordozzák, hanem önmagukban abnormális szindrómákat. Anomáliává szilárdult különös viselkedés”⁶⁵ jellemzi őket (agorafóbia, klausztrofóbia, kleptománia, homoszexualitás, mazochizmus), de felismerhető ebben a sorozatban a delírium visszatérésének lehetősége, hiszen az abnormális „betegséggé válhat”, ha a delíriumot látjuk benne.

Egyrészt a tünetek terepének feldarabolása valósul meg (a vizsgálódások kiterjednek azokra a területekre is, amelyeknek eddig morális vagy viselkedési, jogi státusa volt), másrészt bevezetődik a *norma* mint viselkedési szabály, melyet úgy gondolnak már el, „mint hallgatólagos törvényt, a konformitás elvét; a normát, amellyel a szabálytalanság, a

⁶² Vö. uo. 302–312.

⁶³ Uo. 122.

⁶⁴ Uo. 135.

⁶⁵ Uo. 303.

rendetlenség, a furcsaság, a különtség, az egyenletlenség, az eltérés áll szemben”.⁶⁶ Már a *normális* áll szemben a *beteggel, diszfunkcionálissal, rendellenessel, patológikussal*. A pszichiátria így mindenütt jelen van,

„a pszichiátriának mindenütt, mindenkor, és a legapróbb, legközönsége-sebb, leghétköznapiabb viselkedésben is, legismerősebb tárgyban is valami olyasmivel lesz dolga, amelynek státusza a normához képest egyfelől szabálytalan, ugyanakkor a normálishoz képest patológikusan diszfunkcionális”.⁶⁷

Így tetőződik a kontrollhoz való viszony jelentősége. Itt is végigkövet-hetővé válik – a bolondság szálát követve –, hogyan kapcsolódik össze a megkülönböztetés, kizárás, kontroll, felügyelet, fegyelmezés, normalizá-lás, ellenőrzés. Az 1845–1850 közötti időszakban „megnyílik a pszichi-átria előtt az ellenőrzés, az elemzés, a beavatkozás, azaz a rendellenesség terepe”,⁶⁸ és a XX. századi pszichiátria alapeleme már a *társadalom meg-védése* lesz. Az indíték nélkül elkövetett bűn lehetősége mint veszély fogalmazódik meg, amelyet jó esetben a pszichiáter hárít el, avagy legalább megállapítja a veszély lehetőségét, ezáltal védve a társadalmat. Foucault szerint ez a mozzanat nevezhető a pszichiátria trónra lépésének.⁶⁹

Az 1975. február 15-i előadásában részletesen kifejti Foucault, hogy a bűncselekményt illetően az válik problémává, hogy egy bírósági ügy esetén mi történik akkor, ha nincs *indíték*, mivel a bűnöző racionalitásá-nak megállapítása – mely a büntethetőség feltétele is egyben – kikerül a jog–büntetés fennhatósága alól. A probléma abban áll, hogy már nehéz felismerni az örület jeleit, így ez a feladat kikerül az egyszerű orvos fennhatósága alól, és átkerül a bűnügyi pszichiátria területére, melyet meghatároz az indíték nélkül elkövetett tett értelmezése. A 64. cikkely kimondja: „nincs bűn, ha a szubjektum, a vádlott, a tett elkövetésének pillanatában az elmezavar állapotában van”.⁷⁰ Ezáltal megnő Foucault szerint az érdeklődés az indíték nélkül elkövetett tett iránt, háttérbe kerül a törvényre való hivatkozás, és megnő az érdeklődés a pszichiátriai tudás

⁶⁶ Uo. 163–164.

⁶⁷ Uo. 164.

⁶⁸ Uo. 168.

⁶⁹ Vö. uo. 125.

⁷⁰ Uo. 119.

irányába. Foucault az 1974–1975 közötti időszakban tartott előadásai keretében, a tudás és hatalom viszonyainak genealógiai elemzésében az örület és a pszichiátria kérdésköre új aspektusait is felfedi, főként a *normalizáló hatalom* vonatkozásában. Ennek kulcsfontosságú mozzanata, amikor a XVIII. században a *bűnöző* már nem mint *jogalany*, hanem mint *megjavítandó tárgy* lép fel. Az előadások kezdetén előrebocsátja Foucault, hogy a normalizáló technikák születése, a normalizáló hatalmi mechanizmusok nemcsak az orvosi tudás és bírói hatalom összekapcsolódásából eredeztethető, hanem itt egy *más típusú hatalommal* állunk szemben, melynek „sikerül az egész modern társadalomban gyarmatosítania és elfojtania mind az orvosi tudást, mind a bírói hatalmat”.⁷¹

Ezekben az előadásokban összekapcsolódik a megosztás, kizárás, negatív és pozitív hatalmi technika, fegyelmezés és normalizálás, valamint a biopolitika kérdése (melyről részletesen a további fejezetekben lesz szó). Foucault felvázolta, hogy a XIX. század pszichopatológiája az ellenőrzés, a felügyelet és az elrendezés intézményeinek és mechanizmusainak összefüggésében alakult ki, ugyanakkor a XIX. századi pszichopatológia anomáliái, avagy rendellenes csoportjai, összességében az abnormális fogalmának kialakulása voltaképpen három figurára vezethető vissza, vagyis három genealógiai vonalon követhető végig. Az első az *emberi szörny* alakja, amely mint jogi–biológiai fogalom jelenik meg, aki áthágja a törvényt, avagy a természet törvényeit, hiszen benne keverednek a lehetetlen és a tiltott elemei (félember–félállat alakja a középkorban, a kettős individualitás alakja a reneszánszban, hermafroditák státusa a XVII. és XVIII. században). A második a *megjavítandó individuum* alakja, aki a fegyelmezés technikájának alanya. A „javíthatatlan” a XVII–XVIII. század fegyelmezési technikáinak bevezetésével lép színre (hadsereg, iskola, műhely, hitközség, templom, rendőrség), mivel „a test, a viselkedés, a képességek idomításának új eljárásai létrehozzák a normativitás alól kibúvók problémáját, amely normativitás már nem a törvény szuverenitása”.⁷² A hajdani „bolond” alakja itt már a pozitív hatalmi technika tárgya, aki már főként a pozitív hatalmi mechanizmusok összefüggésében jelenik meg, nem pusztán a kizárás figurájaként, ahogy ez még a *Bolondság történetében* domináns volt. Foucault visszatérve erre a kérdéskörre azt vizsgálja,

⁷¹ Uo. 42.

⁷² uo. 316.

hogyan alakulnak ki és differenciálódnak ezek az alakzatok, hogyan alakul a státusuk, milyen tudás képződik általuk, és milyen hatalmi mechanizmusok összefüggésében formálódnak. Itt már nem pusztán a bolond alakjának negativitással sújtott figurája jelenik meg, nemcsak a tiltás által sújtott szubjektum diszkvalifikációja, hanem olyan alakként jelenik meg a „bolond”, aki bizonyos technikák és eljárások összefüggésében alakul, úgymond elkezdődik az ellenállók „idomítása”, a „javíthatatlanok” megjavítása. Foucault a bolond alakját – most már a pszichiátria alakjait – a hatalmi mechanizmusok közegében vizsgálva, rámutat arra, hogy az elzárás mint a XVII. századtól elterjedt gyakorlat egy *köztes* terepe a *jogi tiltás* mint negatív eljárás és a *fegyelmezés* mint pozitív eljárás között.⁷³ Az elzárás tekintetében egy döntő differenciálódásra mutat rá Foucault, miszerint igaz, hogy a bezárás által megvalósul a kizárás és törvényen kívül helyezés, azonban az „ígéret” vagy inkább a „cél” pozitív, mely nem más, mint a *korrekció, megjavítás*. Így differenciálhatóak a fegyelmezés különböző intézményei és alakjai.

Az emberi szörny és a megjavítandó individuum alakjain túl, a harmadik alak a XVIII. század *onanista* figurája. Ennek a figurának az előtörténete visszanyúlik a lelkivezetés technikáihoz, konkrétan a reformációtól és tridenti zsinaton születő pasztorációhoz, valamint az oktatási intézmények fejlődésének összefüggésében alakul.

Emberi szörny	Megjavítandó individuum	Onanista
Jogi-biológiai törvénszegés: háttere a római jog (<i>portentum</i> , <i>ostentum</i> , a torz, nyomorék, „hibás” alakja)	Fegyelmezési technikák: hadsereg, iskola, műhely, család, hitközség, templom, rendőrség (XVII–XVIII. sz.)	Gyónás: a szexualitás megvallása, pszichiátria, pszichoanalízis, szexológia
– tulajdonképpeni szörny: a középkortól a XIX. sz.-ig a szörny a <i>keverék</i> , pl. „borjúfejű ember”, „két fej, egy test”, életképtelen morfológia, hiányzó végtag,	– normativitás alól kibúvók problémája: ez már nem a törvény szuverenitása – 1850: a pszichiátria megszűnik elmeorvosként	– tarifás bünbánat, VI. sz.: világi ember is részesülhet bünbánatban (világi-jogi-büntetési modell, germán büntetőjog)

⁷³ Uo. 316.

Emberi szörny	Megjavítandó individuum	Onanista
hermafrodita (kivégzés, máglyahalál a XVII. sz. elejéig, majd nem-választási kötelezettség, törvénykezés: milyen ruhát viseljen? megházasodhat-e? szexualitásról és nemi szervekről szóló orvosi diskurzus) – fejlődési rendellenesség: eltérés, de már a <i>viselkedésen</i> van a hangsúly – morális szörny (XIX–XX. sz.) a kriminalitás gyökere a szörnyszerűség – a morális szörny első formája a politikai szörny: társadalmi szerződés megszegése, visszahelyeződés a természeti állapotba, a vadon embere nem ismeri el a szerződést – első jogi szörny: zsarnok, despota, törvényenkívüliség kérdése, XVI. Lajos és Marie-Antoinette (törvényszegés felülről, antropofágia-incestus) – a nép mint szörny (forradalmár): fellázad, megszegi a társadalmi szerződést (alulról).	lenni, áttér az ösztön zavaraira – a kényszeres és a perverz alakja – ösztön, érdek nélküli tett: a nem büntethető büntett jogi problémája és az indíték nélküli tett patológizálásának kérdése – ösztön–tudás viszonya: a pszichológia második születése – 1838-as törvény: Franciaország új adminisztratív, pszichiátriai szabályozása, hivatalból való elhelyezés speciális intézményekben, mely feltétele orvosi-pszichiátriai indoklás (rend, közbiztonság érdekében) – az elemzés, bekerítő felosztás kiterjed a gondolatokra, tettekre, hajlamosságra – veszély és örület viszonya – a pszichiátria már a megjavítás, helyreállítás technikája – pszichiátria mint alap: pszichiátria és adminisztráció összefonódása, család pszichiátriai fogyasztóvá válik, pszichiátriai-politikai diszkriminalitás, a megkülönböztetés politikai elve (1840–1875)	– rendszeres gyónás kötelezettsége, XIII. sz.: vallomás–feloldozás fontossága, nemcsak a súlyos bűnöket, hanem mindent be kell vallani, növekszik a feloldozó pap hatalma – reformáció – tridentin zsinat: kiterjesztődik a gyónás és vallomás, pasztoráció (egyház: lelkek kormányzása, az állam: testek kormányzása) – a hús, a gondolat, a készítés bűne – megszállottság (rángások) XVI–XVII. sz., megoldás: a bűnbánó nem kell minden részletet elmondjon, megjelenik a visszafogott megnyilatkozás szabálya, a rángógörcsben szenvedőt át kell adni egy másik kontrollmechanizmusnak, az orvostudománynak – fő témák: rángások, bujaság, az idegrendszer a hús racionális és tudományos teste (idegrendszeri konvulzió), anomália, szexualitás, maszturbáció kigyógyítása, elfojtás, pszichoanalízis, létrejön a szexualizált, medikalizált család

Emberi szörny	Megjavítandó individuum	Onanista
Értelmezési keret: természet és társadalom, világ törvényei	Értelmezési keret: család és hozzá kötődő intézmények iskola, műhely, templom	Értelmezési keret: egyház, pszichológia, pszichoanalízis, szexológia
Eljárás: kínzás, mágia	Eljárás: fegyelmezés, normalizálás	Eljárás: gyóntatószék
Előfordulása: ritka, kivételes esetek	Előfordulása: gyakori, hétköznapi	Előfordulása: gyakori, hétköznapi
Tudás: természettörténet, fajok, nemek felosztása – morális szörny – nincs tudás, csak a hatalom stratégiája	Tudás: XVIII. sz. közepén a pedagógia technikáiból, képességfejlesztésből kialakuló tudás	Tudás: XVIII. sz. végén a szexualitással kapcsolatos biológia kialakulása
elmegógyászat	pszichiátria, neuropszichiátria (pszichiátriához kerül, ami korábban morális-, viselkedési, jogi státus volt)	pszichoanalízis, szexológia (család szexualizálásának módjai: pszichoanalízis, ill. munkáscsalád igazgatása intézmények által)
– XIX–XX. sz.: a rendellenes egyén, a „mindennapivá lett szörny” alakjai jelennek meg mint a nagy szörny, jogi szörny és zsarnok kis leszármazottjai, ugyanakkor az abnormális egyén mint a tudás és hatalom hálózatában alakuló fegyelmetlenje. – A társadalmi szerződést alulról törvényszegő nép és a felülről törvényszegő, vérfertőző szörny mint király alakja fellelhető a XIX. sz. jogi-orvosi tematikákban, kísértik az abnormális individuum tematikáját (királyok incesztusa – vérfertőző király, éhezők kannibalizmusa – emberevő nép). – Az orvostudomány „csakis azért válhatott a szexualitás tudományos igényű higiéniai kontrolljává, mivel [...] megörökölte az egyházi hatalom által feldarabolt és megszervezett hús területét, amelyet magának az egyháznak a kérésére kapott örökségül”.⁷⁴		

Genealógiai elemzései kapcsán Foucault megfogalmazza, hogy a korunkban sokat hangoztatott veszélyes individuum se orvosi, se jogi státussal nem rendelkezik, de mégis jelenkorának alapvető fogalma, mely a szexualitás és a család új viszonyaival karöltve jelenik meg. A XIX. század rendellenesei az egykori nagy szörny kis alakjai lettek, valamint a modern idomítás technikáinak peremfiguráiként a javíthatatlan

⁷⁴ Uo. 221.

és az onanista leszármazottjai. A XIX. század vége óta felbukkanó abnormális individuum, „egyszerre ered a szörny jogi-természeti kivételességből, a fegyelmező apparátusokba illesztett javíthatatlanok sokaságából”⁷⁵ és a szexualitás kérdéskörének előtérbe kerülésétől.

A felügyelet és ellenőrzés, valamint a büntetés hatalmi mechanizmusainak kérdésköre tehát az egyház felől is körvonalazódik. Foucault rámutatott arra, hogy az első gyóntatószék 1516-os felállítása mélyrehatóan meghatározza a későbbiekben az egyház és a hívő életét, előrevetíti a pasztorációt, a lelkek kormányzását, ahol a pap mint tudós, bíró, orvos és útmutató jelenik meg. Foucault nézetében a pasztoráció voltaképpen „a későbbiekben megjelenő vizsgálati és medikalizációs technikának az alapját fogja képezni”.⁷⁶ A XVI. századi krisztianizáció keretező felosztása és hatalmi intézményei (szemináriumai, kollégiumai) már előrevetítik a hasznos test fegyelmezésének elterjedését, a test engedelmessé és hasznossá tevésének imperatívuszát (hadsereg, kollégium, műhely, iskola). Hatalmi mechanizmus, megfigyelés, kontroll és kormányzás ezen a ponton találkozik össze az orvoslás-pszichiátria, az egyház-pasztoráció és az uralkodó hatalomfelügyeleti társadalom/kormányzás közegében. Foucault az 1978. február 1-én a Collège de France-ban tartott előadásában kifejti, hogy „a pasztoráció, az új diplomáciai-katonai technika, végül pedig a rendőrség volt az a három elem, mely nyomán létrejöhett a Nyugat történetének az az alapvető jelensége, amit az állam kormányzativá válásának nevezünk”.⁷⁷ Összekapcsolódik az engedelmesség, a vezetettség állapota és a kormányzás. Foucault a *Mi a felvilágosodás* c. esszéjében felidézi Johann Heinrich Gottlob von Justit, a *Grundsätze der Polizeywissenschaft* szerzőjét, akinek írása „nem pusztán előírások jegyzéke, hanem egy rács, amin keresztül az állam, vagyis a terület, az erőforrások, a népesség, a városok stb. megfigyelhetővé válnak”.⁷⁸ A hatalmi viszony mint ráhatás és mások cselekedeteinek megváltoztatása végső soron nem jelent mást, mint kormányozni, vezetni, irányítani, gondozni, úgy, hogy mindeközben, mások cselekvési lehetőségeinek zónázása által,

⁷⁵ Uo. 319.

⁷⁶ Uo. 187.

⁷⁷ Michel Foucault: „Kormány-fővel” gondolkodni. In Sutyák T. (szerk.): *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk Kiadó, Debrecen 2000. 305.

⁷⁸ Michel Foucault: *Mi a felvilágosodás?* Ford. Szokolczay Árpád. In Szokolczay Árpád (szerk.): *A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1991. 38.

mintegy lehetővé teszi a „választás” lehetőségét. E hatalmi mechanizmus jellemvonása, hogy néhány ember bizonyos keretek között képes meghatározni mások viselkedését, de sohasem teljesen és sohasem tisztán kényszer által.

Mindemellett Foucault kihangsúlyoz egy lényegi aspektust, mely a biopolitika vonatkozásában válik kézzelfoghatóvá, mégpedig azt, hogy Bénédict Morel 1857-es könyve, *Az emberi faj fizikai, intellektuális és erkölcsi degenerációjáról és az ezekhez vezető betegségek okairól szóló értekezés*⁷⁹ óta zajlik a *degenerálódás elméleteinek* kidolgozása, illetve a rendellenesek felfedezése, ezeknek a csoportoknak az osztályozása és kezelése, ami

„elméleti keretként, egyúttal társadalmi és erkölcsi igazolásként fog szolgálni; egy olyan komplex intézményhálózat létrehozása, amely az orvostudomány és az igazságszolgáltatás határvidékén egyszerre szolgál az abnormálisok »befogadó« intézményeként és a társadalom »védelmének« eszközeként”.⁸⁰

Döntő fordulat, hogy egyrészt felbukkan az eugenika technológiája, olyan kérdéseket tárgyalva, mint „az öröklés, a faj megtisztítása és az emberek ösztönháztartásának korrekciója a faj megtisztítása révén”,⁸¹ másrészt létrejön a normalizálás technológiája és a pszichoanalízis, a szimptómák, az ösztön, az akaratlagos–akaratlan kategóriáinak elhatárolása, a viselkedés, automatizmus, normától való eltérés kérdésköre, és az elmegyógyászat átadja helyét a pszichiátriának, az elmebetegség helyére a tünettan, a viselkedés szimptomatológiájának vizsgálata kerül. A viselkedés összességét kell már kérdőre vonni, sőt, már patológia nélkül is, és megnyílik a lehetőség a viselkedésbe való beavatkozásra.⁸² Ezáltal is látható, ahogyan Foucault munkásságának ezen a pontján is, a pszichiátria területén is, végigkövethetővé válik a biopolitika, a felügyelet és a kontroll modelljének leképezése.

⁷⁹ Ld. Bénédict Auguste de Morel: *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine et des causes qui produisent ces variétés malades*. J.-B. Baillière, Paris 1857.

⁸⁰ Vö. M. Foucault: *Rendellenesek*. 319.

⁸¹ Uo. 156.

⁸² Uo. 161.

Foucault rámutat arra, hogy azáltal, hogy az öröklés, degeneráció és az abnormalitás öröklésének tanulmányozása nyer teret, a pszichiátria már voltaképpen nem gyógyít, hanem felajánlja a társadalom *védelmét*, *a faj biológiai védelmét*, és itt ez már biopolitikai jelleggel ruházódik fel, hozzákapcsolódik egyfajta rasszizmushoz.

Nézzük meg közelebbről Foucault idevágó fejtegetését:

„Ez a korszak a pszichiátriában megszülető rasszizmus, az abnormalitással, az olyan egyénnel szembeni rasszizmus, akik, minthogy egy állapot, egy stigma vagy valamifajta hiányosság hordozói, leszármazottaiknak a legkiszámíthatatlanabb módon adhatják tovább az általuk hordozott rossz vagy inkább abnormális előre nem látható következményeit. Ez tehát egy olyan rasszizmus, amelynek a funkciója nem az, hogy az egyik csoportot megvédje a másikkal szemben, hanem hogy a csoporton belül kiiktassa azokat, akik esetleges veszélyt hordozhatnak. Belső rasszizmus ez.”⁸³

Kitüntetett figyelmet kap a pszichiátriában az öröklés, leszármazás, gyermekkor, viselkedés, továbbá az anarchia, a társadalmi rendetlenség: „a politikai bűnt, a társadalom védelmét és a rend pszichiátriáját fogom tanulmányozni” – zárja előadásait Foucault a *Rendellenesekben*.⁸⁴

Végül Foucault az 1976. január 7-i előadásában azt is kimondja, hogy olyan egységbe nem szerveződő lokalizált diskurzusok is létrejönnek, mint az antipszichiátria, melyek „a pszichiátriai intézmények működésének igyekeztek gátat szabni”⁸⁵ (lásd pl. Thomas Szasz: *A mentális betegség mítosza* 1961-ből, David Cooper: *Az antipszichiátria* 1971-ből), továbbá „tíz vagy tizenöt éve a dolgok, az intézmények, a gyakorlatok és a diskurzusok hatalmas és burjánzó kritikája indult meg, feltörve, fellazítva a legmegszokottabb, a legszilárdabb talajt is”.⁸⁶ Mindezek olyanként is megnyilvánulnak, mint „a totalitárius – azaz a mindent átfogó, globális – elméletekhez belülről hozzátartozó fékezőerő”.⁸⁷ *A szavak és a dolgok*ban az etnológiát és a pszichoanalízist is ellentudományként nevezi meg Foucault. Ezek a fejlemények

⁸³ Uo. 310–311.

⁸⁴ Uo. 312.

⁸⁵ Michel Foucault: A hatalom mikrofizikája. In Sutyák T. (szerk.): *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk Kiadó, Debrecen 2000. 308.

⁸⁶ Uo. 308

⁸⁷ Uo. 309.

ügynevezett alávetett tudásokhoz, partikuláris, lokális tudásokhoz, differenciált és diszkvalifikált tudásokhoz köthetőek. Ezek a problémakörök pedig a tudásformák közti harc kérdéséhez is hozzákapcsolódnak, ezen túlmenően pedig a tudásokkal együtt járó központosító hatalmi effektusok elleni lázadásokként is értelmezhetőek. Az is kérdéssé válik, hogy a lokális diskurzusok mögött milyen hatalmi törekvés áll, ugyanakkor „milyen típusú tudást akar diszkvalifikálni”,⁸⁸ kiket kényszerít kisebbségbe? Döntő fontosságú, hogy Foucault gondolkodásában a bolondok, elmebetegek feletti hatalomgyakorlat kritikája nem merül ki az intézmények kritikájában vagy megkérdőjelezésében, hanem a *racionalizmus*, avagy egy *racionalizálási folyamat kritikája* is egyben. Foucault a *Mi a felvilágosodás?* c. esszéjében a következőképpen fogalmaz:

„...a kérdés inkább az: hogyan racionalizálják ezeket a hatalmi viszonyokat? E kérdés feltevése az egyetlen mód annak elkerülésére, hogy más intézmények vegyék át a szerepüket, ugyanazokkal a célokkal és hatásokkal.”⁸⁹

A peremre került csoportok kizárásának nyomán, a pozitív hatalmi technikák által megformált emberek helyzetét illetően felmerül a gondolat Carl Schmitt nyomán Agambennél (*ki-vétel*, *Aus-nahme*, kizáró bezárás, *exception*) és Badiou-nál (láthatatlanság, „észlelhetetlenség”, *inaperçu*, „meg-nem-jelenés”, *non-apparition*), miszerint a kizárt csoportok nem egyszerűen kizártságukban, kinnlevőségükben értelmezendők, hanem éppen ezeknek a csoportoknak a kirekesztése, elhelyezhetetlensége, belefoglalhatatlansága az illető társadalmi állapot alapmozzanata, s mint kívülállóság *része* a társadalmi állapotnak, mégpedig mint negált, belefoglalhatatlan része. Valaminek éppen láthatatlannak kell maradnia ahhoz, hogy láthatóvá váljon, ami látható. Az értelem és nem értelem megkülönböztetése nyomán is fennáll egy efféle megközelítés, melyhez hozzákapcsolódhat a kizáró bezárás vagy bezáró kizárás gondolata. Továbbá felmerül az a kérdés is, hogy hol húzódnak meg, mennyiben mozgathatók, transzformálhatók a racionalitás határai, mércéi, a bevett moralitás, intézményi normák, irracionalitás határai.

⁸⁸ Uo. 311.

⁸⁹ M. Foucault: *Mi a felvilágosodás?* 38.

Napjainkban megfigyelhető, hogy a mentális egészségügyi ellátás a közösségi alapú modellek felé szándékszik tolni, megfogalmazódik egyfajta deinstitutionálásra való törekvés. A WHO által is hangoztatott cél a nagy méretű pszichiátriai intézetek számának csökkentése,⁹⁰ a kórházi ellátás helyett az integrált közösségi gondozás előtérbe helyezése, azonban a nagy pszichiátriai, elzáró intézetek státusa még mindig meghatározó, hiszen a legtöbb országban még mindig a nagy pszichiátriai elzáró intézetek dominálnak.⁹¹ Összességében az elzárósalapú gondolkodás a normalizálás, kontroll, ellenőrzés, monitorozás, szabályozás, menedzselés, önoptimalizálás, nyomon követés, személyre szabás, megelőzés, a totális megfigyelés felé tolódik – ahogy ezt a későbbi fejezetekben részletesen látni fogjuk. Az állandó testi/pszichés monitorozás és totális megfigyelés lehetővé teszi a *veszélyesség* – a „kockázat” – állandó felmérését, a *potenciális elkövető* felismerését és a *megelőzés* mint társadalmi közhigiéné kérdéskörének térhódítását.

A diagnosztikai rendszerek, mint a DSM (*Mentális zavarok diagnosztikai és statisztikai kézikönyve*), napjainkban is állandóan változnak, új kategóriákat és fogalmakat vezetnek be (pl. a mértéktelen evészavar, kompulzív szexuális viselkedészavar, nemi diszfória, szociális fóbia stb.), ahogyan erre a jelenségre már korábban Foucault is felhívta a figyelmet, nevezetesen arra, hogy egyrészt az új kategóriákban is belelátható lehet a delírium visszatérésének lehetősége, másrészt a tünetek terepének feldarabolása, differenciálódása körvonalazódik. Ezen túlmenően a különös viselkedés iránti vizsgálódások és megfigyelések kiterjednek minden területre, a fizikális/digitális térben egyaránt, mely együtt jár az idő és tér új felosztásrendszereivel a leghehétköznapibb viselkedések megfigyelésének és elemzésének céljából a mindennapokban, az élet minden területén. A viselkedés monitorozása, melyre napjainkban kiváló új forradalmi lehetőségeket biztosít az új digitális technológia, kiterjed a viselkedés minden területére, minden mozdulatra, gondolatra, beállítódásra, a „tudatalattinkra”, az egész társadalomra. Ennek egy szélsőséges példája a kínai kreditrendszer (600-tól 1300-ig terjedő pontszámfelosztás; magas pontszámért bónusz: ingyen edzőterem-használat, olcsóbb tömegközlekedés,

⁹⁰ WHO: *Mental Health Atlas 2020*. 139. <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/345946/9789240036703-eng.pdf?sequence=1> [letöltve: 2025. 01. 15.].

⁹¹ Uo.

minőségi oktatás, adókedvezmény; helytelenített viselkedés esetén: utazáskorlátozás, elutasítás, megszégyenítés, kormányzati állások és magániskolák megpályázásának ellehetetlenedése), habár nem feltétlenül kell a „szomszédba” menni a problémákért. A napjainkra jellemző újfajta hatalmi mechanizmusok célja főként a szabályozás, menedzselés, optimalizálás, nyomon követés, személyre szabás és megelőzésre való összpontosítás, mely továbbra is együtt jár az individuumok meghatározott sablonjának, típusának az előállítási és létrehozási kísérletével. Hogy milyen tudás kapcsolódik ezekhez az új folyamatokhoz? Egy mindinkább technológiához, digitalizációhoz, big data-hoz, algoritmusokhoz, mesterséges intelligenciához igazodó új „tudás” képződik, a szubjektum mint kitöltendő űr, a mérendő ember mint adatcsomag, az „alter-ego” kiaknázása, adatvezérelt hatalmi mechanizmusok mellett. Kulcsszerephez jutnak a digitális technológiák (pl. telemedicina, online terápiák, mentális egészségügyi alkalmazások), melyek átalakítják a pszichiátriai ellátást, új kihívásokat és lehetőségeket teremtvé.

Foucault eugenikával és belső rasszizmussal kapcsolatos meglátásai ma is relevánsak, a modern genetikai technológiák és a közegészségügyi gyakorlatok radikálisan kiszélesítik a korábban rendelkezésre álló eljárási technikák skáláját. A gén-, genomszerkesztési módszerek (pl. CRISPR),⁹² az „embriókiválasztás” lehetőségei minden előnyükkel együtt olyan dilemmákat is felvetnek, amelyek a múltbeli eugenikai gyakorlatok szellemiségét idézik. Habár ezek a technológiák az emberi élet javításának ígéretével lépnek fel, magukban hordozhatják a lehetőségét a társadalmi előítéletek és megkülönböztetések újratermelésének is. A Foucault által leírt belső rasszizmus gyakorlatának kivitelezésére ma komplex és széles körű technikák skálája áll rendelkezésre, ugyanakkor minduntalan előáll a helyzet, hogy a társadalmi normák és hatalmi struktúrák meghatározzák, ki számít normálisnak vagy abnormálisnak. A megálmodott és lehetséges előnyök mellett az eugenikai kérdések felbukkanása a napjainkra jellemző robbanásszerű technológiai és tudományos fejlődések keretében magukban hordozzák egy olyan negatív forgatókönyv lehetőségét is, amely által kialakulhat egy olyan technológiai eugenika, amely elképzelhetetlen formában

⁹² További információk a National Human Genome Research Institute honlapján: <https://www.genome.gov/genetics-glossary/CRISPR> [letöltve: 2025. 01. 15.].

termelheti újra és szélesítheti ki a Foucault által leírt eugenika és belső rasszizmus kiformalódásának szélsőséges lehetőségeit, technikáit.

A pszichiátriai zavarokkal szembeni bánásmód *látszólag* az ember-telenségtől a „humanizmus” felé haladt: a láncolást felváltotta a gyógyszer, a zárt intézményt – legalábbis a tervek szintjén – a közösségi ellátás, a stigma helyére a mentális egészség pozitív diskurzusa lépett. De a medikalizált „bolond” alakjai ma is olyan társadalmi pozíciót képviselnek, amelyet korunk tudás- és egyre kifinomultabb hatalmi mechanizmusai definiálnak. A kortárs társadalom pszichológiai önmenedzselést vár el – légy stabil, produktív, rugalmas, funkcionálj jól –, aki azonban nem tudja/már nem tudja tartani a tempót, az könnyen „diszfunkcionálissá” válhat. Ma a „bolond” „szabad”, ha/amíg „normalisnak” látszik. A bolondság figurái még mindig az elidegenített *másik* alakjai. A pszichiátriai rendszer ma árnyaltabb és differenciáltabb, de a stigmatizáció, az elzárás és a társadalmi kontroll, fegyelmezés, normalizálás, megfigyelés, ellenőrzés, monitorozás, szabályozás, menedzselés, önoptimalizálás, nyomon követés, „megelőzés” mechanizmusai működnek ma is, egyre erőteljesebben és egyre láthatatlanabb formában. A valódi változás tehát nemcsak intézményi kérdés, hanem a normalitás fogalmának radikális újragondolását igényelné.

1.2. A leprás kizárása és a pestises helyhez kötése – negatív és pozitív uralmi technikák

Foucault az 1975-ben megjelent *Felügyelet és büntetés. A börtön története* című könyvében, valamint *A rendellenesek* címmel megjelent 1975. január 15-i, Collège de France-ban tartott előadásában lényeges különbséget vél felfedezni a leprások kizárása és a pestisesek felett gyakorolt helyhez kötés eljárásai között, mely utóbbi mint pozitív uralmi technika érvényesül. Míg a leprás és a bolond alakját főként negatív eljárásrendszerekkel sújtották, Foucault felismeri, hogy nem ez volt a helyzet a pestisben szenvedőkhöz kötődő eljárásmodok esetén, amely tekintetében alapvetően *pozitív* eljárás érvényesült. Mindkét esetben meghatározó azonban az *elidegenítés* fázisa. Már a *Bolondság történetében* rámutat arra, hogy hogyan függ össze a kizárással az elidegenítés aktusa:

„...eljött a nap, amikor a XVII. század derekán az összes európai országból ugyanazon száműzetés felé útra kelő embert idegennek és követelményei betartására rá nem szoríthatónak nyilvánította az őt üldöző társadalom; s ezt az embert ekkor szellemünk nagyobb kényelme érdekében differenciálatlanul kiszolgáltatták az összes börtönnek, menhelynek és büntetőeszközöknek.”⁹³

Az 1975. január 15-i előadásban az elidegenítés kapcsán azt is hangsúlyozza, hogy

„a lepra kizárása olyan társadalmi gyakorlat volt, amely először is megteremtette az egyén (vagy egyének csoportja) és egy másik egyén közötti szigorú elkülönítést [...] az érintkezés tilalmát”.⁹⁴

Egyúttal kiutasítást jelentett a város falain kívül, „létrehozta tehát két egymás számára idegen tömeget”,⁹⁵ ugyanakkor az érintett egyének diszkvalifikációja is megvalósult jogi és politikai értelemben.

A hatalmi technikák negatív és pozitív mechanizmusainak megkülönböztetése során láthatóvá válik, hogy a leprára adott uralmi technikákat illetően a kizárás, kiutasítás, marginalizáció negatív mechanizmusai érvényesültek. Ez még jelenkori társadalmunkban is hatásos⁹⁶ – emeli ki Foucault –, habár egy másik helyen azt is leírja, hogy a leprások kizárásának modellje a XVII. században és a XVIII. század elején eltűnni/visszaszorulni látszik mint uralmi-hatalmi technika.⁹⁷ Azonban a XVII. század klasszicizmusának korában a nem értelem kategóriáihoz tartozó heterogén csoportok kizárási mechanizmusa még a leprások kizárásának negatív modelljét alkalmazza. Ezen a ponton különbözteti meg Foucault a *leprások* és *pestisesek* csoportjának ellenőrzési modelljeit, mely utóbbi sikeresebb, mint a leprásoké. A pestis esetén az ellenőrzés egy másik modellje érvényesül, amely „majdnem olyan idős, mint a leprások kizárásáé: a pestis és a pestises város körbezáró-felosztó ellenőrzésének (*quadrillage*) problémája hozza létre”.⁹⁸ Foucault szerint

⁹³ M. Foucault: *A bolondság története*. 119.

⁹⁴ M. Foucault: *Rendellenesek*. 55.

⁹⁵ Uo. 55.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Uo. 56.

⁹⁸ Uo.

az egyének ellenőrzését illetően a „Nyugat végső soron csupán két nagy modellhez folyamodott: az egyik a leprások kizárása (*exclusion*), a másik a pestiseselek helyhez kötése (*inclusion*)”.⁹⁹ Végül ez utóbbi modell kerekedik felül, habár voltaképpen együttesen is jelen vannak ezek a gyakorlatok.

Pestis esetén körülkerítettek egy területet/várost, majd lezárták, a helyet állandóan elemezték, körzetekre, körletekre osztották, az utcákban őrköt, felügyelőket állítottak, többlethatalommal bíró kormányzót rendeltek ki. A bekerített területeket analízálták, elemezték, megszervezték, megfigyelték, nyilvántartották, beavatkoztak, elkülönítettek. Nem kizárás, hanem karantén érvényesült,¹⁰⁰ „nincs szó elüldözésről, ellenkezőleg, helykijelölésről, a hely rögzítéséről, helyhez kötésről van szó, a körbezárt-felosztott jelenlétek meghatározásáról”.¹⁰¹ A pestishez kötődő eljárások esetén kevésbé a tiszta–tisztátlan szétválasztása érvényesül, mint inkább „folytonosan figyelemmel kísért finom megkülönböztetésről van szó, itt nincs szó marginalizálásról, kapcsolatmegszakításról”.¹⁰² Míg a lepra esetén a távoltartás fogatosítása érvényesült, addig a pestis esetén történő intézkedések terén az egyéneknek a hatalom által való alattomos megközelítése érvényesült. Foucault leírja azt is, hogy a pestis irodalma szerint a lepra betegség egyfajta törvénynélküliség, amely esetén minden szabály felfüggesztődik, ezzel szemben a pestis esetén „a politikai hatalom korlátok nélkül működik”.¹⁰³

Összességében Foucault elkülönítette a hatalom pozitív és negatív technológiáját, és részletesen elemezte, hogy már a XVII–XVIII. század óta „nem a lepra régi modellje játszik politikai szerepet, amelynek az utolsó nagy nyomát vagy legalábbis egyik utolsó nagy megnyilvánulását a koldusok, az örültek stb. kizárásában, valamint a nagy »elzárásban« leljük fel. E modell helyére a XVII. század folyamán egy másik, egy tőle nagyon különböző modell került”,¹⁰⁴ ez lett a politikai ellenőrzés új modellje a klasszikus kor találmányaként. A pestismodell Foucault szerint tehát nem más, mint a hatalom pozitív technológiájának térnyerése, feltalálása:

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Vö. uo. 55–56.

¹⁰¹ Uo. 57–58.

¹⁰² Uo. 58.

¹⁰³ Uo. 59.

¹⁰⁴ Uo. 59.

„...a leprára adott reakció negatív: a kiutasítás, a kizárás. A pestisre adott reakció pozitív; a helyhez kötés, a megfigyelés, a tudásképződés, a hatalom hatásainak megsokszorozódása.”¹⁰⁵

Foucault ehhez a modellhez köti annak az új hatalmi modellnek a megteremtődését, amely már nem elvon, hanem

„a termelés és ennek maximalizálása révén működik [...], amely nem rendezetlen, nagy tömegeket különít el egymástól, hanem az individualitások megkülönböztetése révén végzi a felosztást”.¹⁰⁶

Ez a folyamat *normalizáló* szándékkal társul, a normalizálás mozzanata pedig magába foglalja a minősítést és a *beavatkozást*. A XVII–XVIII. század végén és a XIX. század elején a kapitalizmus térhódításával

„kifejlődött egy egész sor olyan eljárás, olyan technika is, amely lehetővé tette az egyének magatartásának irányítását, felügyeletét és ellenőrzését, de ugyanúgy tudták velük felügyelni és ellenőrizni a gesztusaikat, a viselkedésüket, a szokásaikat, az elhelyezkedésüket, a szállásaikat, a képességeiket is, és mégsem voltak tiltó mechanizmusok”.¹⁰⁷

Ezeknek az átformálódásoknak a célja az volt, hogy az egyének képességeit mindinkább maximalizálják, hasznosítsák és felhasználhassák a termelőapparátusban, katonaságban, üzemekben, gyárakban, manufaktúrákban:

„...individuumokat termeltek tehát, az egyének képességeit termelték ki, az egyének produktivitását fokozták, mégpedig olyan hatalmi technikák segítségével, melynek ugyan a tiltás is része volt, de ezt csak eszközként alkalmazták.”¹⁰⁸

¹⁰⁵ Uo. 59.

¹⁰⁶ Uo. 60.

¹⁰⁷ Michel Foucault: Szexualitás és hatalom. In Sutyák T. (szerk.): *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk Kiadó, Debrecen 2000. 283–284.

¹⁰⁸ Uo. 284.

A lepra esetén tehát negatív hatalmi modellként a kizárás, elzárás, üldözés, száműzés, marginalizálás, elnyomás, míg a pestis esetén – mely pozitív hatalmi modell – a helyhez kötés, megfigyelés, hatalomképződés, ellenőrzés, nyilvántartás, tudásképződés, felhalmozódás, normalizáció érvényesül. Foucault a *Rendellenesek* címmel megjelent előadás-sorozatát a következőképp zárja: a XVIII. század

„létrehozta a fegyelmezés és a normalizálás révén azt a típusú hatalmat, amely nem a félreismeréshez kötődik, hanem, ellenkezőleg, csak a tudás kiformalódásának köszönhetően működhet”.¹⁰⁹

Mindezek a fejlemények oda vezetnek, hogy a klasszicizmus korában kialakult egy új hatalmi technika, a „kormányzás művészete”: elsősorban a hatalom jogi-politikai elmélete, létrejön egy egész államapparátus, egy sor intézmény. Létrejön továbbá a fegyelmezés gépezete, melynek célja a normalizáció.¹¹⁰ A XVIII. században kibontakozó társadalmi-politikai-technikai-normalizációs folyamat az oktatás területén, a kórházakban, a termelésben, a hadseregben mint a hatalomgyakorlás megalapozása és legitimációja funkcionál. Az 1972-ben megjelent *A normális és a kóros* c. írásában is hangsúlyozza Foucault, hogy

„a normának nem az a funkciója, hogy kizárjon, kiutasítson. Ellenkezőleg, mindig a beavatkozás és az átalakítás pozitív technikájához, egyfajta normatív tervhez kötődik.”¹¹¹

Habár Foucault a *Bolondság története* c. művében főként a hatalom negatív vonatkozásait tárgyalja, azok kerülnek előtérbe, későbbi műveiben számtalanszor elhatárolódik a hatalom pusztán negatív felfogásától:

„...fel kell hagynunk azzal, hogy mindig negatív szavakkal jellemezzük a hatalom megnyilvánulásait: »kizár«, »elnyom«, »elfojt«, »cenzúráz«, »elszigetel«, »leleplez«, »elfed«. A hatalom valójában alkot; valóságot alkot; tárgyterületeket és igazságrituálékat hoz létre. Az egyén és a róla

¹⁰⁹ M. Foucault: *Rendellenesek*. 63.

¹¹⁰ Vö. uo. 60.

¹¹¹ Uo. 61.

nyerhető ismeret ennek az alkotásnak a része”,¹¹² a hatalom „áthatja a testet, dolgokat hoz létre, élvezetet okoz, tudást teremt, diskurzusokat létesít; inkább produktív hálóként kell fölfognunk, amely az egész társadalmi korpuszt beborítja, mintsem negatív instanciaként”.¹¹³

Vagyis a hatalom produktív, ahogyan ezt a *Szexualitás történetének* I. kötetében is körvonalazza Foucault, csakúgy, mint a *Felügyelet és büntetés* című művében, ahol szintén domináns a hatalom pozitív megközelítése. Az 1975. január 15-i előadásban szintén megfogalmazza:

„...egyszerre módszertani és történeti hibát követnek el azok, akik a hatalmat elsősorban az elnyomás negatív mechanizmusának tartják; de azok is, akik úgy vélik, hogy a hatalomnak a termelési viszonyok védelme, fenntartása vagy újratermelése lenne a legfőbb funkciója.”¹¹⁴

A negatív hatalmi technikákon alapuló modell Foucault szerint már egy meghaladott modell (pl. kaszttársadalom, rabszolgatartó társadalom, feudális társadalom, adminisztratív monarchia). Ezekkel ellentétben változást hoz a XVIII. század normalizáló hatású fegyelmezése, és a fegyelmezés-normalizálás már „nem elnyomó, hanem produktív hatalom, amelyben az elnyomás csak mellékes és másodrendű szerepet játszik”.¹¹⁵

A *Felügyelet és büntetés* c. művében fogalmazza meg Foucault, hogy a pestishez kapcsolódó pozitív intézkedések nyomán tetőződik a felügyelet apparátusa, amely állandó nyilvántartást követel meg, úgy, hogy „a patológikus nyilvántartás állandó és központosított kell legyen”.¹¹⁶ A Foucault által bemutatott fegyelmi gépezet modellje

„zárt, a világtól elvágtott, minden pontján ellenőrzött tér, ahol az egyének egy helyhez vannak szögezve, ahol a legkisebb mozdulatot is ellenőrzik, minden eseményt följegyeznek, ahol folyamatos írásos munka köti össze

¹¹² M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. 264.

¹¹³ Michel Foucault: *Dispositive der Macht. Über Sexualität, Wissen und Wahrheit*. Übers. v. Jutta Kranz, Hans-Joachim Metzger, Ulrich Raulff, Walter Seitter und E. Wehr. Merve, Berlin 1978. 35.

¹¹⁴ M. Foucault: *Rendellenések*. 62.

¹¹⁵ Uo. 63.

¹¹⁶ M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. 269.

a központot a perifériával, ahol a hatalom megosztatlanul gyakorlódik, folyamatos, hierarchikus alakzatban, ahol minden egyént állandóan kijelölnek, megvizsgálják és besorolnak”.¹¹⁷

A lepramodell hatalmi technikája	A pestismodell hatalmi technikája
negatív technológia	pozitív technológia
elűldözés	karantén
száműzetés	helykijelölés
kizáró rituálé	fegyelmező sémák
nagy elzárás	jó idomítás
tiszta közösség	fegyelmezett társadalom
elkülönít rendezetlen tömegeket: egyéneket/csoportokat, létrehoz két egymás számára idegen tömeget (diszkvalifikál)	az individualítások megkülönböztetése révén gyakorolja a felosztást
népessége: koldus, csavargó, őrült, a fékezhetetlen...	népessége: mindenkire kiterjed
bináris felosztás és megjelölés módszere: beteg–nem beteg, normális–nem normális, veszélyes–veszélytelen	kényszerítő kijelölés a megkülönböztető felosztás módszerével: ki kicsoda? hol tartózkodik? mivel jellemezhető? hogyan gyakorolható felette felügyelet? ¹¹⁸

A Felügyelet és büntetésben Foucault arra a következtetésre jut, hogy a kizáró rituálék és a fegyelmező sémák voltaképpen végül kiegészítik egymást:

„...ha igaz, hogy a lepra olyan kizáró rituálékat váltott ki, amelyek bizonyos mértékig mintául szolgáltak a nagy Elzárás általános formájaként, akkor a pestis viszont fegyelmező sémákat hozott létre.”¹¹⁹

Egyrészt ott a nagy elzárás negatív eljárásrendszere, másrészt a jó idomítás pozitív eljárásrendszere. Foucault leírja, hogy habár különböző sémákról van szó, ezek nem összeférhetetlenek egymással, sőt,

¹¹⁷ Uo. 269–270.

¹¹⁸ Vö. uo. 272.

¹¹⁹ Uo. 271.

inkább kiegészítik egymást. A XIX. század jellemzője éppen az, hogy a fegyelem szétválasztásait, az elemző felosztási módszereket a kizár-
takra is lehet alkalmazni, egyénekre lebontva, az egyéniesítést is lehet
alkalmazni a kizárás megjelölésére. Eszerint járnak el a XIX. század
pszichiátriai intézetei, büntetőintézetek, javítóintézetek, a nevelés
intézményei, kórházak. A működési forma, a *bináris felosztás és meg-
jelölés*, valamint a *kényszerítő kijelölés* módszerei immár *együttesen
vannak jelen*. Voltaképpen az intézmények egész együttese feladatá-
nak tekinti a nem normálisok felmérését, ellenőrzését, megjavítását, a
fegyelmező-normalizáló rendszerek működtetését.

Foucault elemzése a pestishez és a leprához kötődő eljárások tekin-
tetében érdekes összevetés lehetőségét kínálja a COVID-19 járványra
vonatkozó egészségügyi vészhelyzetet illetően, mely alapját képezte
a kivételes állapot bevezetésének, mint egyfajta egészségügyi alapon
működő szabadságkorlátozás, amelyet Agamben „biosecurity”-nek,
„technological-sanitizationist despotism”-nak nevez,¹²⁰ rámutatva arra,
hogy *a járvány mint politika érvényesül*. Éppen a járványhoz kötődő,
a társadalomban eluralkodó félelem és pánik tette lehetővé, hogy az
emberek elfogadják szabadságuk súlyos korlátozását az élet minden terü-
letén. A kikiáltott válsághelyzet és a foganatosított korlátozások lehetővé
tették egy újfajta kormányzási módszer kialakítását, melynek alapelemei
a rendkívüli intézkedések széles skálája, mint pl. a közösségi távolság-
tartás, a szabad mozgás korlátozása, működési platformja pedig a digi-
tális technológia, állandó médiajelenlét, felfüggesztve a mindennapi élet
megszokott működését. További korlátozások: óvodák, iskolák, egyete-
mek, oktatási intézmények bezárása; határok lezárása; hazatérő állam-
polgárok számára karantén; rendezvények szervezésének korlátozása/
betiltása; kijárási korlátozások; időszávós vásárlás; éttermek, kávézók,
szállodák, vendéglátási intézmények bezárása; múzeumok, színházak,
mozik bezárása; karantén; maszkviselési kötelezettség; családi összejö-
vetelek korlátozása; misék létszámának korlátozása; temetés, házasság
szertartásainak korlátozása; nem létfontosságú üzletek bezárása; oltási
kampányok bevezetése. A vészhelyzetben pedig bevezetésre került a
digitális távoktatás és védettségi igazolvány (két egymás számára idegen
csoport létrehozása – felidézve megint Foucault-t).

¹²⁰ Giorgio Agamben: *Where Are We Now? The Epidemics as Politics*. Transl. Valeria
Dani. Eris, London 2021. 9.

Lepramodell	Pestismodell	A COVID-19 hatalmi technikája
büntető hatalom	fegyelmező hatalom	ellenőrző, monitorizáló, megelőző hatalom (fizikai és digitális térben)
különállás, kizárás	megfigyelés, fegyelmezés	monitorozás, szankcionálás, megelőzés
negatív technológia	pozitív technológia	negatív-pozitív, biopolitikai-pszichopolitikai technológia
kizárás, kiutasítás	analitikus helyhez kötés, körbezáró-felosztó megfigyelés	Negatív: kizárás, stigmatizálás, korlátozás (be nem oltás esetén), piros zónák Pozitív: helyhez kötés, ellenőrzés, megfigyelés (digitális térben is), társadalmi távolságtartás, kontaktkövetés
elüldözés, térbeli elkülönítés	karantén, helykijelölés, zónákra osztás	helykijelölés, otthoni karantén, bezárások, kijárási korlátozások, oltási igazolvány
kizáró rituálé	fegyelmező sémák	kizárás, fegyelmezés, ellenőrzés, új normák és viselkedésszabályok (távolságtartás, maszkviselés)
nagy elzárás	jó idomítás	kondicionálás
tiszta közösség	fegyelmezett társadalom	monitorozott, egészséges (bio) populáció
népessége: koldus, csavargó, őrült...	népessége: mindenkire kiterjed, teljes lakosság	népessége: mindenkire/mindenre kiterjed, totalizálódik
bináris felosztás és megjelölés módszere	kényszerítő kijelölés, megkülönböztető felosztás módszere	kényszerítő kijelölés, bináris felosztás, online megfigyelés, kontaktkövetés
közvetlen megfigyelés	központi adatgyűjtés	megfigyelés, monitorozás, adatgyűjtés, mobil applikáció, kontaktkutatás...

Ebben a közegben egy olyan visszás helyzet jött létre, ahol éppen a kialakult/kialakított biztonság iránti pánikszerű vágy megteremtette a kivételes állapotnak azt a közegét, amely még inkább felborította a biztonságérzetet, mindennapi életünket, továbbá a kivételes állapotban meghozott intézkedések be nem tartása súlyos következményekkel járt.

A meghozott intézkedések a társadalmi távolságtartás terén lényegileg átminősítették az emberi kapcsolatokat, a fizikai közelség helyébe az online „kapcsolattartás” került (személyes kapcsolatokban, oktatásban, munkában, ügyintézésben, vallásban, politikában), a közterek helyére az *online tér* került. A biopolitika keretében kialakult kormányzati érdeklődés és gondoskodás a kormányzottak egészségéről átfordulni látszik az egészség egyfajta *kötelezettségébe*. Egy másik szempont ebben az összefüggésben, hogy mondhatni saját magunk és egymás „ellenségeiv”, pontosabban „veszélyforrásaivá” is váltunk: a vírus mindenhol ott van, lehet a saját testünkben és a szeretteink, felebarátaink testében, ez pedig totalizálja az *elidegenedést*.

Agamben rámutatott arra, hogy a COVID-19 nyomán fogatosított intézkedések esetén is voltaképpen a *pusztá élet* nyert teret, sőt, *a rettegés a pusztá élet elvesztésétől*, ugyanakkor az egyik kivételes állapotból való átfordulás a másikba (gazdasági válság, terrorizmus, menekültválság, COVID-19, háború), mely állapot ellehetetleníti a szabadság lehetőségét, vegetatív állapotban tart, lecsupaszítja az életet annak fiziológiai-biológiai jellegére, válságüzemmódjára. A *security state* egy újfajta despotizmus szellemét eleveníti fel mint a kormányzás új paradigmáját. Habár a COVID-19 szülte kényszerintézkedések véget értek, velünk maradt, beépült annak öröksége, már beágyazódott a társadalmi távolságtartás a mindennapokba, fennmaradnak további megnyilvánulásai az ügyintézésben, kommunikációban, oktatásban és sok más területen.

A korábbi járványokra való reakcióktól való eltérést illetően kiemelendő a digitális technológia masszív alkalmazása, mint például a járványügyi adatok monitorozása, kontaktkutató alkalmazások. Habár a digitális technológia egyszerre szolgálhatott a védekezés hatékony eszközeként, érdemes kiemelni azt is, hogy a járványra adott reakciók tekintetében is láthatóvá válik a hatalmi mechanizmusok átstrukturálódása, tetőződése, kifinomultsága. Körvonalazódik egy új típusú társadalmi ellenőrzés, mely a következő ívet írja le: fegyelmezés, normalizálás, kontroll, ellenőrzés, monitorozás, szabályozás, menedzselés, önoptimalizálás, nyomon követés, megelőzés, ahogyan ezt a következő fejezetekben részletesen is tárgyaljuk.

Összességében elmondható, hogy a COVID-19 járványra eltérő intenzitású reakciók és beavatkozások kerültek fogatosításra, ugyanakkor a járvány hatásai eltérő módon érintették a különböző társadalmakat.

Kiemelendő, hogy Foucault szerint a modern állam biopolitikai – az élet „védelmében” az élet és halál szabályozására épült –, Mbembe nekrohatalom-elmélete¹²¹ viszont rámutat arra, hogy a mai hatalom átcsőszott a nekropolitikába, amely már főként a halál kormányzásán alapul, ezért nem írhatóak le a kortárs jelenségek pusztán a biopolitika által.¹²²

A politika ma (is) aktívan dönt: ki élhet, ki halhat meg, és kik élhetnek a halál közvetlen árnyékában (puszta élet). A korábbiakban felvázolt „megelőzés” így nem univerzális kategória, hanem szelektív módon működik, nem minden életre egyformán vonatkozik, hanem válogat, és ez a válogatás hatalmi döntés tárgya. Már a biopolitika is ahhoz, hogy megvédhesse az életet, aktívan halálba küld másokat (rasszizmus, belső rasszizmus), a nekropolitika – a puszta élet (Agamben), halni hagyás (Derrida) mellett – aktívan dönt. Nem is csak a „puszta élet” fenntartására törekszik, hanem már szisztematikusan dönt arról, hogy kik élnek és kik halnak meg, nem feltétlenül nyíltan, vagy egyetlen helyszínen, hanem halálvidékeken – death-worlds¹²³ – rendszerszintű halálkormányzásként. A következő fejezetekben még részletesebben elemezzük e hatalmi mechanizmusok átstrukturálódását.

1.3. Uralkodó hatalom vs. fegyelmező társadalom

„Az alávetettséget ki lehet számítani, meg lehet szervezni, technikailag átgondolni, lehet kifinomult, nem kell fegyverhez vagy terrorhoz folyamodnia, s mégis fizikai természetű maradhat.”¹²⁴

„A »lélek« ezután a szemiológia eszközével lejegyzési felület lesz a hatalom számára.”¹²⁵

„Egy ostoba despota vasláncokkal kényszerítheti rabszolgáit; ám egy igazi államférfi sokkal erősebben köti őket saját eszméik láncával.”¹²⁶

¹²¹ Achille Mbembe: Necropolitics. *Public Culture* 15/1. 2003. 11–40.

¹²² Vö. uo. 40–41.

¹²³ Uo. 40.

¹²⁴ M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. 38.

¹²⁵ Uo. 136.

¹²⁶ J. M. A. Servan: *Discours sur l'administration de la justice criminelle*. Genève 1767. 35. Idézi M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Ford. Fázsy Anikó, Csűrös Klára. Gondolat Kiadó, Budapest 1990. 136.

„Miért is csodálkoznánk, hogy a börtön a gyárakra hasonlít, az iskolákra, kaszárnnyákra, kórházakra, s hogy ezek egytől egyig a börtönre hasonlítanak?”¹²⁷

„Az ember, akiről beszélnek, és akinek felszabadítására felszólítanak minket, már önmagában is egy saját magánál mélyebb alávetettség eredménye.”¹²⁸

Foucault az 1975-ben megjelent *Felügyelet és büntetés. A börtön története* c. művében rámutatott arra, hogy a XVII. században fordulat következett be, amikor már nem Istennek a halál feletti uralma és nem is az uralkodó hatalma érvényesült, hanem kialakult a fegyelmező társadalom, ezzel párhuzamosan a termelési mód is megváltozott, az agrártermelés helyére az ipari termelés lépett. Foucault az 1978. február 1-i Collège de France-ban tartott előadásában is visszatér erre a kérdéskörre, megfogalmazva, hogy a XVII. század elejének időszakában jelenik meg a gondolat, miszerint

„az államot olyan racionális törvények szerint kell kormányozni, melyek lényegileg tartoznak az államhoz, és nem csupán a természeti vagy isteni törvényekből, de nem is a bölcsesség és megfontoltság alapelveiből erednek”.¹²⁹

Míg korábban az uralkodó halállal fenyegetve érvényesítette hatalmát, „csakis a halálos ítélettel mutathatja ki, hogy hatalma van az élet felett”,¹³⁰ a fegyelmező társadalom esetén már nem a halál feletti hatalom az alapelv, hanem az már az életünk fölött veszi át a hatalmat, célja birtokba venni az élet minden területét.¹³¹ Az új hatalmi konstelláció mechanizmusaiban megváltozik a büntetés karaktere, célszerűsége:

„...a monarchikus jogban a büntetés a felségjog szertartásrendje; a bosszú rituális jegyeit használja fel, melyeket az elítélt testén alkalmaz: a nézők

¹²⁷ M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. 309.

¹²⁸ Uo. 43.

¹²⁹ M. Foucault: „Kormány-fövel” gondolkodni. 298.

¹³⁰ Michel Foucault: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Ford. Ádám Péter. Atlantisz Kiadó, Budapest 2020. 140.

¹³¹ Vö. uo. 144.

szeme láttára fekteti le, mindig saját törvényei fölé emelkedve, a rettegés hatását, mely annál intenzívebb, minél kevésbé folytonos, minél szabálytalanabb.”¹³²

Foucault részletesen bemutatja, hogy a fegyelmező hatalom, szemben az uralkodó hatalommal, nem megkínóz, hanem normarendszerbe szorít:

„...normák, parancsok és tilalmak szabályrendszerének veti alá a szubjektumot, kiiktatja az eltéréseket és anomáliákat. Az idomítás e negativitása a fegyelmező hatalom nélkülözhetetlen része.”¹³³

A hatalmi technikáknak ezeket az átstrukturálódásait nevezi Foucault „a test politikai technológiájának”.¹³⁴ Megjelenik tehát a test új politikája, melyet a hatalom kisajátít magának: „miért szüntetne meg a társadalom egy olyan életet és testet, amelyet kisajátíthat?”¹³⁵ Ez a test egyrészt kisajátított, másrészt a társadalom tulajdonaként tűnik fel:

„...a régi rendszerben az elítélt teste a király tulajdona lett, az uralkodó megjelölte bélyegével, és hatalma erejével lecsapott rá. Most a társadalom tulajdona lesz, a köz javára és hasznára kisajátított tárgy.”¹³⁶

A test új politikájának közegében az elrettentő példa helyére a tanulás lép:

„...a testi kínzásban a rettegés támasztotta alá az elrettentő példát: fizikai félelem, kollektív borzalom, képek, amelyeknek úgy kell belevésődniük a nézők emlékezetébe, mint a bélyegnek az elítélt arcába vagy vállába. A példát most a tanulás támasztja alá.”¹³⁷

¹³² M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* 177.

¹³³ Byung-Chul Han: *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák.* Ford. Csordás Gábor. Typotex Kiadó, Budapest 2020. 25.

¹³⁴ M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* 38.

¹³⁵ Uo. 149.

¹³⁶ Uo. 150.

¹³⁷ Uo.

Ez már nem egyszerűen *parancsoló hatalom*, hanem a *törvénykönyv uralma* körvonalazódik, *javító jellegű büntetésként*:

„...a javító büntetés apparátusa merőben másképpen hat. A büntetés alkalmazásának célpontja nem a képzet, hanem a test, az idő, a mindennapok mozdulatai és tevékenységei; a lélek is, de csak annyiban, amennyiben szokások székhelye.”¹³⁸

Ezzel párhuzamosan kialakul a manipulálásnak az élet mindennapjaiban átítatott jelenvalósága.

Kialakul az *ítélet humanizálása*, hiszen a börtön létrehozásával – mely intézményként a XIX. század elején jelenik meg – egyfajta fordulat valósul meg a *testi fenyítésről* a *nem testi fenyítésre*. A „lélek” büntetése, vagy még inkább egyfajta „erkölcsi ortopédia” körvonalazódik. Gabriel Bonnot de Mablyt felidézve jelzi Foucault, hogy az új irányelv szerint

„a támadás ne a testre irányuljon ezentúl, mértéktelen szenvedések rituális játékaival, a kínzások rituáléjának világos jegyeivel; hanem a gondolatvilágra, vagy még inkább a valamennyi ember gondolatvilágába rejtetten, ám szükségszerűen és nyilvánvalóan áramló képzetek és jelek játékára. Már nem a test, hanem a lélek, mondta Mably.”¹³⁹

A XVIII–XIX. században a kínzáson alapuló látványos fizikai büntetés ellenében

„megszületik a törvény és a bűn új elmélete, a büntetés jogának új morális vagy politikai igazolása; e kort a régi rendeletek megszüntetése, a szokások eltörlése jelzi: »modern« törvénykönyvek tervezete vagy megfogalmazása”.¹⁴⁰

Ennek a váltásnak nyomán történik, hogy a „büntetés látványossága”¹⁴¹ helyébe az *elzárás, börtön, fegyház, kényszermunka, kitiltás*

¹³⁸ Uo. 174.

¹³⁹ Uo. 134.

¹⁴⁰ Uo. 14.

¹⁴¹ Uo. 15.

kerül, közvetlenebbül is célba véve a testet, kötelességek és tilalmak összefüggésében. Azonban Foucault kihangsúlyozza, hogy

„az olyan bűnhődés, mint a kényszermunka vagy a börtön – a szabadságtól való megfosztás –, soha nem funkcionált többletbüntetés nélkül, amely magát a testet érinti: élelemmegvonás, szexuális megfosztottság, verés, sötétzárka. Ez az elzárásnak nem szándékolt, ám elkerülhetetlen következménye volna? A börtön valójában, még legvilágosabb rendelkezéseiben is, mindig bizonyos mértékű testi szenvedést is jelentett.”¹⁴²

A börtönbüntetési eljárások elemzése alapján vázolja fel Foucault, hogy a zárt intézmények tervezetében a büntetés az egyén kényszerítésének a technikája,¹⁴³ mely körvonalazza a fegyelmi hatalom modelljét, amely azonban nem marad meg a börtönök szintjén, hanem kivetül az egész társadalomra, általános fegyelmező modellként funkcionál, melynek alapjai a *hierarchikus ellenőrzés/felügyelet*, a *normalizáló szankciók* bevezetése és *vizsgálati eljárások* lefolytatása.

Az igazság és az igazságszolgáltatási formák címmel megjelent kötetben – mely tartalmazza a Pontificia Universidade Católica do Rio de Janeirón és Szövetségi Egyetemen 1973-ban tartott ötrészes előadás-sorozatot – Foucault újra visszatér erre a kérdéskörre, és vizsgálódásaiban kimutatja, hogy a XIX. század büntetőrendszerében az ellenőrzés fennhatósága tör utat magának: „mindent ellenőrizni kell, éspedig nem csupán azt, amit az egyes emberek elkövettek [...], de azt is, amit elkövethetnek”¹⁴⁴ – ennek összefüggésében jelenik meg a *veszélyesség* fogalma – ahogyan ezt a pszichiátria vonatkozásában is láthattuk – és ezáltal valósul meg a *potenciális elkövető* individualizálása is.

Egy másik mozzanat a hatalmi technikák váltása során az, hogy a *hóhért* a *szakemberek* váltják fel: „felügyelők, orvosok, lelkészek, pszichiáterek, pszichológusok, nevelők”,¹⁴⁵ és „a halálbüntetés helyett javasolt: az életfogytig tartó rabszolgaság”.¹⁴⁶ Ezzel együtt egy új erkölcs

¹⁴² Uo. 24.

¹⁴³ Vö. uo. 177.

¹⁴⁴ Michel Foucault: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Ford. Sutyák Tibor. Latin Betűk Kiadó, Debrecen 1998. 71.

¹⁴⁵ M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. 19.

¹⁴⁶ Uo. 126.

is körvonalazódik, „a törvényes halál új etikája”.¹⁴⁷ Foucault itt egy kardinális kérdést tesz fel: „Milyen volna a testetlen bűnhődés?”¹⁴⁸ Valamilyen formában továbbra is megmarad a kínzás, azonban egyre inkább egyfajta *testetlen büntetés* körvonalazódik, a test helyett egyre inkább a *lélek* válik a büntetés célpontjává, ugyanakkor az új eljárásrendszerrel és azok szereplőivel egyúttal „tudás képződik, technika és »tudományos« diskurzusok”.¹⁴⁹ A *Felügyelet és büntetés* hatalomértelmezésében tehát Foucault arra is rávilágít, hogy a hatalom és a tudás hogyan függenek össze egymással, hogyan feltételezik egymást:

„...a hatalom kitermeli a tudást [...]; hogy hatalom és tudás közvetlenül feltételezi egymást; hogy nincs hatalmi viszony anélkül, hogy ne képződne a tudás korrelatív területe, s nincs olyan tudás sem, amely ne feltételezne, egyszersmind ne képezne hatalmi viszonyokat.”¹⁵⁰

Ezek a fejlemények összefüggésben állnak a XVIII. század fényével, az új tudományos szemléletmóddal, a racionalizálással, az ismeretek és igazságok bizonyításának igényével, a tudományos objektivitás és enciklopédikus gondolkodás igényével: „minden törvénysértést minősíteni kell, osztályozni kell őket, és fajtánként összegyűjteni”,¹⁵¹ megjelennek a jogszabálygyűjtemények, ugyanakkor az individualizáció is felsejlik, megjelenik az igény a bűnöző jellemére szabott individualizált büntetések kialakítására. A bűnöző is már egyfajta ismeretelméleti optimizmusban jelenik meg, mint aki bizonyos kritegiumrendszerek szerint *megismerhető*. Az *igazság és az igazságszolgáltatási formákban*, Nietzscheből kiindulva – aki szerint a tudás és a megismerés mögött hatalmi harcok zajlanak – szintén hangsúlyozza Foucault, hogy „bizonyos tudásterületek kialakulása a társadalomra jellemző erőviszonyok és politikai relációk”¹⁵² összefüggésében alakul. A büntetést már „komplex társadalmi funkcióként”¹⁵³ gondolja el,

¹⁴⁷ Uo. 24.

¹⁴⁸ Uo. 25.

¹⁴⁹ Uo. 33.

¹⁵⁰ Uo. 40.

¹⁵¹ Uo. 131.

¹⁵² M. Foucault: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. 22.

¹⁵³ M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. 34.

valamint a büntetéseket a politikai háttér és érdekrendszer perspektívájába állítja.

Foucault megfogalmazza tehát, hogy a XVIII. században kialakul a hatalom új mechanizmusa, új ökonómiája, kidolgoznak „egy sor eljárást, egyúttal elemzést is, amelyek lehetővé teszik, hogy a hatalom hatékonysága növekedjen, miközben gyakorlásának költsége csökken, illetve hogy a hatalom gyakorlása a termelés mechanizmusába integrálódjék”,¹⁵⁴ ezáltal is kevésbé a megvonás, elvonás negativitása révén működik, ugyanakkor erőteljesen megnyilvánul az utilitarista beállítódás is. A *Rendellenesekben* Foucault e kérdéskörre reagálva elmondja, hogy „a XVIII. századi és XIX. század eleji polgári forradalom egy új hatalmi technológia feltalálása volt, amelynek a fegyelmezés különböző módozatai lényegi összetevőjét alkották”,¹⁵⁵ példa erre a büntető hatalom új szerveződése.

Foucault azt is vizsgálja, hogy hogyan járult hozzá a keresztény hagyomány a fegyelmező társadalom kialakulásához. *Az igazság bátorsága* címmel megjelent, 1984-ben tartott előadásában Foucault a *parrhézsia* kérdését a cinikus életgyakorlatból kiindulva, valamint a pogány és a keresztény aszketizmus közti különbség felvázolásakor vizsgálja, mely utóbbi esetén kapcsolatot tételez az *engedelmesség parancsa* és a *fegyelmező társadalom* kialakulása között. Milyen szerepet játszik az engedelmesség kérdése a fegyelmező társadalom vonatkozásában? Az engedelmesség a keresztény tradícióban elengedhetetlen feltétele a másvilág elérésének:

a kereszténység „a másfajta élet mint igaz élet témáját összekötötte a másvilághoz mint az igazsághoz való eljutás témájával. (Egyfelől) tehát ott van az igaz élet, amely egy másfajta élet ebben a világban, (másfelől pedig) a másvilághoz való eljutás, ami megalapozza az e világi igaz élet igazságát.”¹⁵⁶

A kereszténység, szemben a cinizmussal, platonizmussal, centrális helyet biztosít az engedelmesség követelményének, az engedelmesség parancsának: engedelmesség Istennek, Isten akaratának és ezzel

¹⁵⁴ M. Foucault: *Rendellenesek*. 92.

¹⁵⁵ Uo. 93.

¹⁵⁶ M. Foucault: *Az igazság bátorsága*. 428.

együtt a törvényeinek, nem utolsósorban Isten képviselőinek. A lelkipásztornak való engedelmesség alapelve, *feltétele* a másvilághoz való eljutásnak, ahol a másvilág maga az *igaz élet*. Lényegi eleme ennek az eszmefuttatásnak, hogy „kizárólag a másiknak való engedelmisség által lehet hozzáférni az igaz élethez, és kizárólag a másvilág elérése érdekében van jelentősége az igazi életnek”.¹⁵⁷ Ezáltal is kialakul egy új hatalmi viszony, „egy új igazságrend”.¹⁵⁸ A *Szexualitás és hatalom* címmel Japánban tartott előadásában Foucault szintén visszatér erre a kérdésre, összegezve, hogy „a kereszténységben a legfőbb érdem éppen az engedelmisség. [...] Minden más erény alapja az engedelmisség.”¹⁵⁹ Az Istennel való kapcsolatalakításnak, a *parrhésziának* ebben az IV–VI. századig tartó keresztény értelmezésében kialakul egy olyan autoritásstruktúra, amely az Istenhez való viszony feltétele. Foucault rámutat arra, hogy ebben a gondolati sémában az embernek, mondhatni, bizalmatlannak kell lennie önmagával szemben, örködni kell önmaga felett, le kell mondania arról, hogy egymagában megleglje az Istenhez vezető utat, azt már csak a kialakult új autoritásstruktúrának való engedelmisség által érheti el.¹⁶⁰ Így a *parrhészia* korábbi értelemvetülete mint öngondozás egyre inkább az önmagunk elhanyagolása, alávetettség-tudata felé, és egyúttal az engedelmisség felé vezet. Itt Foucault elkülöníti a kereszténység *parrhészia-központú* szemléletét, mely az igazsághoz fűződő viszony és az Istennel szembeni bizalom, valamint a *parrhésziaellenes* szemléletét, melyben az Istennel szembeni tisztelettel tudó és félelemmel teli engedelmisség a meghatározó, ugyanakkor az önmagunkkal szembeni *gyanakvás*, melyek közül ez utóbbi szemlélet kerekedett felül, vált meghatározóvá.

Uralkodó hatalmi rendszer	Fegyelmező társadalom
uralkodó	fegyelmező társadalom
agrártermelés	ipari termelés
hatalom: halálos ítélet – halál feletti uralom	életünk felett veszi át a hatalmat

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ M. Foucault: *Az igazság bátorsága*. 429.

¹⁵⁹ M. Foucault: *Szexualitás és hatalom*. 280.

¹⁶⁰ Vö. Foucault: *Az igazság bátorsága*. 444–445.

Uralkodó hatalmi rendszer	Fegyelmező társadalom
testi fenytítés, testi büntetés	nem testi fenytítés, testetlen büntetés (lélek)
látványos megkínzás	normarendszerbe szorítás
kínzással, fájdalommal járó látványos fizikai büntetés (akasztófa, kéz levágása, nyelv kivágása, kerékbetörés, megfojtatás, elevenen megégetés, felnégyelés, lefejezés)	törvény és bűn új elmélete, a büntetés jogának új morális/politikai igazolása
büntetés látványossága	börtön, elzárás, kényszermunka, fegyház
hóhér	szakember
halálbüntetés	életfogytig tartó rabszolgaság
kínhalál	új erkölcs, törvényes halál
uralkodó hatalma	hatalom mikrofizikája (apparátusok, intézmények)
élet megszüntetése (a test a király tulajdona)	élet kisajátítása (a test a társadalom tulajdona)
elrettető példa	tanulás
monarchikus jog: a felségjog szertartásrendje – a bosszú rituális jegyeit alkalmazza ¹⁶¹	büntetés zárt intézményekben – az egyén kényszerítésének technikája
a hatalom rituális, ceremoniális	a hatalom folytonos (megfigyelés, ellenőrzés)
önként	nyilvános tárgyalás, meggyőzés, bizonyítás
nagyszabású, mértéktelen rituális büntetés	büntetés ökonómiaja: bűn és büntetés „egyenértéke”, „kiszámítása”
bűn közege, bűnöző szándéka	viselkedés
megvonás/elvonás	termelés

Foucault még mélyrehatóbban differenciálja az uralmi technikákat, megkülönböztetve a hatalom három konkuráló formáját, amelyek a XVIII. század második felében jellemzően szemben álló stratégiák, avagy hatalmi technológiák voltak, amelyek közül végül a harmadik, a fegyelmező társadalom kerekedett felül. Ebben a megkülönböztetésben

¹⁶¹ Vö. M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. 177.

a hatalom egyik formája a *pallos hatalma*, amely még a hatalom negativitását jelképezi, idekapcsolódnak a szimbólumok, szertartások, a test megkínzása és annak szemantikája.¹⁶² A hatalom második technológiája a *törvénykönyv* mint jelrendszer, amely képzetek és jelek által hat, nem terror, hanem értelem által, mintegy belülről. Itt egybeesik a szabadság és az alávetettség, hiszen morális képzetek és a törvények tisztelete által hat, vagyis nem a nyers erő által, mint inkább *közvetítés* által működik. A hatalom harmadik technikája ebben a felosztásban a *fegyelmező hatalom*, amely mélyen a szubjektumba hatol, *engedelmes alanyt* hoz létre, mely normákkal és a szokások automatizmusával dolgozik.¹⁶³ A hatalom immár a megszokás révén hat, alattomos formát ölt, magától értetődőnek tünteti fel magát, a láthatóból *láthatatlan* lesz, voltaképpen „rejtve marad mint hatalom, és társadalomként nyilvánul meg”¹⁶⁴ – valamint, hozzátehetjük: a fegyelmező társadalom pozitivitása, tudományossága valóságot hoz létre, *aktualitást*.

A szuverenitás (pallos) hatalma	A polgári törvénykönyv hatalma	Fegyelmező hatalom
pallos	törvénykönyv	norma
jegy	jel	nyom
szertartás	képzet	begyakorlás
legyőzött ellenség	jogalany	közvetlen kényszerítésnek alávetett engedelmes egyén
szuverenitás	jog	technika
megkínzott test	képzeteit manipulált lélek	dresszírozott test
külső kényszer	belső kényszer	megszokás automatizmusa
terror	értelem	fegyelem
ölés kiváltsága	büntetés	felügyelet

Foucault elemzésében mindezek a folyamatok létrejötte – többek között – azzal magyarázható, hogy a klasszikus korban felfedezték a

¹⁶² M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. 65.

¹⁶³ Vö. uo. 186.

¹⁶⁴ M. Foucault: *Dispositive der Macht*. 123.

testet mint a hatalom tárgyát, és ez lehetővé tette, hogy a testet manipulálják, formálják, dresszírozzák.¹⁶⁵ Az ember mint gép gondolata Foucault szerint két szálon alakult:

„...az anatómiai-metafizikain, melynek első oldalait Descartes vetette papírra, majd az orvosok, a filozófusok folytatták; s a technikai-politikai regiszteren, amely katonai, iskolai, kórházi szabályzatok együtteséből állt össze, valamint a test működésének ellenőrzését és megjavítását célzó tapasztalati és elgondolt eljárásokból.”¹⁶⁶

Az ezekben a módszerekben, ellenőrzésekben, alávetettségben, engedelmesség-hasznosság állapotában levő viszonyt nevezi Foucault fegyelmezésnek:

„...sok fegyelmező eljárást ismertek már jó ideje a zárdákban, a hadseregben és a műhelyekben is. De a fegyelmezés a 17. és a 18. század folyamán a hatalom általános mintája lett.”¹⁶⁷

A fegyelmező hatalom különbözik a rabszolgaságtól, hiszen nem a test birtokbavételén alapul, különbözik továbbá a cselédsorstól is, mely a gazda szeszélyeitől függ, különbözik ugyanakkor a jobbágyságtól is, amely egy alávetettségi viszony, különbözik egyúttal az aszkétizmustól és a kolostori típusú fegyelmezéstől is, melynek lényegi eleme a lemondás, nem pedig a hasznosság.¹⁶⁸

A fegyelmezésnek ezt az új politikáját nevezi Foucault összességében *a kényszerítések politikájának*, mely célja a test megmunkálása, elemeinek, gesztusainak, viselkedésének kiszámított manipulálása, foglyul ejtése.¹⁶⁹ Ez a jelenség megfigyelhető a kollégiumokban, iskolákban, kórházakban, katonai szervezetekben, mint például a kaszárnnyakban, valamint a teológia és aszketizmus kategóriájában (aprólékos regulák, felügyelet, élet és test ellenőrzése), műhelyekben, ipari intézményekben, internátusokban, manufaktúrákban, üzemekben,

¹⁶⁵ Vö. M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. 186.

¹⁶⁶ Uo. 186.

¹⁶⁷ Uo. 188.

¹⁶⁸ Vö. uo.

¹⁶⁹ Vö. uo.

kolostorokban, de találhatnánk példákat erre a gyarmatosításból, a csecsemőgondozásból is. Ezeknek az intézményeknek a létrejötte Foucault szerint előfeltételezi az *egyének felosztását a térben*: „a fegyelem először is felosztja az egyéneket a térben”.¹⁷⁰ Az eljárás következő alappillére a *megfigyelés*, információk számbavétele:

„...apró dolgok politikai számbavétele az emberek ellenőrzése és felhasználása céljából a klasszikus korbá nyúlik vissza, szakmai fogások együttesét, eljárásokat, tudás, leírások, előírások és adatok corpusát hozván magával.”¹⁷¹

A harmadik alappillér a *normalizáló szankciók és vizsga* mint specifikus eljárások bevezetése, melyek által kialakul egy új *adminisztrációs és politikai tér* is.¹⁷² Ez azonban – ahogy korábban is láthattuk – magával a tudással és a *tudásrendszerekkel összefonódva* létezik, egyszersmind a tudomány módszere is: kidolgozásra kerül az élőlények racionális osztályozása, a tanulók kor, teljesítmény, viselkedés szerinti rangsorolása, ellenőrzés és szabályozás alá kerül az áru és a pénz forgalma. Ezekben a folyamatokban az alapmozzanatok a *felosztás, megfigyelés, elemzés, ellenőrzés, érthetőség, normalizáló szankció*, mely a hatalom mikrofizikáját körvonalazza, „olyan hatalom mikrofizikájának az alapja, amelyet »cellázásnak« nevezhetnénk”.¹⁷³ Mivel a hatalmi viszonyok tudást is létesítenek, ilyenképpen a tudásrendszerek sem lehetnek mentesek, nem vonhatják ki magukat, nem lehetnek függetlenek a hatalmi viszonyokhoz való kapcsolatukban, továbbá: „valójában a fegyelmezés is diskurzusokban ölt testet, ezek maguk is [...] tudásapparátusokat, tudásokat, többretegű ismeretmezőket hoznak létre”.¹⁷⁴ Ennek alapján is látható, hogy Foucault-nál központi kérdés az, hogy egy bizonyos típusú tudományos megismerésen keresztül – jelen esetben a racionalizmuson át – hogyan viszonyulunk az igazsághoz, melynek szubjektumai és tárgyai is vagyunk egyben.

¹⁷⁰ Uo. 193.

¹⁷¹ Uo. 193.

¹⁷² Vö. uo. 197.

¹⁷³ Uo. 203.

¹⁷⁴ M. Foucault: *A hatalom mikrofizikája*. 329.

Tovább lépve, adódik a kérdés, hogy miben áll a viszony az „igazság” és a hatalom között. Hogy viszonyul mindehhez a szubjektum? Hogyan igazodnak a diskurzusok a hatalmi mechanizmusokhoz? Körvonalazódik, ahogyan a diskurzusok és a tudástípusok összefonódnak a hatalommal. Egy másik vonalon, tudás és hatalom viszonyának tekintetében Lacan a párizsi École Normale Supérieure-ben 1968–1969 között tartott előadásaiban Foucault-tól eltérő gondolatot fogalmaz meg: nézete szerint a modern korban elválik egymástól a tudás és a hatalom.¹⁷⁵

A tevékenység ellenőrzésének alapelemei ¹⁷⁶	
1. időbeosztás	kolostor, kollégium, műhely, manufaktúra, kórház, a nevelés házai, közsegélyező intézmény
2. a tevékenységek időben való megszervezése	külsőleg kikényszerített ritmus, program, foglalatosság szabályozása, ismétlődések ciklusa
3. test és mozdulat összekapcsolása	dresszírozás
4. test és tárgy kapcsolódása	a fegyelem szabályozza a viszonyt, amelyet a test alakít ki a manipulált tárggyal
5. kimerítő felhasználás	a nem semmittevés elve: tilos az idő elvesztegetése, melyet Isten számontart, megfizetnek az emberek

Foucault vizsgálódásaiban kidolgozza az időt és „a teret elemző, a tevékenységeket felbontó és újraalkotó fegyelmező módszerek”¹⁷⁷ rangsorát: elsőként párhuzamos szelvényekre kell osztani az időtartamot, másodsorban analitikus séma szerint szervezzük meg azokat, harmadsorban az időszelvényeket befejezéssel kell ellátni, melyet vizsga jelez, negyedsorban mindenkinek szintje, szolgálati ideje, fokozata szerint kell gyakorlatokat előírni.¹⁷⁸ Mindezek a folyamatok biztosítják az ellenőrzés állandóságát és a beavatkozás megtervezését: „az idő minden pillanatában lehetőség nyílik a részletes ellenőrzésre és a pontos beavatkozásra”.¹⁷⁹ *Az igazság és az igazságszolgáltatási formákban*

¹⁷⁵ Ld. Jacques Lacan: *Le séminaire, livre XVI: D'un autre à l'autre*. Éditions du Seuil, Paris 2001.

¹⁷⁶ Vö. M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. 203–211.

¹⁷⁷ Uo. 213.

¹⁷⁸ Vö. uo. 213–214.

¹⁷⁹ Uo. 216.

is részletesen foglalkozik Foucault ezzel a kérdéskörrel, és rámutat arra, hogy a „rendőrség dolga a felügyelet, a pszichológia, pszichiátia, kriminológia, orvosi, pedagógiai intézményeknek pedig a korrekció munkája jut”,¹⁸⁰ mivel nemcsak *büntetni* kell a magatartást, hanem *korrigálni* is. A fegyelmező társadalom mint hatalom és tudástípus eme elvét nevezi Foucault „szociális ortopédiának”.¹⁸¹

Ebben a közegben a fegyelmezés mintegy az idomítás mintájára történik. A hierarchikus felügyelet leírásában bemutatja Foucault, hogy létrehoztak egy

„berendezkedést, amelyben a figyelő szemnek kényszerítő ereje van; egy olyan apparátust, amelyben a megfigyelést szolgáló technikák hatalmas hatásokat eredményeznek, miközben a kényszerítő eszközök a másik oldalon világosan láthatóvá teszik azokat, akikre irányulnak”.¹⁸²

A megfigyelés gépezetének vannak megfigyelőállomásai, ennek „ideális modellje a katonai tábor”,¹⁸³ melynek ismérvei tükröződnek a városrendezésben, a munkásnegyedek, kórházak, menhelyek, börtönök és nevelőintézetek kialakításában:

„...a fegyelmi intézmények kitermeltek egy ellenőrző gépezetet, amely úgy működött, mint egy magatartásvizsgáló mikroszkóp; részletekbe menő analitikus osztályozásaik az emberek körül kialakítottak egy megfigyelő-, nyilvántartó és átnevelő szerkezetet.”¹⁸⁴

A *normalizáló szankciók* kapcsán Foucault bemutatja, hogy azok olyan problémák megoldására hivatottak, amelyekre a törvény nem terjed ki, mintegy a törvény *meghosszabbításaként* szolgálnak. Paulet lovag árvaház példája kapcsán leírja, hogy

„a fegyelmi intézmények létrehoznak egy »infra-büntetőrendszert«; behálózák azt a területet, amelyre a törvények nem terjednek ki; minősítik és

¹⁸⁰ Uo. 72.

¹⁸¹ Uo.

¹⁸² Uo. 234.

¹⁸³ Uo.

¹⁸⁴ Uo. 237–238.

megfékezik azokat a magatartásformákat, amelyek viszonylagos semlegességük folytán kívül esnek a nagy büntetőrendszereken”.¹⁸⁵

Így történik meg az, hogy az olyan fegyelmező rendszerekben, mint az üzemek, iskolák, hadsereg „egy mikro-büntetőrendszer szabályozza az időt”.¹⁸⁶ Alkalmazott módszer a fegyelmi büntetés, ami a kihágásra, szabály megszegésére, az attól való eltérésre, a különbözőzésre való reagálás, melynek funkciója az eltérések javító jellegű visszaszorítása, mint egyfajta idomító mechanizmus (jutalmazás–büntetés rendszere). *A fegyelmező intézmények normalizálnak*, ebben különböznek a jogi büntetőrendszertől; ez a fajta *norma-büntetőrendszer* nem vezethető vissza a *törvény hagyományos büntetőrendszerére*,¹⁸⁷ de a XVIII. századtól csatlakozik ahhoz.

Az igazság és igazságszolgáltatási formákban Foucault kimondja, hogy manapság az olyan intézmények, mint az iskolák, pszichiátriai klinikák, kórházak, üzemek, börtönök voltaképpen nem a kizárást, hanem a *bekötést, megkötést* biztosítják:

„...az üzem nem kizárja valahonnan az egyént, hanem beilleszti a termelés szerkezetébe. Az iskola sem zár ki sehonnan [...], hanem rögzíti az egyén helyét a tudás áradásának gépezetében.”¹⁸⁸

A többi intézménynél is az alapelv már nem a *kizárás*, mint inkább a helyhez kötés. Éppen ebben véli felfedezni Foucault a XVIII. és a XIX. század elzárási gyakorlatát:

„...az első kirekesztette az egyént a társadalmi környezetből, a második becsatlakoztatja a termelés vagy a termelést végzők kialakításának, képzésének, megreformálásának, javításának folyamatába.”¹⁸⁹

Az így létrejött fegyelmi gépezet keretrendszere a nyilvántartó hatalom, nyilvántartási apparátus (osztályozás, kategóriák felállítása,

¹⁸⁵ Uo. 243.

¹⁸⁶ Uo. 244.

¹⁸⁷ Vö. uo. 250.

¹⁸⁸ M. Foucault: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. 96.

¹⁸⁹ Uo. 97.

átlagok megállapítása, normák megjelölése), melynek eredményeként az egyén leírhatóvá, elemezhetővé válik, valamint létrejön egy *összehasonlító rendszer*, ezáltal válik lehetővé a globális jelenségek felmérése, csoportok leírása, kollektív tények jellemzése, az egyének eltéréseinek megállapítása és besorolása.¹⁹⁰ Ez a hatalmi struktúra már egyáltalán nem a szuverén hatalmát képviseli, hanem a biopolitikáét.

Foucault összességében rámutatott arra, hogy kialakult a hatalomnak egy új technológiája, a *fegyelmező-normalizáló hatalmi technológia*, a *testnek egy új politikai anatómiája*, és ezzel együtt kialakultak az emberről szóló tudományok,

„amikor a társadalom áttért az egyéniség kialakításának történelmi-rituális mechanizmusairól a tudományos-diszciplináris mechanizmusokra, [...] az emléket állító ember egyénisége helyébe a mérhető emberét állítva”.¹⁹¹

Az igazság és az igazságszolgáltatási formákban összegzi Foucault, hogy a XIX. században kialakul

„egy bizonyos tudástípus az emberről, a szabályokat követő vagy azokat áthágó, vagyis a normális és az abnormális individuumból, a tudás olyan válfaja, mely igazság szerint az ellenőrzés és a felügyelet társadalmi gyakorlatainak köszönheti létrejöttét”.¹⁹²

Láthatóan kiszorul a kultúra olyan fogalmi elődje, mint a képzés (*Bildung*), ugyanakkor az autonóm individuum képzésének az eszményképe, háttérbe szorul a rítus gyakorlata, amelyre Han is rámutat,¹⁹³ háttérbe szorul az emlékező egyén, akinek helyére korunkban a *mérhető ember mint adatcsomag* kerül.

¹⁹⁰ Vö. M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. 259.

¹⁹¹ Uo. 263.

¹⁹² M. Foucault: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. 6.

¹⁹³ Ld. Byung-Chul Han: *A rítus eltűnése. A jelen topológiája*. Typotex Kiadó, Budapest 2023.

2. PANOPTIKON

2.1. Panoptikon és digitális panoptikon: Bentham–Foucault–Han

„A panoptizmus a társadalmunk jellegzetes vonása. Olyan hatalomtípus, mely az egyének fölötti és minden egyes személyre külön is kirótt állandó felügyelet, ellenőrzés, büntetés, jutalmazás formájában korrekációs funkciót lát el, vagyis bizonyos normák érvényesülését szem előtt tartva munkálkodik az egyének átalakításán. A panoptizmus három oldala – felügyelet, ellenőrzés, korrekció.”¹⁹⁴

„A XIX. század hajnalán beköszöntött a panoptizmus érája.”¹⁹⁵

Foucault bemutatta a hatalom pozitív és negatív formáit, amely elemei építészetiileg is ötvöződnek: „Bentham Panopticonja ennek a kompozíciónak az építészeti alakzata”,¹⁹⁶ amely mintaként szolgál az egész társadalom és annak intézményei számára. Foucault szerint a látva levés lehetősége a megfelelő viselkedés, egyfajta fegyelem eljátszására kötelez, ezért a látást lehetővé tevő módszerek és apparátusok a hatalom által megkívánt hatást eredményezik. Foucault a Jeremy Bentham által népszerűsített építészeti börtöntervre hívja fel a figyelmet, ahol a *láthatatlanul látni* elv alapján működik a megfigyelés. Foucault a bebörtönzés és felügyelet közegét vizsgálva rámutat arra, hogy ez a Bentham-féle felügyeleti modell nem marad meg a börtön falain belül, hanem kiterjed a teljes intézményrendszerre, valamint kiterjed a társadalom egészére, kialakítva a *fegyelmező társadalmat*. A panoptikon elvét felhasználó fegyelmező társadalom már nem az uralkodó élet és test feletti hatalmát testesíti meg, sem a törvények

¹⁹⁴ M. Foucault: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. 87.

¹⁹⁵ Uo. 88.

¹⁹⁶ M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. 273.

kényszerítő uralmának jelképes épületeit, hanem az már egy *szürke gépezet*.

J. Bentham kérdése a társadalom és a börtön megreformálására vonatkozó törekvésekor az volt, hogy a tér milyen felosztása feltehető meg a hatalom, ellenőrzés, felügyelet, normalizálás hatékony működésének szempontjából. Felismerte, hogy a leghasznosabb az lenne, ha a felügyelő/normalizáló tekintet mindenhol jelen lenne, az egész egyéni és társadalmi történetet figyelemmel kísérné, *úgy, hogy mindent lát, de ő maga láthatatlan marad*. J. Bentham 1791-ben megjelent *Panopticon or The Inspection House* c. könyvében összegzi a panoptikon elméleti és gyakorlati megvalósításának részleteit, melyet a következőképpen vezet fel:

„Megreformált erkölcsök – megőrzött egészség – élénkülő ipar – bővülő oktatás – enyhülő közterhek – gránitszilárd alapú gazdaság – a szegény-törvények gordiuszi csomója nem elvágva, hanem kibogozva – mindez egy egyszerű építészeti megoldás révén!”¹⁹⁷

A J. Bentham nevéhez kötődő panoptikon filozófiai koncepciója testvére, Samuel Bentham mérnöki terveire vezethető vissza. S. Bentham mint feltaláló és haditengerészeti reformer technikai újításai és építészeti elképzeléseivel járult hozzá a megfigyelés rendszerének kidolgozásához. J. Bentham egy 1787-ben írt levelében S. Bentham technikai ötleteinek nyomán tett javaslatot egy fegyintézet építésére, amelyben részletesen kifejtette az épület célját és lehetséges alkalmazási területeit:

„...alkalmazható lesz, úgy vélem, kivétel nélkül minden olyan létesítmény számára, melyekben egy nem túl nagy szabad vagy épületek által körülvett térben meghatározott számú embert felügyelet alatt kell tartani. Legyen a cél bármilyen különböző vagy akár egymással ellentétes is: lehet az a javíthatatlanok megbüntetése, a tébolyodottak őrzése, az erkölcstelenek megreformálása, a gyanúsítottak fogva tartása, a lusták foglalkoztatása, a tehetetlenek fönntartása, a betegek gyógyítása,

¹⁹⁷ Jeremy Bentham: *Panopticon*. Előszó. <https://1749.hu/szepirodalom/proza/jeremy-bentham-panopticon-reszletek.html> [letöltve: 2025. 02. 18.].

a bármely iparágban törekvők betanítása vagy a fölcseperedő nemzedék terelése az oktatás útjára: egyszóval alkalmazhatjuk a halál szobáinak örök börtöneként, tárgyalás előtti előzetes fogházként, fegyintézetként, javítóintézetként, dologházként, manufaktúraként, örültek házaként, kórházként vagy iskolaként.”¹⁹⁸

Levelében folytatja a tervezet hatásosságának, hatékonyságának, effektív működőképességének fejtegetését:

„...a tökéletesség ideális foka, ha volna ilyen cél, az volna, hogy minden egyes személy az idő minden egyes pillanatában ténylegesen eme meghatározottság alatt álljon. Mivel ez lehetetlen, az ehhez leginkább közelítő kíváncsalom, hogy minden pillanatban legyen okuk azt hinni, hogy felügyelet alatt vannak, és ne legyenek képesek meggyőződni ennek ellenkezőjéről.”¹⁹⁹

Ezek alapján a leghatékonyabb és legeffektívebb szürke gépezet működőképességének lényegi feltétele, hogy az ember – legyen az elítélt, fogvatartott, munkás, beteg, tanuló – állandó tudatában legyen a saját megfigyeltségének. J. Bentham rávilágított arra, hogy a felügyeleti rendszer lényege nem pusztán a *tényleges megfigyelés*, hanem a megfigyelés *láthatatlanságának és állandóságának a tudata*, mely hatékonyan formálja az egyén viselkedését. J. Bentham *Második levelében* a büntető felügyeleti ház tervéről, térbeli felosztásáról, kivitelezési módjáról ír részletesen:

„Az épület kör alakú. A foglyok szobái a kör kerületét foglalják el. Ha úgy tetszik, hívjuk őket celláknak. A cellák el vannak választva egymástól, és ily módon a foglyok is az egymással való kommunikációtól a körkerület felől a középpont felé tartó sugarak választófalai révén [...]. A felügyelő szobája foglalja el a középpontot; ha úgy tetszik, ezt nevezhetjük a felügyelő fülkéjének. [...] A cella belső peremét vasrács alkotja, olyan ritkásan, hogy a felügyelő tekintete elől ne takarja ki a cellának egy részét sem. [...] Hogy minden egyes fogoly elől el legyen zárva minden másik fogoly látványa, a választófalak túlnyúlnak a rács alkotta peremen

¹⁹⁸ Uo. *Első levél. A felügyeleti elv eszméje.*

¹⁹⁹ Uo.

a köztes terület irányába. [...] A hangszálak gyötrelmes megerőltetésének megelőzése érdekében, valamint annak elkerülése végett, hogy bármelyik fogoly tudomást szerezzen arról, ha a felügyelő egy másik fogollyal van elfoglalva máshol, egy kis bádögcső vezethet minden egyes cella felől a felügyelő fülkéjéig a gyűrűn keresztül a fülke adott cellának megfeleltethető ablakán keresztül. Az eszköz segítségével a leghalkabb suttogás is hallható lesz mindkét oldalról.”²⁰⁰

A J. Bentham által bemutatott tervezetben jól kimutathatóak az utilitarista alapelvek, hogy hogyan lehet minél kevesebb ráfordítással, kevesebb felügyelővel (akár egy, sőt, alkalomadtán talán egy sem), kevesebb helyváltoztatással (szinte semmi – az ülő felügyelő), a fényforrás-besugárzás eloszlásának kiszámításával a leghatékonyabb működési feltételeket és működési intenzitást biztosítani, mely lehetővé teszi az állandó felügyeletet, látást, hallást. J. Bentham az *Ötödik levél*ben mutatja be, hogy a tervezet esszenciája a felügyelő által elfoglalt központi hely, mely lehetővé teszi, hogy „lásson, anélkül, hogy láthatóvá válna”.²⁰¹

Foucault J. Bentham fejtegetéseire is támaszkodva kimutatja, hogy a fegyelem két formája különíthető el:

„...az egyik véglet a fegyelemblokád, a társadalom peremén kívül felállított zárt intézmény [...], a másik véglet, amely új, még effektívebben működő ellenőrző társadalmi állapotot hoz létre, az a panoptikusság jelenségének kialakulása, az ún. fegyelemgépezet kialakulása: funkcionális elrendezés, amelynek a hatalom gyakorlatát kell kibővítenie, gyorsabbá, könnyebbé, hatékonyabbá tennie.”²⁰²

J. Bentham panoptikonja esetén az elzárás már nem társul sötétséggel és elrejtéssel, hiszen a megvilágítás és a felügyelő effektívebbnek bizonyul, mint a sötétség és elrejtettség. Ez a komplexum „laboratóriumi oldaláról nézve olyan gépként használható fel, amely tapasztalatokat szerez, módosítja a viselkedést, dresszírozza vagy újraidomítja az

²⁰⁰ Uo. *Második levél. A büntető felügyeleti ház terve.*

²⁰¹ Uo. *Ötödik levél.*

²⁰² M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* 285.

egyént”,²⁰³ széles körben lehetővé teszi, hogy kísérleteket végezzenek az embereken. J. Bentham több levelében is ír arról, hogy ez a tervezet hasznos lehet nemcsak a büntetőintézetek közegében, hanem csaknem az *összes társadalmi intézményrendszerben*. Az univerzális alkalmazhatóság lehetősége és az állandó láthatóság biztosítja, hogy a hatalom minden pillanatban érvényesíthesse magát, miközben a felügyelet tárgya sosem lehet biztos abban, hogy éppen figyelik-e.

Pestis sújtotta város	Panoptikus intézmény ²⁰⁴
kivételes helyzet	a működés általánosítható modellje
„rossz” ellen lép föl a hatalom	hatalmi viszonyok a mindennapi életében
jelen levő és látható hatalom	láthatatlan hatalom, mely láthatóvá tesz
elzár, helyhez köt	elzár, és hasznos egyéneket gyárt
mozdulatlanná tesz	dresszíroz
uralkodó hatalmi mechanizmusok: az alávetett	csökkenti azok számát, akik gyakorolják a hatalmat, megsokszorozza azokat, akiken gyakorlódik
hatalom gyakorlása kívülről – kényszerítés	alattomos jelenlétével tesz eredményessé
zárt, társadalmi karanténszerű fegyelmezés	panoptizmus általánosítható mechanizmusa
erőszak elve	„nyájasság-termelés-nyereség” elve ²⁰⁵

Foucault J. Bentham elgondolásai alapján figyelmeztet arra, hogy

„a Panopticont nem szabad álombeli épületként értelmezni [...] voltaképpen a politikai technológia alakzata [...]. Sokféleképpen alkalmazható: a foglyok megjavítására szolgál, de a betegek gyógyítására, a tanulók oktatására, az örültek őrzésére, a munkások felügyeletére, a koldusok és a semmirekellők megdolgoztatására is.”²⁰⁶

²⁰³ Uo. 278.

²⁰⁴ Vö. uo. 267–309.

²⁰⁵ Vö. uo. 297.

²⁰⁶ Uo. 280.

A panoptikon elve voltaképpen minden olyan esetben alkalmazható, amikor az egyének meghatározott csoportjára egy feladatot vagy viselkedésmódot akarnak rákényszeríteni, ez a modell apróbb módosítások által alkalmazható minden intézményben, beépíthető bármilyen funkcióba (nevelés, terápia, termelés, büntetés).²⁰⁷ A fegyelmezés ezen technikáinak a gyakorlása azonban nem kizárólag az államapparátus kiváltsága, mert „a »fegyelem« nem azonosítható egy intézménnyel, de egy apparátussal sem; a hatalom egyik típusa, gyakorlásának egyik módozata, amely eszközök, technikai eljárások, alkalmazási szintek, célpontok együttesét vonja maga után”²⁰⁸ (fegyház; javítóintézet; nevelőintézet; rendőrség; kórház; iskolai, katonai, orvosi, pszichiátriai, pszichológiai sémák; adminisztrációs apparátus).

Foucault a J. Bentham-féle panoptikusságon nyugvó fegyelmezés meghatározását a következőképp helyezi képbe, felidézve az utilitarista alapelveket:

„...a fegyelem olyan egységesítő technikai eljárás, amely által a test ereje a legkisebb költséggel csökken mint »politikai« erő, és maximálisra nő mint hasznos erő.”²⁰⁹

Ezeknek a technikáknak, ennek a gépezetnek a szükségességét a kapitalista gazdaság növekedése követelte meg, és ezek a berendezkedések általánossá váltak, ugyanakkor *tárgyasító jelleggel* bírtak. Foucault kihangsúlyozza, hogy ebben a fegyelmező közegben alakult ki „a klinikai orvostudomány, a pszichiátria, a gyermekpszichológia, a pszichopatológia, a munka racionalizálása”.²¹⁰ Ezeknek a módszereknek a kifejlődése kapcsolatban áll továbbá mezőgazdasági, ipari, közgazdasági technológiák fejlődésével, ugyanakkor létrejön „a civilizált társadalmak büntetőeljárása”,²¹¹ a büntető-nevelő intézetrendszer. Kihangsúlyozandó, hogy Foucault azt is kimutatta, hogy a fegyelmező eljárások már nem pusztán a *testre* gyakorolnak hatást, hanem a *lélekre* is, amely alávetttségét állandóan fenn kell tartani, ugyanakkor

²⁰⁷ Vö. uo. 280–281.

²⁰⁸ Uo. 293.

²⁰⁹ Uo. 300.

²¹⁰ Uo. 304.

²¹¹ P. Par Rossi: *Traité de droit pénal*. Deuxième Edition, Paris 1855. 111, 169.

idomítanak is, lehetővé téve a fegyelmezett emberek *gyártását*, melyek így voltaképpen alávetett testek és alávetett lelkek, *szub-jektumok*. A kialakult apparátus segítségével pedig megvalósult az emberek felhalmozódására kialakított eljárásrendszer, *hasznos „gyártás” és irányítás*.

Foucault *A szexualitás történetének* első kötetében bemutatja a szubjektum „átvilágításának” technikáit, melynek kulcsfontosságú fázisa az egyház keretében is megmutatkozik a keresztény *gyónás/vallatás* képében, a törvényhatósági vallomásban, majd a XIX. században a vallomás a tudományos diskurzusba is beépül, „a vallomás attól fogva már nem arra irányul, amit a szubjektum legszívesebben elrejtene, hanem arra, ami előtte is el van rejtve, és amire csak lassanként lehet fényt deríteni”²¹² – utalva a pszichológiára, pszichoanalízisre, a vallomás eredményeinek medikalizálására, a normális és patológus kategóriáinak különválasztására. Az adminisztráció, rendőrség, hadsereg, összességében az *egész államapparátus* keretében olyan döntéseket dolgoznak ki és érvényesítenek, amelyek az ellenállók büntetését célozzák, azonban olyan intézményeken át is hat a hatalom, amely *semlegesnek* tűnik (család, egyetem, oktatási rendszer, ápolási intézmények).²¹³

Han, kapcsolódva Foucault elemzéseéhez, részletesen bemutatta, hogy a panoptikusság a dologi világon túllépve a *digitális/virtuális* térben is megjelenik; erre utal a *digitális panoptikon* kifejezéssel. A fő különbség J. Bentham panoptikonja és Han digitális panoptikonja között abban áll, hogy a neoliberális rendszer hatalmi technikája, a digitális panoptikon a testi szférán túl a *szellemibe* is beavatkozik. Habár láthattuk, hogy J. Benthamnál is kulcsfontosságú a megfigyelve levés tudata mint szellemi aktus és ráhatás, ugyanakkor Foucault-nál a testetlen büntetés és a lélek büntetése, azonban Hannál még erőteljesebben megjelenik a lélekbe – avagy Han kifejezésével élve – a szellemibe, *pszichébe* való beavatkozás mechanizmusa: Bentham Big Brother-je kívülről szemlélődik, és nem fér hozzá a belső gondolatokhoz, a panoptikon ugyanis az *optikai* közegre van utalva, nem fér hozzá az ember pszichéjéhez,²¹⁴ az előzővel szemben az utóbbi a belsőt,

²¹² M. Foucault: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. 70.

²¹³ M. Foucault: *Az emberi természetről: igazságosság kontra hatalom*. 223.

²¹⁴ B.-C. Han: *Pszichopolitika: a neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. 141.

a *pszichét* aknázza ki. Han összevetésében a biopolitikát a népesség statisztikája érdekli, létrehozza a népesség demográfiáját, azonban nincs hozzáférése a pszichéhez, különbözik a statisztika és a big data. A *Rítus eltűnése* c. könyvében Han rámutat arra, hogy a rituális közösség a testiséggel hozható összefüggésbe,

„a közösség mint olyan testi dimenziót tartalmaz. A digitalizáció annyiban gyengíti a közösségi összetartozást, amennyiben testetlenítő hatása van. A digitális kommunikáció testetlen kommunikáció.”²¹⁵

A szubjektum virtuális közege most már a digitális hálózat, a hagyományos panoptikonból egy még hatékonyabb *digitális panoptikon* lesz. A szabadság ígérétevel fellépő digitális hálózat ma

„totális ellenőrzésbe és felügyeletbe csap át. A társadalmi média is egyre inkább digitális panoptikonra emlékeztet, amely a társadalmat felügyeli és kíméletlenül kizsákmányolja.”²¹⁶

J. Bentham panoptikonja és a Han által konstatált kortárs digitális panoptikon között további lényeges különbség, hogy míg J. Bentham panoptikonjának foglyait fegyelmezési céllal szigetelték el, elzárták őket a kommunikáció lehetőségétől, nem beszélhettek egymással, addig korunkban a Han által konstatált

„digitális panoptikon lakói ezzel szemben intenzíven kommunikálnak, és önként kitarulkoznak. Így aktívan együtt építik fel a digitális panoptikont. A digitális ellenőrzés társadalma erőteljesen felhasználja a szabadságot. [...] Big Brother a munkáját foglyaival is végezteti. Az adatok kiszolgáltatása így nem kényszerből, hanem belső szükségletből történik. Ebben áll a digitális panoptikon hatékonysága.”²¹⁷

Mintha mindenki mindenkit és önmagát is felügyelné és felügyelni hagyná.

²¹⁵ B.-C. Han: *A rítus eltűnése*. 22.

²¹⁶ B.-C. Han: *Pszichopolitika: a neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. 17.

²¹⁷ Uo. 17–18.

A társadalom, amiben élünk, egyre inkább hasonlít egy pszichológiai rendelőhöz, ahol megfigyelnek, kikérdeznak, kihallgatnak/meghallgatnak, ahol kitergetjük az életünket, beszélünk, kommentálunk, lájkolunk, „véleményt” formálunk, állandóan álláspontot foglalunk, és mindez olyan kiterjesztett gazdasági/társadalmi stratégiák keretében is zajlik, mint a jutalmazás és idomítás (lájk, pontrendszer, gyűjtőpontok, hűségprogram), egy valóságshow-hoz hasonló közegben, ahol a virtuális/„valós” összemosott terében találjuk magunkat, Baudrillard kifejezésével élve a *hiperrealitás*ban. A felügyelet, ellenőrzés, kontroll, megfigyelés az új, kibővült, kiterjesztett terében már nem áll a megfigyelő és megfigyelt szimplán bináris felosztása sem, hiszen a megfigyelő szem kiterjed, megsokszorozódik, és megnyílik az út a jövőbeli szemek számára is, hiszen bármilyen információ bármikor visszakereshető, bármilyen esemény új megvilágításba helyezhető. Ugyanakkor a megfigyelt is lehet megfigyelő, és a megfigyelő is egyúttal megfigyelt.

Baudrillard meglátásában a panoptikon azonban egyfajta „lebeszélő rendszerré” válik, a panoptikus rendszer leáldozásáról beszél:

„...többé nem kötelező engedelmeskedni a modellnek vagy a tekintetnek. »Ön a modell!«, »Ön a többség!« Ez a hiperrealista társadalmiság lejtője, ahol a valóságos összekeveredik a modellel, mint a statisztikai műveleteknél, vagy a médiummal [...]. A társadalmi viszony végső stádiumában élünk, ami immár nem a rábeszélés (ez a propaganda, az ideológia, a reklám klasszikus kora), hanem a lebeszélés: »Ön a hír, ön a társadalom, ön az esemény, ön van érintve, öné a szó« stb. E visszafordulás által lehetetlenné válik a modellt, a hatalmat, a tekintetet, a médiumot állandósítani, mivel Ön már mindig is ott van a másik oldalon. Nincs többé tárgy, fókuszpont, centrum vagy periféria: csak körkörös elhajlás vagy elhajlítás. Nincs többé erőszak, sem felügyelet: az egyetlen »információ« a tér titkos fertőződése, láncreakciója, lassú bezáródása és szimulákroma, ahol még a valóság visszfénye tükröződik.”²¹⁸

Ez a jelenség megmutatkozik, radikalizálódik a közösségi hálózatok megjelenésével, amely még inkább lehetővé teszi, hogy ne passzív olvasók legyünk, hanem előállítók, tartalomgenerálók.

²¹⁸ Jean Baudrillard: A szimulákrum elsőbbsége. Ford. Gángó Gábor. In Kis A. A., Kovács S., Odorics F. (szerk.): *Testes könyv I.* 30.

Habár napjainkban egyre inkább tökéletesedik a megfigyelés és nyomon követés, úgy a hétköznapiakban, mint a virtuális/digitális térben, közösségi hálókban stb., valamint nem állíthatjuk, hogy megszűnt volna a lebeszélés, rábeszélés, propaganda, ideológia, figyelemre méltó Baudrillard elgondolása a hiperrealista társadalom „Ön a modell” példája, mely voltaképpen egy olyan rábeszélés, amelynek célja, hogy bevonja az egyént a „show”-ba, hogy átlépjen a néző a rendező szerepébe, a határoknak egy olyan összemosása keretében, mely lehetetlenné teszi a tájékozódás érdekében tett bármiféle kiindulópont, nyugvópont beazonosítását. A hiperreális tér kialakulásával, az információk/szerepek túlburjánzásával, kinövésével – hogy Baudrillard kifejezéseit idézzük – egy új minőségben találjuk magunkat.

2.2. Fegyelmező társadalom vs. „megengedő” társadalom – biopolitika vs. pszichopolitika

„Vallomástevő állat – íme, ez lett a nyugat-európai emberből.”²¹⁹

„A hatalomnak kell a mindig lehetséges »nem«-et »igen«-né változtatnia. A mindig »nem«-et mondó hatalom negatív elképzelésével szemben a kommunikációs médium hatalma abban áll, hogy növeli az »igen« valószínűségét.”²²⁰

„Manapság szinte eltűnni látszik a kívülálló, a bolond vagy az idióta típusa a társadalomból. A digitális totális hálózat és totális kommunikáció jelentősen fokozza a konformitáskényszeret. A konszenzus erőszakja elnyomja az idiotizmust.”²²¹

„Power is a relation, not a thing. It’s a relation between individuals, a relation which can direct or determine the behaviour of another. It can voluntarily determine it based on a set of objectives that are also one’s own. [...] »governmentality« in a wide

²¹⁹ M. Foucault: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. 62.

²²⁰ Byung-Chul: *Mi a hatalom?* Ford. Csordás Gábor. Typotex Kiadó, Budapest 2023. 18.

²²¹ B.-C. Han: *Pszichopolitika*. 106.

sense understood as a set of relations of power and techniques that allow the relations of power to be exercised.”²²²

„Még a kiszolgáltatottságot is szabadságként éljük át.”²²³

Foucault nyomán világossá válik, hogy mind az uralkodó, mind a fenyegető hatalom engedelmes szubjektumokat állít elő,²²⁴ de a társadalomban végbement változások nyomán Han azt hangsúlyozza, hogy „a biopolitika a fegyelmzés társadalmának kormányzási technikája, teljességgel használhatatlan azonban a neoliberális rendszer számára”.²²⁵ Ezért Han a *pszihopolitika* kifejezést használja a neoliberális rendszer hatalmi technikájának leírására. Han felidézi: Bernard Stiegler felismerte, hogy a biopolitika már nem tükrözi le korunk eseményeit. Stiegler szerint a biohatalom, amelyet Foucault felvázol, „nem ugyanaz a hatalom, mint amely a mi jelenkori Európánkat jellemzi”.²²⁶ Így már Stiegler nyomán a biohatalom helyébe a pszichotechnológiák és a pszichohatalom lép. Stiegler szembeállítja az írás és az olvasás technikáját a pszichotechnikával. Az írás közege Stiegler szerint a *felvilágosodás*, a *pszichotechnika* esetén azonban a *televízió* a meghatározó jelenség.²²⁷ Érthető okokból, Han kritikája szerint azonban, nem elégséges a televízió jelenségének kiemelése kortárs vonatkozásban, hiszen az már elavult kritikának számít. Han szerint itt inkább az információs forradalomról van szó: *digitális médiumok, internet, közösségi hálózatok*, melyek kommunikációs struktúrája lényegesen különbözik a tömegmédiumokétól. Han szerint kevés figyelem fordul a digitális hálózatok panoptikus jelenségének vizsgálatára, pedig a neoliberális pszichopolitika masszívan alkalmazza a digitális technikát,²²⁸ amely

²²² André Berten interjúja Michel Foucault-val.

²²³ Jean Baudrillard: *A tárgyak rendszere*. Ford. Albert Sándor. Gondolat Kiadó, Budapest 1987. 189.

²²⁴ Vö. B.-C. Han: *Pszichopolitika*. 141.

²²⁵ Vö. B.-C. Han: *Pszichopolitika: a neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. 33.

²²⁶ Bernard Stiegler: *Von der Biopolitik zur Psychomacht*. Übers. v. Susanne Baghestani. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am M. 2009. 49.

²²⁷ B.-C. Han: *Pszichopolitika: a neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák* 38.

²²⁸ Vö. uo. 39.

végző soron meghatározza és új megvilágításba helyezi a felügyelet és ellenőrzés, valamint a szubjektum kérdéskörét, az egyéni és a kollektív azonosulási módozatokat.

Bentham/Orwell/Foucault – fegyelmező társadalom és biopolitika	Han – pszichopolitika
nemet mondás, tiltás, elvonás negativitása – engedelmes szubjektum	igent mondás, megengedés, hízeltetés, lájkt, csábítás – „szabad” szubjektum
panoptikon	digitális panoptikon
fegyelmezés társadalma	ellenőrzés neoliberális társadalma
„vakond” mint munkás	„kígyó” mint vállalkozó ²²⁹
„ortopédiai” beavatkozás, géppé alakítás	pszichopolitika neoliberális uralomtechnikái: verseny, motiváció, optimalizálás, iniciatíva, self- management, workshop, motivációs hétvége, személyiségfejlesztő szeminárium, mentális tréning...
biopolitika: népesség, szaporodás, születés, halálozás, egészség, statisztika	pszichopolitika: big data
testként szerveződik – testpolitika	lélekként viselkedik – pszichopolitika
test: a termelési folyamatok és az „ortopédiai” beavatkozás tárgya	test: esztétikai, egészségtechnikai optimalizálás tárgya (plasztikai sebészet, fitness-stúdió – gazdaság, erőforrás, piac)
testi fegyelmezés	mentális optimalizálás
dologi jelleg	dologtalan jelleg (információk, programok)
fegyelmező társadalom: alávetett szubjektum	projektum
Stiegler: írás, olvasás, televízió	digitális médiumok, internet, közösségi hálózatok

²²⁹ Ez a megkülönböztetés, amelyre Han is hivatkozik, már Deleuze-nél is megjelenik: „Az elzárás állata az egykori monetárius vakond, az ellenőrzés társadalmáé a kígyó. A vakondot felváltotta a kígyó, de közben nemcsak a rendszer változott, hanem az életmódunk és a másokhoz való viszonyunk is.” – Gilles Deleuze: Utóirat az ellenőrzés társadalmához. Ford. Ivacs Ágnes. In Sugár János (szerk.): *Buldózer*. Médiaelméleti antológia. Média Research Alapítvány, Budapest 1997. <https://mek.oszk.hu/00100/00140/html/01.htm>.

Bentham/Orwell/Foucault – fegyelmező társadalom és biopolitika	Han – pszichopolitika
régi tömegmédiák	digitális hálózatok panoptikussága
testi szféra	szellemi szféra
a panoptikon kívülről szemlélődik	a pszichét zsákmányolja ki – belülről hat
statisztika	big data
külső kényszer	belső kényszer
engedelmessé tesz	függővé tesz
elnyom	elcsábít („okoshatalom”)
Orwell: telekép, kínzókamra, zárka	internet, okostelefon, digitális panoptikon
kínzás	posztolás
kínzással kikényszerített vallomás	önkéntes kitárulkozás
az érzelmek zavart keltenek	az érzelmek kizsákmányolhatóak
fogyasztás elnyomása	fogyasztás maximalizálása
Orwell: elnyomó Big Brother	barátságos Big Brother, „mi is azok vagyunk” – mint metafizikai horror
optikai közegre utalt, nem fér hozzá a belső gondolatokhoz	hozzáfér a belső gondolatokhoz
Orwell: múlt ellenőrzése	jövő pszichopolitikai irányítása
panoptikon	digitális panoptikon és <i>nonoptikon</i> (a rendszertől idegen tagok, a waste, csekély gazdasági értékű emberek osztálya)

A biohatalmi rendszer alávett szubjektumához képest a neoliberais pszichopolitika esetén a mindenre „szabad” szubjektum illúziója érvényesül, ahol a külső kényszerek helyére a belső kényszerek lépnek: „az egyéni szabadság, amely ma túlzott formát öltött, végső soron nem más, mint *magának a tőkének az excessusa*”²³⁰ – állítja Han. A neoliberais rendszer pszichopolitikájának szubjektuma voltaképpen önmagát kizsákmányoló teljesítményszubjektum, valamint a szubjektumon túl nem jön létre egy *politikai „mi”* sem, amely egyfajta ellenállásként funkcionálhatna, az újfajta hatalmi technikákat elgyengítő, mérséklő, közös cselekvésre buzdítana.²³¹

²³⁰ B.-C. Han: *Pszichopolitika: a neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. 11.

²³¹ Uo. 14.

A korábbi uralmi mechanizmusokhoz hasonlóan itt is az idegenség és a másság egyfajta akadályt képeznek, ezért az átláthatóság nevében leépítendőek:

„...a kommunikáció akkor gyorsul fel, ha lesimítják, azaz minden küszöböt, falat és hasadékat kiiktatnak belőle. A személyeket is megfosztják bensőjüktől, mert a bensőségesség akadályozza a kommunikációt. De a személy megfosztása bensőjétől nem erőszakosan történik.”²³²

Míg Han szerint a biopolitikát a negativitás uralja – mivel főként tiltó stratégiát alkalmaz –, addig a pszichopolitikát a „megengedés”. Hasonlóképpen hangoztatja Žižek is a „posztmodern engedékenységet”²³³ társadalmának kifejezését. A neoliberais rendszer hatalmi technikája így megengedő, és az ún. szubjektum voltaképpen nincs is tudatában alávetettségének. Han szerint ennek a módszernek a hatékonysága éppen abban áll, hogy eléri azt, hogy az emberek spontán alávéssék magukat; nem engedelmessé, hanem *függővé* teszi, *elcsábítja* őket. Így az „okos, barátságos hatalom nem frontálisan áll szemben az alávetett szubjektumok akaratával, hanem saját javára irányítja akarataikat”.²³⁴ Ezt a neoliberalizmushoz kötődő hatalmi struktúrát nevezi Han *okos-hatalomnak*:

„...a szabadságpárti, barátságos megjelenésű okoshatalom, amely ösztönöz és csábít, hatékonyabb, mint a parancsoló, fenyegető és elrendelő hatalom.”²³⁵

Žižek hasonlóképpen beszél a „megengedő-cinikus fetisizmus”-ról, mely

„magában foglal egy hamis univerzalitást: a szubjektum szabadságot vagy egyenlőséget hirdet, miközben nincs tudatában azoknak az implicit minősítéseknek, amelyek önmagukban korlátozzák a jelszavak érvényességét

²³² Uo. 18.

²³³ Slavoj Žižek: *Zűr a paradicsomban. A történelem végétől a kapitalizmus végéig*. Ford. Reich Vilmos. Európa Könyvkiadó, Budapest 2016. 19.

²³⁴ B.-C. Han: *Pszichopolitika: a neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák* 25.

²³⁵ Uo. 26.

(bizonyos társadalmi csoportok privilegizálása, légy gazdag, légy férfi, tartozz egy meghatározott kultúrához stb.)”²³⁶

Azonban napjainkban azt is hozzátehetnénk a gondolatmenethez, hogy a szubjektum voltaképpen tudatában van megfigyeltségének, monitorozásának, adatgyűjtésnek való kitettségének, mégsem fejt ki a helyzethez illő „ellenállási kísérletet”. Mintha már természetesnek kéne vennünk, szinte mi magunknak kellene akarnunk, hogy megfigyeljenek, belátva az ígéretes eredmények hasznát.

Az identitások teremtése, tervezése, a jólét, „szabadság” és a valahová tartozás ígérete egyben ahhoz is hozzájárul, hogy a népesség *uralhatóvá váljék*. Éppen ezáltal mindig új identitások, akár korábban marginális identitások is új lehetőséget teremtenek az uralhatóság kiterjesztésére, valamint egy távolabbi, más ellenségkép kialakítására. Duggan ugyancsak kifejti, hogy a neoliberális kormányzás felhasználja a szabadságot, toleranciát, a különbözőség ígértét saját, akár antidemokratikus céljainak elérése érdekében. Kitolják a határokat, de az alapstruktúrát nem változtatják meg.²³⁷ Sőt, bizonyos vonatkozásait illetően, akár kegyetlenebb is lehet a megengedés a tiltásnál. Azonban ennek a megengedésnek a keretei voltaképpen már előre megtervezettek és kondicionáltak, ugyanakkor bizonyos funkciót látnak el, többek között azt, hogy a figyelmet kizárólag erre a panoptikon által is konstruált ego-ra, fantomszubjektumra fókuszálják, ezzel is kiközlentve az egyént létszférájából, a társadalmi-politikai-kulturális szférájából és felelős státusából, lehetséges problémameglátó képességéből. Már Luhmann is felismerte, hogy a tömegmédia által szelektált és közvetített információk meghatározzák, hogy a társadalom tagjai miről gondolkodjanak,²³⁸ ez a helyzet pedig a kortárs algoritmusvezérelt kommunikáció kontextusában még inkább manipulált és torzított.

A *Mi a hatalom?* c. írásában Han leírja, hogy

²³⁶ Slavoj Žižek: *Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat*. Szeptember 11. tragédiájától a pénzügyi összeomlás bohózatáig. Ford. Bartha Eszter, Koltai Mihály Bence. *Eszmélet*. 84. 2009/tél. Melléklet. 55.

²³⁷ Lisa Duggan: *The Twilight of Equality? Neoliberalism, Cultural Politics, and the Attack on Democracy*. Beacon Press, Boston 2003. 62.

²³⁸ Ld. Niklas Luhmann: *A tömegmédia valósága*. Ford. Berényi Gábor. Gondolat Kiadó-AKTI, Budapest 2008.

„egy magasabb rendű hatalom jele az, ha az alávetett magától és kifejezetten éppen akarja, amit a hatalmat birtokló akar, ha az alávetett a hatalmat birtokló akaratának mint saját akaratának engedelmeskedik”.²³⁹

A *Pszichopolitika* című könyvében szintén ezt a gondolatot összegzi Han:

„...a neoliberális rendszer hatalomtechnikája kifinomult formát ölt, nem közvetlenül keríti hatalmába az egyént. Inkább úgy intézi, hogy az egyén magától hasson önmagára, hogy leképeződjön benne az uralmi összefüggés, miközben azt szabadságként értelmezi. Az önoptimalizálás és az alávetettség, a szabadság és a kizsákmányolás itt egybeesnek.”²⁴⁰

Ezek alapján a fegyelmezés és a biohatalom uralmi rendszeréhez képest a pszichopolitika esetén „a testi fegyelmezés átadja a helyét a mentális optimalizálásnak”,²⁴¹ „a test ma kiszabadul a közvetlen termelési folyamatból, és esztétikai vagy egészségtechnikai optimalizálás tárgya lesz. [...]. A fegyelmező ortopédia helyébe a plasztikai sebészet és a fitness-stúdiók lépnek”,²⁴² melyeket persze ki lehet zsákmányolni. Erre a jelenségre már Baudrillard is felhívta a figyelmet, nevezetesen arra, hogy a test mint valami optimálandó lép fel: body building, jogging – „a test fantasztikus délibábja mindenütt. A testük az egyetlen, amire összpontosítanak [...]. A test kényszeres karbantartása mögött undor, a gyöngeségtől és a teljesítmény hanyatlásától, a halál előjelétől és előlegétől való undor áll.”²⁴³ Mindemellett szükséges megemlíteni, hogy a pszichopolitika eltérő módon hat a különböző társadalmi-gazdasági csoportokra, kultúrákra, eszközei nem homogén módon hatnak a társadalom különböző szegmenseire.

Han felidézi Naomi Klein *Sokkdoktrína: A katasztrófakapitalizmus felemelkedése* c. írását. Feleleveníti, hogy „Milton Friedman szerint a társadalmi katasztrófák utáni sokkos állapot jó alkalom, sőt a legkedvezőbb pillanat a társadalom neoliberális átformálására”.²⁴⁴ Han

²³⁹ B.-C. Han: *Mi a hatalom?* 10.

²⁴⁰ B.-C. Han: *Pszichopolitika: a neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. 41.

²⁴¹ Uo. 37.

²⁴² Uo.

²⁴³ Jean Baudrillard: *Amerika*. Ford. Tótfalusi Ágnes. Magvető Kiadó, Budapest 1996. 48.

²⁴⁴ B.-C. Han: *Pszichopolitika: a neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. 49.

hozzátesszi, hogy a sokkterápia eredetileg is fegyelmezési technika: „csak a fegyelmezés társadalmában vethetőek be ilyen erőszakos pszichiátriai beavatkozások. Ezek a biopolitikai kényszerintézkedések közé tartoznak”,²⁴⁵ de a neoliberális rendszer pszichopolitikája nem gyakorol fegyelmező kényszert. Žižek *Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat* című írásában szintén feleleveníti Naomi Klein sokkdoktrínáját a válságok kapcsán. Szerinte maga a válság működik sokkterápiaként.²⁴⁶

„...a mai szabadpiac története nem más, mint egy sorozatos sokktörténet. [...] felhasználják ezeket a tetteket arra, hogy előkészítsék a talajt a radikális szabadpiaci reformok számára.”²⁴⁷

Žižek szerint ez a válságstratégia voltaképpen arra szolgál, hogy elleplezze a ténylegesen szükséges komplex változtatások iránti igény szükségességét.

Azt is elmondhatjuk, hogy a válság már természetessé, megszokott normalitássá, „otthonossá” vált, így voltaképpen az is elidegenedett önmagától, elbogatellizálódott, már alig van exkluzív jelentősége, állandóan a válság állapotában vagyunk, melyet pusztán a kényszerhelyzet tetőz. Ha hirtelen megszűnik a válság, már „hiányérzetünk” támad, „pánik”, hiszen a válság vált már természetessé, az éppen kéznél levő, „ügyeletes” válság nyomon követése mindennapi tevékenység, így már-már az a veszély, ha megszűnik. A válság, a katasztrófa, a kényszerhelyzet mint stratégia áll elő, melyet – többek között – akár virtuálisan is elő lehet állítani – ahogy Baudrillard erre több helyen is utal –, és ilyenképp virtuálisan meg is lehet oldani. Természetesen ez a jelképes túlzás nem jelenti azt, hogy bizonyos helyzetek, állapotok, válságok ne lennének bizonyos emberek, csoportok, érintettek számára valóban katasztrofálisak.

Visszatérve Han pszichopolitikájára elmondható, hogy az nem negatív, hanem pozitív hatásokkal dolgozik, nem tiltással, hanem

²⁴⁵ Uo. 50.

²⁴⁶ Vö. S. Žižek: *Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat*. 19.

²⁴⁷ Naomi Klein: *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. Penguin Books, London 2007. III.

pozitív ösztönzéssel.²⁴⁸ Itt már a Big Brother mondhatni barátságos formát ölt, és a szabadságot használja ki, szemben Orwell Big Brother-jével, ahol a felügyelet, telekép, zárka, kínzókamra jut szerephez, szemben az okostelefonnal, digitális panoptikonnal, ahol a korlátlan szabadság és a kommunikáció látszata érvényesül.²⁴⁹ A barátságos Big Brother digitális panoptikonjában már nem a múlt ellenőrzése, hanem a jövő irányítása, nem a tiltás, hanem a megengedés, nem a fogyasztás elnyomása, hanem annak maximalizálása jut főszerephez, a kínzás és kikényszerítés helyett pedig az önkéntes kitárulkozás érvényesül: „a Big Brother arca most *barátságos*”.²⁵⁰ Egy thrillerszerű forgatókönyvben azt is mondhatnánk, hogy a pszichopolitikában a Big Brother voltaképpen mi magunk is vagyunk, „mindenki önmaga panoptikonja”,²⁵¹ a „felügyelet így mindenkire egyenként van rábízva”,²⁵² egyidejűleg felügyeljük és kizsákmányoljuk magunkat és másokat. A „szabadság” mindinkább egyfajta önellennyomással is összefüggésben állhat. Az ellenőrzésnek ez az új formája újfajta társadalom, mely felülmúlja Orwell álmát.²⁵³ Han *Mi a hatalom?* c. művében – Foucault-hoz hasonlóan – azt állítja, „minél erősebb egy hatalom, annál békésebben hat. Ha külön magára kell utalnia, akkor már meggyengült”,²⁵⁴ avagy „több közvetítést tartalmaz [...] az olyan hatalom, amelyik nem a másik cselekvési szándéka *ellen*, hanem abból *kiindulva* működik”,²⁵⁵ helyet talál, befészkel magát az ember lelkébe, elméjébe, pszichéjébe. Han Bourdieu habituselméletére utalva is hangsúlyozza a *Mi a politika?* c. könyvében, hogy a hatalomnak egyáltalán nem kell kényszerként fellépnie, „a hatalom inkább akkor a leghatalmasabb, legstabilabb, amikor a szabadság érzetét kelti, amikor nincs szüksége erőszakra”.²⁵⁶ Han szerint a hatalom egy „jelentéskontinuumot” hoz létre, és ez egyúttal az „énkontinuum”²⁵⁷ is, ahogyan Foucault rámutatott, hogy a

²⁴⁸ B.-C. Han: *Pszichopolitika: a neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. 50.

²⁴⁹ Uo. 53.

²⁵⁰ Uo. 54.

²⁵¹ Uo. 56.

²⁵² Uo. 82.

²⁵³ Uo. 66.

²⁵⁴ B.-C. Han: *Mi a hatalom?* 9.

²⁵⁵ Uo. 12.

²⁵⁶ Uo. 64.

²⁵⁷ Uo. 65.

szubjektum mindig a hatalom vonatkozásában jön létre és válik adottá, mint alá-vetett, *szub-jektum*.

Bourdieu habituselmélete mellett megemlíti Han Heidegger mindennapiságra vonatkozó elgondolását. Heidegger közfelfogásról, általános megértésről²⁵⁸ beszél, akinek szubjektuma az *akárki*. Az önmegaság Heideggernél egy akarati kérdés lesz, amelyben az individuum „szabadsága” mutatkozik meg: az, hogy önmagunkat választhatjuk. Ez azt sugallja, mintha önmagunkat elveszíthetnénk, elhagyhatnánk, önmagunktól elmenekülhetnénk a nem tulajdonképpeniség (*Uneigentlichkeit*)²⁵⁹ és az akárki (*das Man*)²⁶⁰ értelmében – aki „még azt is elrejt, hogy ő hallgatólagosan felment [...] lehetőségek kifejezett választása alól”.²⁶¹ Heidegger elgondolásában az akárki

„az Önmaga mindennapi létének az a módusza, amelynek explicációja láthatóvá teszi azt, amit a mindennapiság »szubjektumának« nevezhetünk, az akárkit”.²⁶²

Heidegger az akárki állapotát az önállótlanúság és a nem tulajdonképpeniség fogalmaival köti össze.²⁶³ Így voltaképpen el is nyerhetnénk magunkat az odafordulás, a tulajdonképpeniség (*Eigentlichkeit*) és a legsajátabb lenni tudásunk (*das eigenste Seinkönnen*)²⁶⁴ érvényre juttatásának értelmében, vagyis a Dasein *lehetőség* is lehetne. Heideggernél így a szubjektum aktív szerepet kap, hiszen a Dasein

„mindig egzisztenciájából, önmagának abból a lehetőségéből érti meg magát, hogy önmaga vagy ne önmaga legyen [...]. Egzisztenciájáról a mindenkor jelenvalólét dönt azzal, hogy megragadja vagy elmulasztja.”²⁶⁵

²⁵⁸ M. Heidegger: *Lét és idő*. 35.

²⁵⁹ Uo. § 54. 267–270.

²⁶⁰ Uo. § 27. 126–130

²⁶¹ Uo. 311.

²⁶² Uo. 139.

²⁶³ Uo. 156.

²⁶⁴ Martin Heidegger: *Sein und Zeit*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1967. § 31. Das Da-sein als Verstehen. 142–148.

²⁶⁵ M. Heidegger: *Lét és idő*. 28.

De vajon mennyire választható az Önmagam? Miben áll a „saját”? Mi a saját „sajátja”? Mi a „legsajátabb”? Valóban opcionális-e az „Önmagam”? „Ki” az, „aki” dönt? Lehet-e olyan „Ki”, aki felette áll a döntési lehetőségeknek? De még e kérdések ellenében is elmondható, hogy a mindennapiság, az általános közfelfogás irányít, tehermentesít és a megszokás révén hat, a valaki helyére egy „senki”, egy *akárki* lép, és egy ilyen hatalom ellen nehezebb is a fellépés.

Egy másik jelenség, amelyet Han – számos más gondolkodóval együtt – bizonyos területeken lehetséges veszélyként azonosít, az a big data jelensége. Felmerül, hogy a big data mint uralmi tudás „lehetővé teszi a beavatkozást a pszichébe”²⁶⁶ és az emberi viselkedés előrejelzését, mely által a jövő kiszámíthatóvá és irányíthatóvá válik. Megjelenik továbbá a személy mint pozitivitás: „a *személy* maga pozitíválódik, számszerűsíthető, mérhető és irányítható dologgá”²⁶⁷ válik. Felteszi Han azt a kérdést is, hogy vajon képes lesz-e a pszichopolitika a pszichopolitikai irányításra.²⁶⁸ Az emberi lélek éppen a negativitásnak köszönheti mélységét (gondoljunk csak Hegelre és Gadamerre), nem pedig a pozitivitás egyeduralmának. A big data szellemtelen, nincs benne felejtés, mindig ugyanúgy jelennek meg az adatok, nincs újraértelmezés, újrafelismerés,²⁶⁹ így végül a big data tulajdonképpen vak is lehet a jövőre – vonja le a következtetést Han.

Szintén a big data kérdéskörénél maradva, Han David Brooks gondolatait idézi fel, miszerint a dataizmus a második „felvilágosodás”. Az első felvilágosodás a statisztika, amelynek célja megszabadítani a tudást a mitológiai tartalomtól, és célja az objektív számszerű tudás. A második felvilágosodás célja az átláthatóság megteremtése, és létrejön az ún. adattotalitarizmus, adatfetisizmus, így a dataizmus egyfajta digitális totalitarizmusként is értelmezhető. Az *adatfetisizmus* kifejezés azt sugallja, hogy az eldologiasodás és az elidegenedés marxi–lukácsi gondolata *a nem dologi létezőkre is kiterjed mint az eldologiasodás eldologtalanodása, mely nem más, mint az eldologiasodás radikalizálódása*. A statisztikáról a big data-ra való áttérés által egy paradigmaváltás is történik, avagy egy kopernikuszi fordulat: míg korábban az ember volt

²⁶⁶ B.-C. Han: *Pszichopolitika: a neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. 21.

²⁶⁷ Uo.

²⁶⁸ Vö. uo. 75.

²⁶⁹ Uo. 91.

a tudás előállítója, a dataista fordulat után az embernek kell igazodnia az adatokhoz,²⁷⁰ az ember már nem a tudás birtokosa, a tudás már géppel állítódik elő, már az embernek kell igazodnia a géphez. Baudrillard-ra utalva, már-már az ember a gép klónja, a gép fétise, a gép (és az MI) már nem mint az ember protézise, a gép tartozéka jelenik meg, hanem fordítva, mintegy az ember válik a gép tartozékává, protézisévé, kiegészítőjévé.

A biopolitika fegyelmező társadalmához jellegzetesen kötődik a statisztika, népszámlálás, demográfiai mérések, szemben a pszichopolitika digitális panoptikonjával, amelyet már a pszichológiai *értékelés* határoz meg.²⁷¹ A Big Brother big data-ja nem felejt, rögzíti az adatokat, ugyanakkor az intelligens algoritmusok lehetővé teszik a viselkedésről való prognózis lehetőségét és specifikus üzenetek, személyre szabott üzenetek, reklámok,²⁷² és persze mesterségesintelligencia-meghajtású hirdetések megküldését. Ennek vészjósló veszélye lehet a következő jelenség: „...ha a big data hozzáférést kínál cselekedeteink és hajlamaink tudattalan birodalmához, akkor elképzelhető olyan pszichopolitika, amely mélyen beavatkozik a pszichénkbe, és kizsákmányolja azt.”²⁷³ Hozzáférhetővé tenné a kollektív tudattalant, „a digitális pszichopolitika így képes lenne azon a szinten uralni a tömegek viselkedését, amely kivonja magát a tudat ellenőrzése alól”.²⁷⁴ Pogátsa Zoltán szintén rámutat erre a jelenségre – Levy Steven állításaival is számot vetve –, konkrétan a Google felhasználóadat-gyűjtés jelenségére, „amelyek alapján immáron viselkedési mintázatokat is képes létrehozni. Ezt összetársítva a big data alapú, hatalmas kapacitású szoftverekkel, képes olyan predikciókra, amelyek akár a felhasználó jövőbeli viselkedését is előre tudják jelezni.”²⁷⁵ Ezek alapján válnak az emberek gazdaságosan kizsákmányolhatóvá, adatsomagokká – mindez az elidegenedés, az eldologiasodás és áruvá válás totális radikalizálódásának a jele.

²⁷⁰ Vö. B.-C. Han: *A rítus eltűnése*. 108.

²⁷¹ B.-C. Han: *Pszichopolitika: a neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. 77–85.

²⁷² Vö. uo. 84–87.

²⁷³ Uo. 86.

²⁷⁴ Uo. 87.

²⁷⁵ Pogátsa Zoltán: *Digitális kapitalizmus*. Kossuth Kiadó, Budapest 2024. 266. Utalás Levy Stevem: *In The Plex: How Google Thinks, Works, and Shapes Our Lives* c. művére.

Edward Snowden – akit számontarthatnánk akár a foucault-i *parr-hészia* embereként is²⁷⁶ –, az Egyesült Államokbeli Nemzetbiztonsági Ügynökség volt elemzője szintén figyelmeztet a magánszféra veszélyére:

„...kormányaink minden lépésünkről tudnak [...], az orwelli Nagy Testvér hatalma köszönőviszonyban sincs azzal, ami manapság irányítja az életünket. Ne feledkezzünk meg róla, hogy a videokamerás megfigyelés voltaképpen a börtönök számára lett kifejlesztve. A ma született gyermekek úgy nőnek fel, hogy nem tudják, mi a privátszféra.”²⁷⁷

Snowden bemutatta, hogy ez – többek között – azáltal vált lehetővé, hogy az amerikai BigTech cégek együttműködtek a kormánnyal, és lehetővé tették a felhasználók illegális megfigyelését.

Snowden azt is kimondta, hogy mérnöki felépített társadalomban élünk, nemcsak a hétköznapi életben, hanem a technológia szintjén is, a közösségi hálózatok keretében. Az emberek úgy érzik, hogy nem tehetnek semmit ezen folyamatok ellen, és internalizálódnak, ezáltal pedig még inkább kiszolgáltatottakká válnak (eldologiasodnak, elidegenednek). Snowden kihangsúlyozza, hogy a korunkban működő virtuális-digitális megfigyelés rendszere arra is alkalmas, hogy az arcfelismerési eszközök által felfigyeljen a „rendellenes”, furcsa viselkedésre, de nemcsak egyénekre terjed ki a megfigyelés, hanem dolgokra, autókra, terekre, háborús övezetekre, közösségekre, képes a figyelem irányítására, nem pusztán gyűjti és elemzi az adatokat és viselkedési mintázatokat, hanem egyben befolyásolja is a viselkedést, mindezt szükséges a *data menedzsment etikájának kidolgozása*.²⁷⁸ A foucault-i gondolat, miszerint meghatározóvá válik a nem patológikus, a külön, furcsa viselkedés potenciális veszélyként való identifikálása is, mely szerepkört a pszichiátria gyakorolja, korunkban a megfigyelési rendszerek által, a pszichiátriai rendelők is kiszélesítődnak a közterületekre, mintha mindannyian egy pszichiátriai rendelőben lennének, azzal

²⁷⁶ Edward Snowden: “People don’t realize how hard it is to speak the truth to people who don’t realize they are living a lie.” – E. Snowden a brit televízióban sugárzott karácsonyi üzenete. <https://www.youtube.com/watch?v=skaSBcmGkME> [letöltve: 2024. 11. 09].

²⁷⁷ Uo.

²⁷⁸ Uo.

párhuzamosan, hogy a digitális panoptikonban is vagyunk. A klasszikus felügyelet ellenében, avagy annak kiegészítéseként ma az ellenőrzés, megfigyelés, nyomon követés, előrejelzés kap teret, mely tovább szélesedik a digitális/virtuális térben, lehetővé téve az állandó megfigyelést, nyomon követést, előrejelzést, megelőzést, anélkül, hogy az egyéneket intézményekbe kellene zárni.

Snowden az általános adatvédelmi szabályzatokról elmondta, hogy egyáltalán nem az adatok védtelensége a problémák fő forrása, hanem egyáltalán maga az adatgyűjtés: „we don’t have a protection problem, we have a data collection problem”,²⁷⁹ mert ez gazdaságilag is kizsákmányolható, hiszen egy egész kereskedelmi ipar épül az egyénekre. Snowden rámutat a tömeges adatgyűjtés tényállására a digitális kommunikáció adatainak begyűjtésére, hosszú távú tárolására és előkezesési lehetőségének problematikusságára, jogtalanságára. Snowden az interjúban az „electronically naked” kifejezést is használja. Ez a kifejezés vészjóslóan párhuzamba állítható Agamben *bare life*, *puszta élet* kifejezésével, azzal a különbséggel, hogy az előbbi a virtuális/digitális térben lenne használatos. Kiterjeszthetővé válik az agambeni *bare life* jelensége és státusa a virtuális térre is. Snowden figyelemfelkeltő kérdése az, hogy vajon miért is nem világosítanak fel kormányaink ténylegesen bennünket az adatok helyzetéről, amelyek ugyanakkor egész egyszerűen eladásra kerülnek, áruvá válnak, úgy, hogy a társadalomnak már nincs befolyása ezekre a folyamatokra, az adatgyűjtésnek nincs határa, túllép Orwell legvadabb álmán. Ezen jelenség alapján is megállja a helyét, hogy *az eldologiasodás eldologtalanodva radikalizálódik tovább*.

Baudrillard gondolkodásában már maga a hatalom is áldozatául esik a hiperrealitásnak, ahogy a munka mibenléte átalakul, saját forgatókönyvévé válik, úgy a hatalom is átminősül: „nem a hatalom ideológiájáról, hanem csak a hatalom forgatókönyvéről van szó”.²⁸⁰ Baudrillard szerint pedig „a hatalom vagy egyszerűen nem létezik, vagy mindenestre lemondott arról, hogy gyakorolja önmagát”,²⁸¹ önmaga *szimulációjává* válik. Míg Foucault a hatalmi mechanizmusok fegyelmező/

²⁷⁹ Uo.

²⁸⁰ J. Baudrillard: *A szimulákrum elsőbsége*. 28.

²⁸¹ Jean Baudrillard: *Az utolsó előtti pillanat (A közönyös paroxista). Beszélgetések Philippe Petit-vel*. Ford. Tótfalusi Ágnes. Magvető Kiadó, Budapest 2000. 72.

normalizáló jellegét írta le, Deleuze és Agamben már az ellenőrző társadalmat látja ténykedni, Baudrillard szerint pedig a hatalom már nem alapszik közvetlenül az elnyomáson és kontrollon, a cél inkább a szimulált valóság és a hiperrealitás világának fenntartása.

2.3. A fegyelmezéstől az önoptimalizálásig, megelőzésig

Deleuze az *Utóirat az ellenőrzés társadalmához* c. 1990-es írásában már a zárt intézmények válságát vetíti előre, megfogalmazva, hogy a fegyelmező társadalmat fokozatosan felváltja az *ellenőrző társadalom*,²⁸² vagyis már voltaképpen nem a hatalom zárt intézményein keresztül gyakorlódik a kontroll (börtön, iskola, kórház, kaszárnya, gyár stb.), hanem az kiterjed mindenhová, az élet minden területére, bárhol is legyünk a világban. Az ellenőrzési mechanizmusok egyre láthatatlanabbak és kiterjedtebbek, miközben a hatalom finoman, és egyúttal átfogó módon gyakorolja befolyását az egyénekre. Az ellenőrzés társadalmában tehát a hatalom nem korlátozódik egy adott intézményen belülre, hanem szétszóródik, és mindenhová elér. Ezek alapján például a gyár zárt terét a korporáció váltja fel, mely kiterjed többek között a munkát végző otthonára is. Ma már kevésbé a zárt gyárak hódítanak teret, mintsem arra ösztönöznek, hogy folyamatosan dolgozzunk, tanuljunk, így az önképzés, az önmegvalósítás és az önoptimalizálás narratívája válik az új irányítás eszközévé. Deleuze nyomán Han is rámutat arra, hogy a fegyelmezés társadalmának, fegyelmezett szubjektumának zárt környezete és létesítményei voltak, ez azonban nem állja meg helyét napjainkban,²⁸³ így egyfajta átmenet körvonalazódik a *fegyelmező társadalomból* (*disciplinary society*) az *ellenőrző társadalomba* (*control society*), mivel a zárt tér „nem illeszkedik a posztindusztriális, immateriális, hálózatszerű termelési formákhoz”.²⁸⁴ Han neoliberalis pszichopolitikája szerint is ez az újfajta uralomtechnika már nemcsak az intézményben vagy gyárban eltöltött időt, munkaidőt

²⁸² G. Deleuze: *Utóirat az ellenőrzés társadalmához*. <https://mek.oszk.hu/00100/00140/html/01.htm>

²⁸³ Vö. B.-C. Han: *Pszichopolitika: a neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. 27.

²⁸⁴ Uo. 27.

irányítja, hanem a személy egész életszférájára kiterjed, és az emberi lét totális szféráját zsákmányolja ki, self-management, workshop, motivációs hétvége, önoptimalizálás, *healing*, kúraterápia, személyiségfejlesztő szeminárium, mentális tréning keretében,²⁸⁵ ahol a valós vagy látszólagos gyöngeséget, hiányokat mindig kúrálni kell/lehet/illik. Az önoptimalizálás mint önkizsákmányolás, mint ideológia, vallásos, sőt, fanatikus vonásokat ölt magára – ismeri fel helyesen Han.²⁸⁶ Összegezve, elmélete szerint „a fegyelmezés társadalma után az ellenőrzés neoliberais társadalma következik”,²⁸⁷ ez azonban ugyancsak a kapitalizmus kiéleződése (Agamben szintén az ellenőrző társadalomról beszél, ahogyan ezt későbbi fejezetekben látni fogjuk). Han hozzáteszi, hogy a neoliberális rendszer a foucault-i és deleuze-i biohatalom testi megragadásához képest *lélekként* viselkedik.

Visszatérve Deleuze-re, az ellenőrzés kifejezést William S. Burroughs-hoz köti, aki kiemeli, hogy az ellenőrzést már voltaképpen Foucault is előrevetítette és vizionálta. Deleuze leírja azt is, hogy a fegyelmezés egy viszonylag *statikus* forma, míg az ellenőrzés egy *állandóan változó* és önváltozásra képes effektivitással bír. Egy további szempont, amelyre rámutat, hogy a társadalmi ellenőrzés egy másik formája is megmutatkozik: „...a piaci mechanizmusok mára a társadalmi ellenőrzés eszközévé, arc nélküli gazdáinkká váltak”.²⁸⁸ Összességében Deleuze gondolkodásában a fegyelmező társadalom – ahogyan azt Foucault leírta – a társadalomban végbemenő átalakulások végett az ellenőrzés társadalma felé közelít, habár előfordulhat, hogy korábbi hatalmi mechanizmusok újra előtérbe kerülnek (avagy együtt léteznek a már meglévő gyakorlatokkal – tehetjük hozzá). Deleuze további példákat is felsorakoztat ennek a fokozatos átalakulásnak a bemutatására, többek között a börtön, az iskolarendszer és a kórház tekintetében:

„...a börtönrendszerben azzal kísérleteznek, hogy »alternatív« büntetőformákat találjanak, a kisebb kihágásokra legalábbis, és bevezessék az

²⁸⁵ Uo. 42.

²⁸⁶ Uo. 43.

²⁸⁷ Uo. 28.

²⁸⁸ G. Deleuze: *Utóirat az ellenőrzés társadalmához*. <https://mek.oszk.hu/00100/00140/html/01.htm>

elektronikus gallér használatát, amely a nap bizonyos óráiban házhoz köti az elítéltet. Az iskolarendszerben a folyamatos ellenőrzéssel és az örökös tanulással próbálkoznak, szemben az időszakos teljesítményfelméréssel, ezzel összefüggésben az egyetemi kutatómunka csökkentésével, a »korporáció« bevezetésével az oktatás minden szintjén.”²⁸⁹

Napjainkban a mesterséges intelligencia lényegileg alakítja át ezeket a folyamatokat. Kiegészítve a deleuze-i gondolatmenetet a következőket mondhatjuk az OECD *Artificial Intelligence in Society* jelentése alapján, mely kitér az MI-nek az igazságszolgáltatásra és a büntetőeljárásokra gyakorolt hatására is:

„...a mesterséges intelligencia egyre inkább alkalmazásra kerül a büntetőeljárás különböző szakaszaiban. Ezek közé tartozik a bűncselekmények lehetséges előfordulásának és a büntetőeljárás kimenetének előrejelzése, a vádlottak kockázatának felmérése, valamint a folyamat hatékonyabb kezelésének elősegítése. Bár sok MI alkalmazás még kísérleti fázisban van, néhány fejlett előrejelző termék már használatban van az igazságügyi adminisztrációban és a bűnüldözésben. Az MI javíthatja a kapcsolatok kialakításának, minták észlelésének, valamint a bűncselekmények megelőzésének és megoldásának képességét.”²⁹⁰

A jelentés részletesen kitér a *megelőzés* kérdésére a mesterséges intelligencia és a bűnüldözés vonatkozásában:

„...a prediktív rendészet során a bűnüldöző szervek mesterséges intelligenciát használnak a minták azonosítására, hogy statisztikai előrejelzéseket készítsenek a potenciális bűncselekményekről [...]. A prediktív

²⁸⁹ Uo.

²⁹⁰ “AI is increasingly used in different stages of the criminal procedure. These range from predicting where crimes may occur and the outcome of a criminal procedure to conducting risk assessments on defendants, as well as to contributing to more efficient management of the process. Although many AI applications are still experimental, a few advanced prediction products are already in use in justice administration and law enforcement. AI can improve the ability to make connections, detect patterns, and prevent and solve crimes.” – OECD *Artificial Intelligence in Society*. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2019/06/artificial-intelligence-in-society_c0054fa1/eedfee77-en.pdf 64.

módszereket a rendszerben már az MI megjelenése előtt is alkalmazták. [...] Azonban az MI képes több adatbázist összekapcsolni és komplex, részletesebb elemzéseket végezni, ezáltal pontosabb előrejelzéseket nyújtani.”²⁹¹

További aktuális jelenségekkel kiegészítve a deleuze-i gondolatmenetet, idesorolható az elektronikus lábbilincs (bűncselekményekért elítélt, de nem börtönbüntetést kapott személyek), a GPS-alapú nyomkövetés (bűnözők, házi őrizetben lévők vagy feltételes szabadlábra helyezettek esetén, ez azonban túlmutat az egyéni eseteken, és egy átfogóbb társadalmi jelenséget tükröz), az elektronikus megfigyelőrendszerek, arcfelismerő rendszerek, a kínai társadalmi kreditrendszer, biometrikus adatok gyűjtése.

A Global Prison Trends 2025-ös jelentéséből tájékoztatást kapunk az „okosbörtönök” működéséről és az MI börtönökben való alkalmazásáról. A fogvatartottak viselkedésének monitorozására és előrejelzésére MI-t használnak Hongkong, az Egyesült Államok, Szingapúr és Hollandia okosbörtöneiben, melyek egyre szélesebb körben kerülnek bevezetésre.²⁹² A jelentésből megtudjuk, hogy

„ez a technológia magában foglalja az MI-vezérelt kamerákat és videóelemzéseket, amelyek képesek az egyének azonosítására, viselkedésük megfigyelésére, valamint a börtön személyzetének riasztására, továbbá olyan rendszereket is, amelyek a testbeszéd elemzésével próbálják előre jelezni az esetleges erőszakos cselekményeket”.²⁹³

Bár Foucault az elzárás intézményének kialakulását a hatalom finom, diszciplináris mechanizmusainak erősödéseként írta le, illetve Deleuze rámutatott, hogy a hatalom ma már nemcsak egy helyhez

²⁹¹ Uo.

²⁹² “Examples of AI in prisons include the monitoring and predicting of the behaviour of people in prison in countries like Hong Kong, the US, Singapore and the Netherlands.” – *Global Prison Trends 2025*. 40.

²⁹³ “High-resolution cameras, AI-driven analytics and integrated surveillance solutions are increasingly being adopted in prisons for security purposes and real-time response capabilities. This technology includes AI-powered cameras and video analytics capable of identifying individuals, monitoring behaviours and alerting prison staff, as well as systems that analyse body language to predict potential violence.” – Uo.

kötött intézményben működik, hanem hálózatos diszpozítívként is, ma a fogvatartás rendszere egyszerre válik egyre átláthatóbbá és egyre totalitáriusabbá – az MI és digitális megfigyelés révén minden mozdulatot százszoros pontossággal monitoroznak, előrejeleznek, és beavatkoznak. A mai börtönök nemcsak bezárnak – hanem összegyűjtik, kiértékelik és algoritmizálják az embert, így a hatalom már nem a test, nem is csak a psziché, hanem az adatképesség felett is uralmat gyakorol.

Deleuze írásában az ellenőrző társadalom mibenlétét illetően további példákat hoz fel az egészségügyi ellátás terén is, számot vetve

„a kórházi rendszerben az »orvos és beteg nélkül« működő új orvostudománnyal, mely kiválasztja a potenciális betegeket, és, ahogy mondani szokás, az egyéni kezelés helyett a »dividuális« anyag kódjával helyettesítve az egyéni, avagy numerikus testet, kockázatosan aláveti azt az ellenőrzésnek”.²⁹⁴

Napjainkban az egészségügyben egyre inkább teret hódítanak maguknak a genom térképek, melyek esetén a gyógyítás helyett már főként a megelőzésen van a hangsúly. Ez azonban a velejáró hasznok mellett ijesztő veszélyeket is rejthet magában, mint például a genetikai információkkal való súlyos visszaélés lehetősége, az eugenika újbóli felemelkedése, mely a kortárs technológia fejlettségi szintjével a legprecízebben tudná kivitelezni azt, amiről a legszélsőségesebb totalitárius eugenikák álmodni se mertek volna. Ez esetben a biopolitikát a biotechnológia-politika váltaná fel. Egy bioterrorizmus keretében lehetővé válna olyan biológiai fegyverek előállítás, melyeket célzottan fejlesztenek ki, genetikai információk felhasználása által.

Az orvoslás terén megfigyelhető jelenségek, mint az egészségügyi állapotok monitorozása, nyomon követése, személyre szabásának megcélzása, egyfajta megelőzési, preventív indíttatás céljából történik, ezt jól láthattuk a COVID-19 kezelési stratégiáinak tekintetében is, ugyanakkor ezek a stratégiák fel is erősítették ezeknek a technikáknak és eljárás módoknak az elterjedését, így azok a járvány után is velünk maradtak. További, napjainkra jellemző sajátosság az orvoslás terén az elektronikus egészségügyi nyilvántartás precízebbé válása,

²⁹⁴ G. Deleuze: *Utóirat az ellenőrzés társadalmához*. <https://mek.oszk.hu/00100/00140/html/01.htm>

távgyógyászat, videokonzultáció, távdiagnózis, e-recept, felhőrendszer, távmonitorozás, távfelügyeleti rendszerek, okosórák és fitness-karkötők, melyek szintén lehetővé teszik az egészségügyi állapot állandó nyomon követését, és persze az orvoslásban használt gépi tanulás lényegileg minősíti át a hagyományos kereteket (diagnosztika, betegségek előrejelzése, személyre szabott orvoslás, gyógyszerfejlesztés, orvosi robotika, járványok előrejelzése). Napjainkban a mesterséges intelligencia új korszakváltó irányvonalat nyújt az orvoslás terén, új fordulatot teremt. A pandémia időszaka alatt már előtérbe kerültek a mesterséges intelligenciához kapcsolódó irányvonalak az egészségügyben, erről ír többek között a 2024-es OECD-jelentés is. Alkalmazásra kerültek virtuális asszisztensek, chatbotok, továbbá a mesterséges intelligencia segítségével is elemezték és követték a járvány alakulását, illetve a nemzetállamok szintjén, valamint nemzetközi tekintetben is hozzáálltak a társadalmat átfogó saját MI-stratégiák kidolgozására.²⁹⁵

A *2019 OECD Recommendation of the Council on Artificial Intelligence* által is inspirált későbbi jelentés, az *Artificial Intelligence in Society* OECD a mesterséges intelligencia társadalmi hatásait tárgyalja, szintén érintve az egészségügyre gyakorolt hatásokat. A jelentésben kifejtik, hogy a mesterséges intelligencia alapján lehetővé válik a „betegségek korai felismerése, megelőző szolgáltatások biztosítása, a klinikai döntéshozatal optimalizálása, valamint új kezeléseket és gyógyszereket fedezhetnek fel. Elősegíthetik a személyre szabott egészségügyi ellátást és a precíziós orvoslást, miközben önellenőrző eszközöket, alkalmazásokat és nyomkövetőket támogatnak.”²⁹⁶

²⁹⁵ Ld. *OECD 2024*. 50. https://www.oecd.org/en/publications/oecd-digital-economy-outlook-2020_bb167041-en/full-report/component-3.html#execsumm-1. Például: European Commission's AI Watch, AI4EU Observatory, OECD. AI, OECD Indicator for the Group of Seven, Group of Twenty, European Union, Council of Europe and the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

²⁹⁶ *OECD Artificial Intelligence in Society*. 61. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/eedfee77-en.pdf?expires=1727768833&id=id&accname=guest&checksum=311B9A03C17E4CBDAF7D10ECF5C5AA1F>. "...detect health conditions early, deliver preventative services, optimise clinical decision making, and discover new treatments and medications. They can facilitate personalised healthcare and precision medicine, while powering self-monitoring tools, applications and trackers."

Egy további idézet a jelentésből, amely taglalja a mesterséges intelligencia egészségügyre gyakorolt hatását:

„Egy tudásintenzív iparágról van szó, amely adatokra és elemzésekre támaszkodik a terápiák és gyakorlatok fejlesztése érdekében. Az összegyűjtött információk köre óriási mértékben bővült, beleértve a klinikai, genetikai, viselkedési és környezeti adatokat. Mindennap egészségügyi szakemberek, biomedikai kutatók és páciensek hatalmas mennyiségű adatot állítanak elő különböző eszközök segítségével. Ezek közé tartoznak az elektronikus egészségügyi nyilvántartások (EHR-ek), a genom szekventálására szolgáló gépek, a nagyfelbontású orvosi képalkotás, az okostelefonos alkalmazások és az elterjedt érzékelők, valamint a dolgok internetéhez (IoT) kapcsolódó eszközök, amelyek a páciensek egészségügyi állapotát figyelik.”²⁹⁷

Előtérbe kerül a személyre szabott orvoslás és az egészségügyi nyilvántartások, élettani reakciók, genomikai adatok folyamatos monitorozása, tárolása, elemzése menedzselése.²⁹⁸ Körvonalazódnak látszik, hogy egy váltás történik, a foucault-i és részben a deleuze-i elgondoláshoz képest is már kevésbé a felügyelet/kontroll/ellenőrzés az irányelv, hanem inkább az individualizált állandó monitorozás és megelőzés. Egy további lényeges összegző jellegű megfogalmazás a jelentésből a következőképp hangzik:

„Egy másik szempont a mobil egészségügy: a mobil technológiák hasznos valós idejű visszajelzést nyújtanak az ellátási folyamat során – a megelőzéstől a diagnózison át a kezelésig és a monitorozásig. Az MI által fejlesztett technológiák, amelyek összekapcsolódnak más személyes információkkal, mint például a hely és a preferenciák, képesek azonosítani

²⁹⁷ *OECD Artificial Intelligence in Society*. 62. “A knowledge-intensive industry, it depends on data and analytics to improve therapies and practices. There has been tremendous growth in the range of information collected, including clinical, genetic, behavioural and environmental data. Every day, healthcare professionals, biomedical researchers and patients produce vast amounts of data from an array of devices. These include electronic health records (EHRs), genome sequencing machines, high-resolution medical imaging, smartphone applications and ubiquitous sensing, as well as Internet of Things (IoT) devices that monitor patient health.”

²⁹⁸ Vö. uo.

a kockázatos viselkedéseket vagy ösztönözni a kedvezőbb magatartásokat. Így személyre szabott beavatkozásokat hozhatnak létre az egészségesebb viselkedés előmozdítása érdekében [...], és jobb egészségügyi eredményeket érhetnek el. Ezek a technológiák, valamint az érzékelőalapú monitorozási rendszerek folyamatos és közvetlen megfigyelést, valamint személyre szabott beavatkozást kínálnak.”²⁹⁹

A jelentés rámutat arra, hogy a big data és a mesterséges intelligencia, az algoritmusok új utakat nyitnak meg az orvoslás számára is, ugyanakkor ne feledkezzünk meg a potenciális veszélyekről sem.

Ha az oktatás terén keresünk példákat a diákok tevékenységének nyomon követésére és állandó monitorozására, szólni kell az e-learning platformok adatgyűjtési funkcióiról, ahol a diákok tevékenységei nyomon követhetőek (bejelentkezések időpontja, tananyagok elolvasása, interakciók, vizsgák), vagy az adatvezérelt oktatásról. További fejlemény lehet a gépi tanulás bevonása az oktatásba, sőt, az embert szükségtelenné tevő öntanuló gépek (*AlphaGo Zero*), amelyek teljesen átalakítanák a hagyományos oktatás/tudás helyzetét. A gépi tanulás mint a mélytanulás (*deep learning*) ága, a társadalom csaknem minden területén érvényesülhet (oktatás, közigazgatás, gyógyászat stb.). Intelligens tanulási rendszerek terén az MI alkalmazások képesek személyre szabni a tanulási élményeket, figyelembe véve a diákok tanulmányi szokásait és előrehaladását.³⁰⁰

Deleuze 1990-es utóiratához képest tehát napjainkban még inkább radikalizálódtak, továbbfejlődtek, kifinomultabbá váltak az ellenőrzésre vonatkozó hatalmi mechanizmusok, főként a korszakváltó digitális technológiák, a big data, MI és az algoritmikus irányítás révén. Deleuze

²⁹⁹ “Another aspect concerns mobile health: mobile technologies provide helpful real-time feedback along the care continuum – from prevention to diagnosis, treatment and monitoring. Linked with other personal information, such as location and preferences, AI-enhanced technologies can identify risky behaviours or encourage beneficial ones. Thus, they can produce tailored interventions to promote healthier behaviour (e.g. taking the stairs instead of the lift, drinking water or walking more) and achieve better health outcomes. These technologies, as well as sensor-based monitoring systems, offer continuous and direct monitoring and personalised intervention.” – Uo.

³⁰⁰ Mutlu Cukurova and Rosemary Luckin: What the research says about the use of different technologies to enhance learning. In R. Luckin (ed.): *Enhancing Learning and Teaching with Technology: What the Research Says*. UCL IoE Press, London 2018. 37.

óta a digitális technológia robbanásszerű fejlődése olyan szintre emelte az ellenőrzést, amely korábban még ebben a formában elképzelhetetlen volt. Ma az ellenőrzés és a megfigyelés szinte automatikusan, még alattomosabban, láthatatlanabb formában történik. Shoshana Zuboff a „megfigyelési kapitalizmus” kifejezést használja annak a folyamatnak a leírására, melyben a nagy technológiai cégek gazdasági és hatalmi célokra használják fel az egyének online tevékenységeiről gyűjtött adatokat. Az adatokat elemzik, profilokat építenek, és előrejelzéseket készítenek az egyének viselkedéséről, növelve a befolyásukat az emberi döntésekre.³⁰¹

Tielsch György és Omar Hatamleh *Mesterség és intelligencia* című, 2021-ben megjelent könyvükben szintén rámutatnak erre a problematikára:

„...az MI kapcsán szintén fontos figyelembe venni, hogy képes több tízezer nyi személyes paramétert összegyűjteni az online felhasználóktól, és viselkedés-előrejelző algoritmusokat kidolgozni. Ezek az algoritmusok megjósolhatják egy felhasználó viselkedését, és bizonyos személyes jegyek alapján személyre szabott marketingtartalmakat hoznak létre. [...] Mi történik viszont akkor, ha ezeket a fejlett eszközöket rossz célokra használják fel – például a választók befolyásolására?”³⁰² – teszik fel a kardinális kérdést a szerzők.

Az új digitális technológiák a hatalmi mechanizmusok új szintjét hozzák létre, az ellenőrzés új szintjét teszik lehetővé, ami már voltaképpen éppen, hogy több és másabb, mint pusztán az ellenőrzés. Az algoritmusok láthatatlanul irányítanak, mintegy rejtve maradva a felhasználók előtt, ugyanakkor nagyban befolyásolják az életünket, legyen szó a munkaerőpiaci kiválasztásról, a hitelhez való hozzáférésről vagy rendőrségi megfigyelésről. Az algoritmikus hatalom esetén a megfigyelés mellett, hogy még kifinomultabbá válik, szintet is lép, hiszen az irányítás és ellenőrzés, megfigyelés már automatizálódik, és végső soron ténylegesen lehetségessé válik egyfajta előrejelzés.

³⁰¹ Ld. Shoshana Zuboff: *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. Public Affairs, New York 2019.

³⁰² Tielsch György – Omar Hatamleh: *Mesterség és intelligencia. Vegyük kezünkbe sorsunkat az MI korában*. Ford. Stemler Miklós. Libri Könyvkiadó, Budapest 2021. 42.

Előtérbe kerül az állandó monitorozás, szabályozás, önszabályozás, menedzselés, önoptimalizálás, megelőzés. Idevágó jelenség a gamifikatív önkontroll, az olyan fitnessz-appok, önmonitorozó eszközök vagy az online platformok visszajelzési rendszerei, amelyek arra ösztönzik az embereket, hogy önmagukat ellenőrizzék és állandóan optimalizálják állapotukat/viselkedésüket azáltal, hogy jutalmakat vagy elismeréseket kapnak. Az efféle önkéntes alapon működő „önfegyelem” vagy „önidomítás” is a hatalom láthatatlanná válását példázza, míg az „uraltak” mindinkább láthatóbbá válnak. Napjainkban tehát a hatalom technológiájának és eszközeinek új skálája nyílik meg az adatközpontú, mesterséges intelligenciához kötődő, algoritmikus társadalomban, továbbá az embereket nemcsak kívülről, hanem belülről is masszívan monitorozzák és optimalizálják.

Shoshana Zuboff *A megfigyelési kapitalizmus kora* c. könyvében részletesen elemezte, hogy „az új adatrendszerek teljesen új tudástartományt hoznak létre”.³⁰³ Az adatkinyerés és az elemzés fázisai lehetővé teszik a viselkedés előrejelzését és módosítását egyfajta *automatizált viselkedésmódosítás* keretében. Ez a fajta viselkedésmérnökség valóban képes előrejelezni és megelőzni a normától történő eltéréseket, mint egyfajta számítástechnikára épülő viselkedéstudomány, amelyben az emberi test nem más, mint „viselkedő objektum”.³⁰⁴

³⁰³ Shoshana Zuboff: *A megfigyelési kapitalizmus kora. Küzdelem egy emberi jövőért a hatalom új határvidéken*. Ford. Felcsuti Péter. Osiris Kiadó, Budapest 2025. 15.

³⁰⁴ Uo. 222.

3. BIOPOLITIKA

3.1. Biopolitika – „fölösleges” élet – láger

„Ma, egy olyan pillanatban, amikor a nagy állami struktúrák a szétesés állapotába jutottak, és a vész-helyzet, ahogy Benjamin megjövendölte, szabállyá vált, megérett az idő, hogy ismét új megvilágításba helyezzük az államiság határainak és eredeti struktúrájának problémáját.”³⁰⁵

„Az egész kultúra Auschwitz után, a kritikát is beleértve, egy hulladék.”³⁰⁶

Az 1976. március 17-i előadásában Foucault felvázolja, hogy a XVIII. század második felében létrejövő biopolitika mint új hatalmi technika különbözik a fegyelmező hatalmi technikáktól, voltaképpen nem fegyelmező jellegű. Ez a hatalmi technika már nem az anato-mo-politikai hatalom a test felett, hanem az emberi rassz biopolitikája. A biopolitika, szemben a fegyelmező technikákkal, *nem fegyelmez*, hanem *biológiailag szabályoz*.³⁰⁷ Az 1976-ban megjelent *A szexualitás története* I. kötetében szintén rámutat a biohatalom megjelenésére, amely nem pusztán a személyek törvényes létét ellenőrzi, hanem a *népesség biológiáját*. A biohatalom arra törekszik, hogy az erőket „létrehozza, növelje, rendezze, nem pedig arra, hogy minden módon akadályozza, megtörje vagy megsemmisítse”.³⁰⁸ A biopolitika közegében kevésbé a negativitás, a megakadályozás, mint inkább a rendezés, megerősítés, megszervezés, összességében a pozitivitás kerül előtérbe.

³⁰⁵ Giorgio Agamben: *Homo sacer. A szuverén hatalom és a pusztá élet*. Ford. Csordás Gábor. Typotex Kiadó, Budapest 2023. 22.

³⁰⁶ Theodor W. Adorno: Negative Dialektik. Jargon der Eigentlichkeit. In Rolf Tiedemann (Hrsg.): *Gesammelte Schriften. Band 6*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1973. 287.

³⁰⁷ Vö. Michel Foucault: *Society Must Be Defended. Lectures at the Collège de France, 1975–1976*. Transl. David Macey. Ed. by Mauro Bertani and Alessandro Fontana. Penguin Books, 2020. 242–250.

³⁰⁸ M. Foucault: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. 140.

A szuverén élet és halál feletti joga egyre inkább eltolódik, és a hatalom az élet gondnokává válni látszik. Ezek alapján is körvonalazódik, hogy Foucault elgondolásában közel sem csak a tiltó és negatív hatalom játszik szerepet, mely megközelítés dominál Han összehasonlításában, hanem – mint láthattuk – kulcsfontosságú szerepet játszik a pozitív hatalmi technikák kérdésköre és vizsgálata.

Míg a *Felügyelet és büntetés*ben a test felügyelete, a testet fegyelmező módszerek politikája kerül előtérbe, addig *A szexualitás története I.* kötetében Foucault rámutat a hatalomgyakorlás új oldalára, a fegyelmező hatalom *biopolitikájára*, amely a tömegek kormányzását célozza meg, és a népesség biológiai létét elemzi. Ellenőrzés tárgyává válik a születési és halálozási ráta, az egészségügyi állapot, a várható élettartam, a szaporodási ráta, a házasságot kötők átlagos életkora, fogamzásgátló technikák stb. Ebben az időszakban indulnak be a különböző kampányok a népesség egészségi jólétét és szaporodását megcélózva: „...halálozás elleni kampányok, a házasságra irányuló kampányok, terjednek el a védőoltások”.³⁰⁹ Ezek a változások szorosan kapcsolódtak az ipari fejlődéshez és a munkaerő igényeinek kielégítéséhez, amely feltétele az egészségügyi szolgáltatások, biztosítások és a népesség egészségének javítása, az egyre növekvő munkaerőigény kielégítése érdekében.

Központi szerephez jut a statisztika, mely „a kormányzás művészetét mozgásba lendítő elsődleges technikai tényező vagy a fő technikai tényezők egyike”.³¹⁰ Foucault rámutatott két mechanizmusra, amely arra hivatott, hogy a társadalom könnyen ellenőrizhetővé és teljesen irányíthatóvá váljon:

„...a test fegyelme és a lakosság szabályai alkotják azt a két pólust, amely körül az élet felett álló hatalom kialakult. E nagyszerű kétoldalú (anatómiai és biológiai, egyedre és fajra ható, a test tevékenységére és az életfolyamatokra irányuló) technológiának a klasszicizmus korában való megalkotása olyan hatalmat jellemez, amelynek mára nem az ölés a legfontosabb feladata, hanem az élet teljes irányítása.”³¹¹

³⁰⁹ M. Foucault: „Kormány-fővel” *gondolkodni*. 301.

³¹⁰ Uo. 300.

³¹¹ Vö. M. Foucault: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. V. fejezet: Az emberélet kioltásának joga és az élet feletti hatalom.

Foucault vizsgálódásaiban kimutatta, hogy ebben az időszakban a kormányzás ügyét a népesség problémájának megjelenése döntően befolyásolta, hiszen „a népesség megnövekedése [...] pénzügyi jóléthez, ez pedig a mezőgazdasági termelés felvirágzásához kötődik”.³¹² Előtérbe került a népesség és a közgazdaságtan tárgyköreinek összekapcsolódása. A XVIII. század polgári, kapitalista, ipari társadalom hatalmi technikájának alkotórésze a népesség gazdasági és politikai problémaként való feltűnése, „megjelenik az erőforrásként, munkáskézként vagy munkaerőként felfogott népesség”.³¹³ Ahogy *A tudás archeológiájában* is megírja Foucault: a XVIII. század végén és a XIX. század elején „a népesség egészsége az ipari társadalmak által megkívánt gazdasági normák egyikévé válik”.³¹⁴ Foucault jelzi, hogy a biohatalom létrejötté így a kapitalizmus kibontakozásának előfeltétele is egyben.³¹⁵

A XVII. századtól kezdve a hatalom, melyet az emberek élete felett gyakorolnak – Foucault *A szexualitás története I.* c. művében megjelenő összegzése szerint – két megjelenési formában alakult ki, amelyek összekapcsolódnak: az első *a test anatómiai politikája*, a gépként felfogott emberi test fegyelmezése, kiaknázása, hasznosságának és engedelmességének maximalizálása, rendszabályokkal bebiztosítva, a másik a XVIII. század *biopolitikája*, a testet fegyelmező és népességet szabályozó eljárások. Foucault szerint ez egy kétarcú technológia: anatómiai-biológiai. A hatalom két irányban fejlődik tovább, az egyik a *fegyelmezés* (hadsereg, iskola), a másik a *népességszabályozás* (demográfia, átlagjövedelem). Ezzel a folyamattal a politikai technikák egész sora telepedik az életre: egészség, táplálkozás, lakhatási körülmények kérdésköre kerül a középpontba. Ebben a biopolitikai kontextusban olyan irányelvek alakulnak ki, mint az egészséges utódok nemzésének a kérdésköre, a faj és annak jövője, ezzel párhuzamosan pedig felébred a *fajgyűlölet*. Foucault rámutat arra, hogy a náciizmus ötvözte a leginkább a *vér szimbolikáját*, hatalmi mechanizmusát (a vér mint alapvető társadalmi érték: vérontás joga, vért áldozni valakiért, vér megrontása mint veszély, vérségi kapcsolatok, hóhér, kínvallatás) és a *fegyelmező hatalom logikáját* (test, élet, szexualitás, egészséges utódok nemzése, fajfenntartás). Előtérbe kerül az egyik faj, annak

³¹² M. Foucault: „Kormány-fővel” gondolkodni. 300.

³¹³ M. Foucault: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. 28.

³¹⁴ M. Foucault: *A tudás archeológiája*. 68.

³¹⁵ M. Foucault: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. 145.

felmagasztalása, ugyanakkor egy másik kiirtásának gondolata és gyakorlata.³¹⁶ Annak ellenére, és éppen azért, mert a hatalom az élet „gondnokává” válni látszik, helyesen látja Foucault a kötet V. fejezetében, *Az emberélet kioltásának joga és az élet feletti hatalom* címmel, hogy

„soha nem voltak véresebb háborúk, mint épp a XIX. század óta, sőt, arányosan számítva, ilyen tömegesen soha egyetlen rendszer sem küldte halálba alattvalóit. Ám ez az óriási hatalom a halál felett [...] ettől fogva annak a hatalomnak a kiegészítéseként jelenik meg, amelyet immár pozitív módon gyakorolnak az élet felett, amely gondját viseli az életnek, felértékeli, meg-sokszorozza és átfogó módon szabályozza az életet, és felügyeletet gyakorol felette. Ettől fogva már nem a védelemre szoruló uralkodó nevében indítják a háborúkat, hanem a közösség egészének nevében; egész népeket fordítanak szembe egymással, hogy az élet nevében kölcsönösen legyilkolják egymást. [...] Számos rendszer azért indíthatott annyi háborút, és küldhetett halálba annyi embert, mert úgy érezte, gondoskodnia kell a társadalom és a faj életéről és fennmaradásáról. [...] És megfordítva [...]: minél inkább rákényszeríti a totális pusztításra ezeket a rendszereket a háborús technológia, annál szorosabban függ a túlélés pusztta tényétől a háborúk megindítása és befejezése. Az atombomba csak végpontja ennek a folyamatnak. [...] Semmi kétség, a genocídium minden modern hatalom álma.”³¹⁷

Egyrészt egész népeket küldenek halálba, „biztosítva” ezáltal a propaganda szintjén egy másik nép megmaradását, amely logika szerint a gyilkolás az életben maradás feltétele. Ennek az álláspontnak a radikálisan szélsőséges végpontja a náci ideológia, Hitler *Mein Kampf*-ja, ahol a propaganda szintjén a könyörtelen harc a német népért folyik, ennek kicsúcsosodása az árja és nem árja felosztása. Ezt a propagandát tükrözik le a gyakorlatban a haláltáborok, koncentrációs táborok, munkatáborok.

Foucault helyesen mutat rá, hogy

„a fajok megkülönböztetése, hierarchiája, néhány faj jóként,³¹⁸ míg mások, épp ellenkezőleg, alsóbbrendűként való feltüntetése: mindez a biológiai mező

³¹⁶ Uo. 137–164.

³¹⁷ Uo. 139.

³¹⁸ A fajelméletek, a fajok besorolása és a degenerációról szóló elméletek hatására kialakultak olyan gondolkodásmódok és gyakorlatok, amelyek az állatok életét is nagymértékben

olyan részekre osztása, melyet a hatalom felügyelt. Ez egy módja annak, hogy a népességen belül egyes csoportokat elmozdítsunk a többihez képest.”³¹⁹

Foucault munkásságához kötődően, Agamben részletesen foglalkozik ezekkel a kérdéskörökkel, a nemzetszocializmus és a haláltáborok problematikájával. 1935-ben a nemzetszocialista ideológia intézményesült a faji megkülönböztetést szolgáló nürnbergi törvények keretében: lásd a *Törvény a német vér és német becsület védelméért – Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre*, mely megtiltotta a házasságkötést és a házasságon kívüli nemi kapcsolatot zsidók és nem zsidók között. A „félzsidók”-nak nyilvánítottak csak külön engedéllyel házasodhattak „német vérűekkel” és „negyed zsidókkal”. A házassági tilalmakat kiterjesztették minden olyan helyzetre/csoportra, amely „veszélyezteteti” a német nép „tisztaságát” (feketék, romák). Továbbá az állampolgársági törvény szerint csak német, illetve rokon vérből származók rendelkezhetnek birodalmi állampolgársággal. Ennek egy további tragikus továbbvitele – ahogy erre Agamben is rámutat – a *volksloser Raum* létrehozása³²⁰ szemben az árja népnek járó *Lebensraum*-mal. Mindezek az események teljességgel leírhatóak Foucault biopolitikai elgondolásával, melynek alappillérei a népesség felosztása, statisztikája, szexualitása, szabályozása. Foucault előadásainak egy központi problematikája az 1970-es évektől a normalizáló tudás és hatalom kialakulásának kérdésköre volt, továbbá az 1975–1976-os előadásaiban előtérbe került annak a hatalmi mechanizmusnak a problémája, melynek a XIX. század óta célja a társadalom megvédése, vagyis a biopolitika.

Foucault az 1976. január 7-i előadásában, a hatalmi mechanizmusok háborúhoz kötődő vonatkozásainak újragondolásában szintén kitér arra, hogy

befolyásolták. Egy példa, hogy a kutyatenyésztés mintáját és elméletét hogyan befolyásolta az emberi fajelméletek és faji hierarchiák által formált gondolkodásmód. A tudatos emberi beavatkozás és különféle fajták kifejlesztése során sok esetben az ember olyan tulajdonságokra törekedett, amelyeket „felsőbbrendűnek” vagy kíváncsúnak tekintett az adott fajban. Ez vezethetett olyan tenyésztési gyakorlatokhoz, amelyek előnyben részesítették bizonyos tulajdonságokat vagy jellemzőket, és ezzel növelték a hasznosságot.

³¹⁹ Michel Foucault: *Il faut défendre la société. Cours au Collège de France. 1976.* Gallimard/Seuil, Paris, 1997. 227. Idézi Giorgio Agamben: *Ami Auschwitzból maradt.* Ford. Darida Veronika. Kijárat Kiadó, 2019. 74.

³²⁰ Vö. G. Agamben: uo. 75.

„a háború a hatalom működésének történeti princípiuma, a háború pedig a fajok háborúja, hiszen az a lehetőség, hogy a politikai hatalmat mint háborút elemezzük, Nyugaton először a fajok binarizmusában fogalmazódott meg, [...] a fajok és az osztályok harca vált azzá a két nagy sémává – a XIX. században –, amelyben a civil társadalmon belüli háborúk és erőviszonyok jelenségét megkísérelték megragadni”.³²¹

Az V. fejezetben Foucault kardinális gondolatokat fogalmaz meg, melyek által voltaképpen *korunk biopolitikai veszélyeinek baljós menetére* hívja fel a figyelmet. Foucault felismerte, hogy a biopolitika közegében egy lényegi irányváltás történik: „a *halálba küldeni* és az *életben hagyni* ősi jogát hovatovább egy másik jog váltotta fel: az *élni segíteni* és a *halni hagyni* joga”³²² – ez a gondolat a biopolitika lényegi elemévé válik. Foucault kristálytiszta felismerte, és odáig megy, hogy a XIX. században a biohatalom részeként létrejön az „állami rasszizmus”³²³ is, amely által a népesség két részre oszródik, arra, amelyet optimalizálni, és arra, amelyet minimalizálni kell,³²⁴ s az „élni segíteni” rendszerébe vezetődik be a háború elve is. A *Society Must Be Defended* kötetben megjelent 1976-os előadásokban szintén visszatér a rasszizmus kérdésére, ahol a biológiai-társadalmi rasszizmus fejlődéstörténetét vizsgálja, melynek bináris struktúrája a XVII. századig vezethető vissza (európai nemzeti mozgalmak, biológiai-evolucionista elméletek, rasszista diskurzus a degenerációról). Egyrészt meg kell védeni a társadalmat a biológiai veszélyektől, amelyeket más fajok jelentenek számunkra, másrészt meg kell védenünk magunkat a társadalom ellenében. Megjelenik az állami rasszizmus és a belső rasszizmus mint a megtisztulás elve.³²⁵ A modern rasszizmus Foucault szerint nem kötődik már pusztán csak ideológiához, hanem *magát a hatalmi technikát testesíti meg*.³²⁶ Hannah Arendt ezeket a jelenségeket nem a biopolitika, hanem a totalitarizmus ideológiái és indoktrinációi keretében vizsgálta, de hasonlóan konstataulta a hatalom kifelé és a társadalmon belül is érvényesülő faji/politikai/megtisztító funkcióját:

³²¹ M. Foucault: *A hatalom mikrofizikája*. 318.

³²² M. Foucault: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. 140.

³²³ Uo. 123.

³²⁴ Uo. 154–155.

³²⁵ Vö. M. Foucault: *Society Must Be Defended*. 57–62.

³²⁶ Vö. uo.

„A totalitárius rendszerek természetéhez tartozik a korlátlan hatalom igénye. Ilyen hatalomra csak akkor lehet szert tenni, ha szó szerint, kivétel nélkül minden embert, élete minden szegletében biztos uralom alá lehet vonni. Külföldön állandóan új, semleges területeket kell leigázni, otthon pedig egyre újabb csoportokat kell a bővülő koncentrációs táborokba hurcolni, vagy, ha így kívánják a körülmények, megsemmisíteni, hogy helyet csináljanak másoknak.”³²⁷

Foucault biopolitikai megközelítését szem előtt tartva tárgyalja tovább e kérdéskört Agamben az 1995-ben megjelent *Homo sacer* első kötetében. Agamben kiemeli, hogy a fasizmus és nácizmus olyan biopolitikai mozgalmak, amelyek az ember és állampolgárság kérdéskörét újradefiniálják. A nürnbergi törvények által újradefiniálódtak az állampolgárságra méltóak, vagyis: az állampolgárság olyasvalami, ami megkérdőjelezhető. E a mozgalmak nyomán egy újabb elkülönülés/megosztás/felosztás valósult meg: a „hiteles élet és egy minden politikai érték nélküli, pusztá élet”.³²⁸ Agamben is rámutat arra, hogy a biopolitika közegében határ húzódik a nép és a népesség között: a népen belül kiemelődik egy népesség, vagyis egy politikai testet egy biológiai testté alakítanak át, melynek felügyelni és szabályozni kell a születését, halálát, egészségét és betegségét. Agamben Foucault nézeteit továbbvívve hangsúlyozza, hogy

„...a biohatalom megszületésével minden nép megkettőződik a népességben, minden demokratikus nép demografikus nép lesz. A náci birodalomban az 1933-as törvénykezés a »német nép örökölt egészségének megőrzéséről« pontosan ezt az eredeti cezúrát jelöli. Az ezt követő cezúra pedig az lesz, amely megkülönbözteti az állampolgárok között az »árja« és a »nem árja« származásúakat; egy végső cezúra (1935. szeptember 15-én) pedig különválasztja ez utóbbiak között a zsidókat (*Volljuden*) és a *Mischlinge*ket (akiknek vagy csak egy zsidó nagyszülőjük volt, vagy két zsidó nagyszülőjük volt, de nem gyakorolták a vallást, és nem volt zsidó házastársuk).”³²⁹

³²⁷ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Ford. Braun Róbert, Seres Iván, Erős Ferenc, Berényi Gábor. Európa Könyvkiadó, Budapest 1989. 548–549.

³²⁸ G. Agamben: *Homo sacer*. 190.

³²⁹ G. Agamben: *Ami Auschwitzból maradt*. 74.

Ez az a pont Agamben szerint, ekképp néz ki a folyamat, ahol felbukkan valami tovább nem osztható, „abszolút biopolitikai szubsztancia”.³³⁰ Agamben részletesen vizsgálja a biopolitika szempontjából a náci légereket, melyek éppen az emberi mivolt megkérdőjelezésének propagandájára/indoktrinációjára épültek. Agamben kimondja, hogy Arendt a totalitarizmus elemzésében mellőzte a biopolitika szempontját. Agamben szerint Arendt ugyanakkor felismerte, hogy a totalitarizmus végső célja az ember totális uralása,

„hogy a totalitárius uralmat éppenséggel a politika radikális átalakulása a puszta élet terepén (vagyis a táborban) legitimitása tette szükségessé. A politika csak azért volt képes [...] totalitárius politikává válni, mert korunkban teljesen biopolitikává változott.”³³¹

Vagyis nem a totalitarizmusból lett a biopolitika, hanem a biopolitikából a totalitarizmus.

Agamben kiemeli Hitler egyik 1937-ben megfogalmazódó biopolitikai törekvését, a korábbiakban is említett *volkloser Raum*, vagyis egy emberek nélküli tér létrehozását, amely annyit jelent, hogy tulajdonképpen bármely helyen a nép népességgé, majd puszta életté alakítható, és elpusztítható. A *volkloser Raum* a tábor tere, egy biopolitikai gépezet tere, élet és halál tere, „ahol az emberi élet túllép minden meghatározható biopolitikai identitáson”.³³²

Milyen közegben nyer teret egy ilyen biopolitikai történés? Agamben rámutat, hogy a táborok a rendkívüli állapotból és a hadijogból eredeztethetőek, a rendkívüli állapot pedig szabállyá válik, itt norma és kivétel elkülöníthetatlenné válik, létrejön „a legabszolútabb biopolitikai tér”,³³³ elkülönül a *teljes élet* és az *élni nem méltó élet*. Agamben figyelmeztése szerint

a „születés (a puszta élet) és a nemzetállam fokozódó szétválása korunk politikájának új ténye, és amit tábornak nevezünk, az a hézag közöttük. Egy elhelyezés nélküli elrendezésnek (rendkívüli állapot, amelyben a törvény

³³⁰ Uo.

³³¹ G. Agamben: *Homo sacer*. 171.

³³² G. Agamben: *Ami Auschwitzból maradt*. 75.

³³³ G. Agamben: *Homo sacer*. 245.

fel van függesztve) most egy elrendezés nélküli elhelyezés (a tábor mint a kivétel maradandó tere) felel meg [...] helyvesztő elhelyezés.”³³⁴

Agamben Carl Schmittre támaszkodva fogalmazza meg, hogy „nem a kivétel vonja ki magát a szabály alól, hanem a szabály az, amely magát felfüggesztve ad teret a kivételnek, és csak ezen a módon létesül szabályként, fenntartva vele kapcsolatát”³³⁵ – kivételes viszonyként, nem jogi viszonyként, mely egy küszöböt alkot, *normális* és *káosz* között. Schmitt elgondolására alapozva állítja Agamben, hogy ez a helyzet kevésbé egyfajta területi és jogi tér rögzítése, mint inkább *ki-vétel* (*Aus-nahme*) – a rendkívüli állapot lép egyre inkább előtérbe korunkban alapvető politikai struktúráként, és oda tart, hogy *szabály-lyá váljon*. Amikor korunk megpróbált állandó és látható elhelyezést rendelni az „elhelyezhetetlenhez”, az eredmény a koncentrációs tábor lett.³³⁶ Agamben elemzése végén Jean-Luc Nancy a *kivetés* fogalmát veszi célba, ez jelenti „a törvénynek azt a lehetőségét [...], hogy önmagától megfosztva tartsa fenn magát, nem alkalmazva érvénysüljön. Egy kivétel viszony kivetettségi viszony”³³⁷ – itt összemosódik külső és belső, jog és élet, az élet kivetettségben való hagyása. Egy további nehézségre hívja fel a figyelmet Agamben, szintén Jean-Luc Nancyre hivatkozva, mégpedig a „törvény jelentés nélküli érvény által meghatározott tapasztalat”-ára mint egyfajta *odahagyottságra*, mely az egész nyugati történelmet meghatározza: „odahagyni annyi, mint átengedni, rábízni vagy átadni egy szuverén hatalomnak”.³³⁸ Agamben megfogalmazza a kérdést, hogy a *szélsőséges* vagy *határhelyzet* paradigmája hogyan viszonyul a kivételes állapothoz. Válaszként a következőket írja:

„Auschwitz az a hely, ahol a kivételes állapot tökéletesen egybevág a szabállyal, és a szélsőséges helyzet válik a mindennapok paradigmájává.”³³⁹

³³⁴ Uo. 251.

³³⁵ Uo. 32.

³³⁶ Uo. 34.

³³⁷ Uo. 47.

³³⁸ Jean-Luc Nancy: *L'impératif catégorique*. Flammarion, Paris 1983. 149–150. Idézi Agamben: *Homo sacer*. 92.

³³⁹ G. Agamben: *Ami Auschwitzból maradt*. 42.

Már 1920-ban megjelenik Karl Binding és Alfred Hoche *Az élni nem érdemes élet megsemmisítésének engedélyezése* c. írása, amely által az „értéktelen élet” egy új jogi kategóriává válik, olyan étletté, amely az emberölés vádjá nélkül megsemmisíthető. A téma továbbviteléről gondoskodik Eugen Fischer, Erwin Baur és Fritz Lenz *Menschliche Erblichkeitslehre und Rassenhygiene* címmel, kiépül a *Rassenpolitische Amt der NSDAP*. Korunk biopolitikai rémálmaira és lehetséges veszélyeire Agamben vizsgálódásai is kiterjednek, melyek inspirálójaként főként Foucault tekinthető. Agamben továbbviszi Foucault fejtegetéseit a biopolitika vonatkozásában, és rámutat a biopolitika közegébe – és az állandó kivételes állapotba – ágyazódó *puszta élet* problematikájára. Agamben abból indul ki, hogy az élet szó két formában került kifejezésre a görögöknél: a *zoé* mint élőlény, minden élő esetén (állatok, emberek, istenek), valamint a *biosz* mint az egyed/csoport életének formája. Arisztotelész a *Nikomakhoszi etikában* elkülöníti a filozófus *elmélkedő életét* (*biosz théorétikosz*), az *élvezethajhászó életet* (*biosz apolusztkosz*), valamint a *közügyekkel foglalkozó életet* (*biosz politikosz*), melyből kimarad a *zoé* kifejezés mint természetes élet, amely ezáltal úgymond kizárásra kerül a poliszból. Ebben az összefüggésben – a nyugati gondolkodásba is beépülve – elkülönül az *élet egyszerű ténye* a *politikailag meghatározott étlettől*, melynek célja a boldog élet.³⁴⁰ Arisztotelésznél a legmagasabb rendű közösség a városállam, amely a legfőbb jó elérésére törekszik, és az egyén a poliszhoz való viszonyában válik egyénné – ez pedig a *biosz* közegében válik lehetségessé, így kizszorul az élet mint *zoé*.

Agamben a *puszta élet* kategóriájának kérdéskörét a *homo sacer* törtenetiségéből vezeti le, bemutatva általa az élet státusát, mely *szent*, de egyben *feláldozható* is. Agamben felidézi Sextus Pompeius Festus római nyelvészt, akinek meghatározásában a *homo sacer* esetén „elpusztításának büntetlenségét és feláldozásának tilalmát”³⁴¹ látjuk egyszerre érvényesülni. W. Warde Fowler brit történész tanulmányát is idézi, miszerint „a *sacer esto* valójában átok; és a *homo sacer*, akire ezt az átkot kimondják, kiközösített, kivetett, tabu alá eső, veszedelmes ember”.³⁴² Agamben,

³⁴⁰ G. Agamben: *Homo sacer*. 7–9.

³⁴¹ Uo. 108.

³⁴² Warde W. Fowler: The Original Meaning of the World Sacer. *The Journal of Roman Studies* I, 1911. november, 57–63. Idézi G. Agamber: *Homo sacer*. 116.

összegezve a *homo sacer*-re vonatkozó értelmezéseket, megállapítja, hogy a *homo sacer* esetén „egy személyt egyszerűen kívül helyeznek az emberi igazságszolgáltatás körén, anélkül, hogy az istenibe kerülne át”.³⁴³ Itt egy olyan erőszaknak való kitettségről van szó, ahol egyszerre kétszeres kivétel történik, kettős kizárás és kettős bezárás, mind a vallási, mind a profán közegből, a *homo sacer* „feláldozhatatlansága formájában tartozik Istenhez, és elpusztíthatósága formájában foglaltatik benne a közösségben. *A feláldozhatatlan, mindazonáltal elpusztítható élet a szent élet.*”³⁴⁴ Agamben hangsúlyozza, hogy ez a halálnak kitett élet etikai-politikai teret nyer, sőt, éppen „a politikai hatalom első alapja a feltétel nélkül elpusztítható élet, amelyet saját elpusztíthatósága tesz politikaivá”,³⁴⁵ így „az emberi élet csak egy feltétlen halálos hatalomnak való odahagyottság által válik politikaivá”.³⁴⁶ Agamben szerint ez a viszony a normánál, sőt, a társadalmi szerződésnél is *eredendőbb kötelék: a senki földjén lévő puszta élet.* Agamben bemutatja, hogy az antik germán jogban a *wargus* farkasember, a *friedenlos* alakzata, akit kivet a közösség, közömbösség és átmenet az állati és az emberi, valamint a kizárás és bezárás között.³⁴⁷ A láger közege azonban már biopolitikai, nem vallási, nem jogi, hanem a tábor a modernitás biopolitikai paradigmája lett.

Agamben szerint a modern állam középpontba helyezi a *biológiai életet*; a *hatalom* és a *puszta élet* összekapcsolódik, ez pedig a biopolitikai közegben veszélyes játéknak bizonyul. Agamben azt vizsgálja, hogy hogyan kötődik a nyugati politika a *puszta élethez*, amely kizáráson alapul. Ennek a nyugati politikának a tulajdonképpeni fogalompárja Agamben szerint már nem a barát–ellenség fogalompár, mint ahogyan azt Reinhard Koselleck meghatározta *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája* c. írásában, hanem a *puszta élet (zoé)*, mely *elpusztítható*, valamint a *politikai lét (biosz)*, amely *feláldozhatatlan*.³⁴⁸ Agamben megfogalmazásában „a puszta élet a kivétel formájában maradt fogva benne, vagyis mint ami csak egy kizárás által van belezárva”.³⁴⁹ De az is lehet, hogy nem feltétlenül váltja

³⁴³ G. Agamben: uo. 120.

³⁴⁴ Uo. 121.

³⁴⁵ Uo. 129.

³⁴⁶ Uo. 132.

³⁴⁷ Uo. 152–154.

³⁴⁸ Vö. uo. 15–17.

³⁴⁹ Uo. 21.

fel a kosellecki ellenfogalmakat az agambeni puszta élet–politikai lét fogalmi szembenállása, hanem inkább kiegészíti azt.

Agamben a *Homo sacer* sorozat harmadik részeként az 1998-ban megjelent *Ami Auschwitzból maradt (Az archívum és a tanú)* c. könyvében foglalkozik a biopolitikai tábor *szubjektumával*, aki nem más, mint a táborlakó, aki voltaképpen nem is szubjektum, hanem tárgyá vált, megfosztott mindenfajta méltóságtól, élőhalott, járkáló holttest, „akiről már lemondtak”, aki a nem-emberré vált, elembertelenített kifejezésekkel íródik le. Agamben a Jean Amery és Primo Levi által is használt „muzulmán” kifejezést eleveníti fel bizonyos táborlakók megnevezésére. A táborokban muzulmánoknak nevezik azokat, akik átléptek az emberiből a nem emberi állapotba:

„...a muzulmán meghatározhatatlan létező marad, melyben nemcsak az emberi és a nem emberi, de a vegetatív és a viszonyuló élet, az élettan és az etika, az orvostudomány és a politika, az élet és a halál is átjárják egymást.”³⁵⁰

A tábor pedig egy olyan biopolitikai laboratórium, ahol megkísérlik az ember nem-emberré való alakítását. Azonban elgondolkodtató itt a nem-ember kategória, hiszen még a nem-ember sem lenne összeegyeztethető effajta brutalitással, talán itt többről van szó, mint egyszerűen a nem-ember kategóriája. Hannah Arendt az elembertelenítésnek ezt a folyamatát a következő lépésekben határozza meg: először is megvalósul a jogfosztottság, a jogi személyiség megszüntetése, másodsorban a morális személy kiölése az emberből, végül bekövetkezik az individualitás szétfűzése, mivel „az egyetlen dolog, ami még mindig megakadályozza, hogy az emberek élőhalottak legyenek, az egyén egyedisége, egyedülvaló éazonossága”³⁵¹ – állítja Arendt. Ebben a folyamatban Arendt szerint voltaképpen az ember természetének megváltoztatása a cél. A táborokban az emberek „állatfajokká” alakíthatók:

„...a koncentrációs táborok tapasztalata tulajdonképpen arra utal, hogy emberi lények emberi állatfajokká alakíthatók át, és hogy az emberi »természet« csak annyiban »emberi«, amennyiben lehetőséget teremt az

³⁵⁰ G. Agamben: *Ami Auschwitzból maradt*. 41.

³⁵¹ H. Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. 545.

ember számára ahhoz, hogy rendkívüli módon természetellenessé, azaz emberré váljon.”³⁵²

Ezt az állapotleírást továbbvive a következőket írja Arendt: „...az emberi személyiséget pusztá dologgá alakítják át, olyasmivé, aminek még az állatok sem nevezhetők.”³⁵³ A táborlakó, a túlélő lélektanilag nem érthető már meg. Összegezve az emberi nem megváltoztatására irányuló célt, a következőképp fogalmaz Arendt:

„...a totalitárius ideológiák célja ezért nem a külvilág átalakítása vagy a társadalom forradalmi megváltoztatása, hanem magának az emberi természetnek az átalakítása. A koncentrációs táborok azok a laboratóriumok, amelyekben tesztelik az emberi természetben bekövetkezett változásokat.”³⁵⁴

Érvényes a pusztá életre való redukálás, továbbá, Primo Levit is felelevenítve, fogalmazza meg Agamben, hogy az életen túl a tábor alakjának már tisztos halál sem jut, voltaképpen halála sem halál. Levi emlékeztet bennünket arra, hogy az SS nem holttestnek, hanem *Figuren*nek nevezi a halottat.³⁵⁵ Ezzel kapcsolatban Arendt is megfogalmazza, hogy

„a koncentrációs táborok, a halált magát is névtelenné téve [...], megfosztották a halált attól a jelentésétől, hogy nem más, mint a beteljesedett élet vége. Bizonyos értelemben elvették az egyéntől a halálát, és bebizonyították, hogy ezentúl semmi sem az övé, ő pedig senkié. Halála csupán azt a tényt pecsételi meg, hogy valójában soha nem is létezett.”³⁵⁶

Arendt kimondja – és mondhatjuk mindannyian –, hogy ennek nem szabadott volna megtörténnie: „Ez nem történhetett volna meg. És nem csupán az áldozatok számára gondolok. Sokkal inkább a módszerre, a holttestek gyártására és így tovább.”³⁵⁷ Arendt a holttestek

³⁵² Uo. 547.

³⁵³ Uo. 530.

³⁵⁴ Uo. 551.

³⁵⁵ Vö. G. Agamben: *Ami Auschwitzból maradt*. 61.

³⁵⁶ H. Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. 544–545.

³⁵⁷ Hanah Arendt: *Essays in Understanding*. Harcourt Brace, New York 1993. 13–14. Agamben idézi Arendtet: *Ami Auschwitzból maradt*. 62.

gyártása kifejezésével él, az SS tagja – Friedrich Entress – a futószalagon történő megsemmisítés kifejezést használja, gyakori továbbá a halálgyár, a nagyüzemi halál, a nem saját halál gondolata, mely utóbbi Rilke nevéhez kötődik;³⁵⁸ a nagyüzemi, sorozatgyártott halál szembeállítódik a saját halállal. A nagyüzemi halál során nem meghalnak az emberek, hanem ott holttesteket „gyártanak”, „sorozatgyártanak”. Birkenauban például 24 óra alatt 12 000 holttestet gyártottak,³⁵⁹ a halál itt „parlagi, bürokratikus és hétköznapi”³⁶⁰ – állítja Levi. Adorno is a „halál tömeges, olcsó előállításaként” írja le a táborbéli körülményeket, ahol mind az „élet”, mind a „halál” *elértéktelenedik*: a halál sem halál már, ugyanakkor, mivel „tisztos” halál, temetés, ceremónia sem társul a halálhoz, még inkább *visszakísért, visszakísértenek* Auschwitz szelleme, szellemei. Nietzsche felidézve elmondhatjuk, hogy nem az emberfeletti ember irányába haladtak a dolgok, hanem az emberalatti, vagy akár még ennél is rosszabb irányba: immár a horror maga *is „emberi” lett*, és ezt nehéz elfogadni, mert elfogadhatatlan. A leghátborzongatóbb talán az lenne: gondolni, hogy már ez is az emberi lét részeként határozható meg, úgy tűnik, talán, épp ez az elviselhetetlen benne, számot vetni azzal, *hogy az ember ez is, ilyen is lehet*, így egy bizonyos értelemben a nem emberi kifejezés voltaképpen ki akarja zárni az emberiből ezt a mély sötét foltot, ezáltal kímélve meg, tartva tisztán továbbra is az ember kategóriáját. Azonban könnyen lehet, hogy ez a szétválasztás már végképp nem érvényes.

A táborlakó mint nem-ember, kinek halála nem-halál kifejezéseken túl Agamben több helyen utal arra, hogy a tábor mint „nem-hely”³⁶¹ érvényesül. Auschwitz eseményeinek összefüggésében gyakran megjelenik tehát a tagadás negatív dialektikája. A tábor mint nem-hely határozódik meg, ahol más „etika” érvényesülhet csak, ugyanakkor más fogalmak, más nyelv szükséges annak a megragadására. Mindez azt sugallja, hogy a nyelv nem elég kifejezni, elmondani, továbbadni

³⁵⁸ Ld. Rainer Maria Rilke: *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1996.

³⁵⁹ *Überlebende der Gaskammer erzählen das Sonderkommando in Auschwitz Dokumentation 2013*. <https://www.youtube.com/watch?v=3BW5yhSNMIk> [letöltve: 2024. 11. 09.].

³⁶⁰ Primo Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Ford. Betlen János. Európa Kiadó Budapest 1990. 168.

³⁶¹ G. Agamben: *Ami Auschwitzból marad*. 41.

az ott történeteket. Agamben *Ami, Auschwitzból maradt* c. művében írja, hogy Auschwitz tanúja nem a túlélő, se nem az, aki odaveszett, hanem a muzulmán, s ez esetben alapvetően a Sonderkommando tagjára gondol.³⁶² A nem-ember kifejezés utal a muzulmánra, aki már távol esik mindattól, ami még emberinek lenne nevezhető. Azonban fordított irányból is feltehető a kérdés, hogy nem éppen arra illene-e a nem-ember kifejezés – ha azt már használni kell –, aki ezt a helyzetet előállította, avagy mindkettőre? De más-más értelemben? Azt a benyomást is keltheti ez a felosztás, hogy éppen az áldozattól lesz megvonva az emberi kategória, legalábbis, úgy tűnhet, ezen van a hangsúly, a szadizmus pedig, amely ezt az állapotot létrehozta, még megmarad a szadista szintjén az emberi kategóriában.

A haláltáborok, munkatáborok, koncentrációs táborok tekintetében szintén rámutat Arendt a fölöslegesség elvére, mint ami alapvető eleme ezeknek a *hely nélküli helyeknek*. Egyrészt a gépezet tagjai is fölöslegese, pusztán az ideológiai gépezet alkatrészei:

„...azt mondhatjuk, hogy a radikális rossz egy olyan rendszerrel összefüggésben jelentkezett, amelyben minden ember egyformán fölöslegessé vált. A rendszer működtetői éppúgy hisznek a saját fölöslegességükben, mint másokéban.”³⁶³

Másrészt ott a táborlakó fölöslegessége, akinek meg kell halnia, ugyanakkor státusának és tevékenységének fölöslegessége: a büntetés már nem függ a tettől, és voltaképpen a munka sem kell feltétlenül „eredményt hozzon”. Megfigyelhető a gazdasági haszontalanság is: „óriási és drága megsemmisítő gyárakat állítottak fel, s emberek millióit utaztatták ide-oda”.³⁶⁴ Összességében Arendt szerint a totalitarizmus voltaképpen „nem az emberek fölötti zsarnoki uralomra törekszik, hanem egy olyan rendszerre, amelyben fölöslegese az emberek”.³⁶⁵ Továbbá a végső „beteljesülés” szerint „amíg valamennyi ember nem válik egyformán fölöslegessé – és ez csak a koncentrációs táborokban

³⁶² Uo. 20.

³⁶³ H. Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. 552.

³⁶⁴ Uo. 537.

³⁶⁵ Uo. 549.

következik be –, addig nem valósult meg meg a totalitárius uralom eszménye”.³⁶⁶

Az Auschwitzhoz társuló csend arra is utal, hogy maradt valami, ami megismerhetetlen, elmesélhetetlen, kiszorul a nyelv által való közölhetőség keretéből, kevés rá a nyelv, avagy „tilos”, hogy kiderüljön, mert akár az áldozat sem „mer”, „akar”, „tud” beszélni róla, ez pedig egy hiányt hagy maga után, amit egy *pótlék* próbál ellensúlyozni. Új fogalmak, „szakzsargonok” jelennek meg, melyek igyekeznek ezt az elmondhatatlant kifejezni: bevagonírozás, elosztóhely, krematórium, „Apell”, transzport, rámpa, szelekció, „Herein!”, „Schnell!”, „Auskleiden!” – lealjasul az ember, megalakulnak a gázkamra szolgálai („Skaven des Gaskammer”) –, elgázosítás („Vergasung”), tömeggyilkosság, aranyfog, haj, üzemi tömeghalál, tonnányi emberi haj, halálgyár, felosztás, szektor. Mindezek után az élet név nélküli betegség („Krankheit ohne Name”) – Shlomo Venezia Sonderkommando-rab szavaival élve.³⁶⁷ „Nem olyan tűz, amelyet törölni lehetne az emlékezetből” – meséli Henryk Mandelbaum, a Sonderkommando egykori tagja. Egy másik Sonderkommando-túlélő a következőt mondja:

„...nem akarok emlékezni, mi történt ott, aki nem volt Auschwitzban, sosem fogja megérteni, nem akartam, hogy bárki is tudjon erről, nem akartam, hogy tudjanak erről! Hogy lehet erről beszélni? Onnan csak örülten lehetett kijönni, ma sem tudok ezzel élni, beteg vagyok!”³⁶⁸

Agamben tovább elemzi a nemzetszocialista biopolitikát, melyre további példa az eutanáziaprogram – *Euthanasie-Programm für unheilbaren Kranken*. Hogyan lehet humanitárius köntösbe öltöztetett programot megsemmisítési műveletté alakítani? (Amely keretében körülbelül 70 000 emberrel végeztek.) A kezdeti fázisban, 1933-ban, meghozták a *Törvényt az örökletes betegségek utódlásának megelőzésére* – *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses* –, mely lehetővé tette a kényszersterilizációt, s ezáltal 400 000 embert sterilizáltak a náci rendszer

³⁶⁶ Uo.

³⁶⁷ *Überlebende der Gaskammer erzählen das Sonderkommando in Auschwitz Dokumentation 2013*. <https://www.youtube.com/watch?v=3BW5yhSNMIk> [letöltve: 2024. 11. 09.].

³⁶⁸ Uo.

időszakában.³⁶⁹ Az úgynevezett gyermekeutanázia-program – Kinder-Euthanasie – megközelítőleg 5000 áldozatot hagyott maga után. 1935-ben meghozták a *Törvényt a német nép örökletes egészségének védelméről* – *Gesetz zum Schutze der Erbgesundheit des deutschen Volkes*.³⁷⁰ 1939-ben – mint belső rasszizmus – Leonardo Conti vezetésével a birodalmi belügyminisztérium IV. osztálya felkérte a szanatóriumokat és időszotthonokat, hogy adjanak részletes tájékoztatást az ott-tartózkodók egészségéről és munkaképességéről, a következők szerint: skizofrénia, epilepszia, agyvelőgyulladás, imbecilitás, bénulás, Huntington-kór, idős kori demencia, neurológiai megbetegedések, öt éve intézményben tartózkodók, bűnügyi „szellemi betegek”, akik nem rendelkeztek német állampolgársággal, vagy nem voltak „német vagy rokon vér szerintiek”. 1940-ben a *Törvény az örökletes betegségek utódlásának megelőzésére* – *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses* – kiterjesztésre került Ausztria területére is. Egészségügyi javaslatok fogalmazódnak meg a szív és tüdőbetegek elkülönítésére – Hitler által. A rendkívüli állapot szabállyá válik, azzal a céllal, hogy kitermelődjön a *tiszta faj*. A náci táborok biopolitikai laboratóriumában kerül továbbá sor a koncentrációs táborokban végzett kísérletekre. Agamben megjegyzi, hogy rabokon és halálraítélteken az USA-ban is nagy számban hajtottak végre kísérleteket (pl. Goldberger-kísérlet). Noam Chomsky is feleleveníti, hogy „az 1960-as évekig az Egyesült Államokban olyan szigorú fajkeveredést gátló törvények működtek, amilyenek még a náci Németországban sem”.³⁷¹ Ebben az összefüggésben merül fel a kérdés, hogy hogyan volt ez végrehajtható a demokráciában is. Azaz a demokráciába is kényelmesen befészkelte magát a biopolitika. Mindezek a folyamatok Agamben szerint jelzik, hogy a pusztá élet kiszabadul a rendkívüli állapot kordáiból, *kiterjeszthetővé válik*, és a hatalom magába kebelezi, mely mindig eldöntheti, hogy egy

³⁶⁹ Vö. *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses*, 14. Juli 1933.

https://www.1000dokumente.de/Dokumente/Gesetz_zur_Verh%C3%BCtung_erbkranken_Nachwuchses [letöltve: 2024. 11. 09.].

³⁷⁰ Vö. Deutscher Bundestag: *Aktueller Begriff „Euthanasie“–Morde im Nationalsozialismus*. <https://www.bundestag.de/resource/blob/488084/d91b41cac0fd7945180a-cbccc27454b6/euthanasie-morde-im-nationalsozialismus-data.pdf> [letöltve: 2024. 11. 09.].

³⁷¹ Noam Chomsky: *Összefogunk vagy kihalunk*. Ford. Kisantal Tamás. Kossuth Kiadó, Budapest 2022. 134.

élet *mikor válik politikailag jelentéktelenné, „fölöslegessé”*. Agamben rámutat arra, hogy a biopolitika szempontjából vizsgálva jól látható, hogy a totalitarizmusban „az egész élet szentté és az egész politika kivétellé válik”.³⁷²

A táboroknak mint laboratóriumoknak további kulcsfigurái az ún. tudósok, orvosok, akik a kísérleteket végzik. Foucault a hatalmi mechanizmusok vizsgálata során számos művében utal arra a jelenségre, hogy az orvos, a tudós, a szakember belép abba a szférába, ahol korábban csak a szuverénnek volt helye, és hasonlóképpen fogalmazza meg Agamben is, hogy „az orvos és a tudós belép arra a senki földjére, ahová azelőtt csak a szuverén léphetett be”.³⁷³ Így lép be a tudós és a szakember egy további biopolitikai közegbe – ez a puszta élet megjelenésének másik szélsőséges példája –, melynek feladata az *élet és halál meghatározásának* kérdésköre, a voltaképpeni puszta élet feletti döntés. Agamben felhívja a figyelmet a *halál átpolitizálására* is, a halál definíciójának újraírására, amely által az élet és a halál fogalmai politikai értelmet nyernek, ezek biopolitikai határai mozgathatóvá válnak. Idekapcsolódik a test vagy a halottnak nyilvánított test „felhasználásának” (szervdonor) lehetősége, ilyen határeset „a reanimációs helyiség, ahol élet és halál között lebeg az *újhalott*, a kómán túli és a *faux vivant*, egy kivétel terét írja körül, amelyben tiszta állapotban jelenik meg az ember és technológiája által első ízben maradéktalanul ellenőrzött puszta élet”³⁷⁴ – aki szintén a *homo sacer* szélsőséges alakja. A mesterséges intelligencia, a gépi tanulás, mély tanulás előre beláthatatlan, forradalmi előnyökkel járhat az orvoslásban. Azonban a lehetséges veszélyek is jelentősek, például ha majd a technológia dönti el, hogy egy beteg élete mikortól lenne „értelmetlen” szenvedés, és automatikusan tenné lehetővé az élet megszüntetését. Egy ilyen sci-fi-szerű „látomás” terén már a politika által a technológiának odavetett életről mint puszta életről lenne szó.

Agamben párhuzamot von a náci Németország biopolitikája és a demokrácia között: a náci példa kapcsán mutatja meg, hogyan kapcsolódik össze a *halálra szánt élet* és a *biológiai test*, amelyet állandóan „tisztítani kell” (zsidók, romák, elmebetegek, örökletes betegség), ugyanakkor a demokratikus-kapitalista programról kijelenti, hogy az

³⁷² G. Agamben: *Homo sacer*. 213.

³⁷³ Uo. 229.

³⁷⁴ Uo. 237.

„nemcsak újra létrehozza önmagán belül a kizártak népét, hanem pusztá életté változtatja a harmadik világ egész lakosságát. Csak egy olyan politika, amely képes lesz leszámolni a Nyugat alapvető biopolitikai hasadásával, tudja majd megállítani ezt az ingamozgást, és véget vetni a Föld népeit és városait megosztó polgárháborúnak.”³⁷⁵

Összegezve Agamben következtetéseit, meghatározza, hogy *a kivetés az eredeti politikai állapot, amely külső és belső, kizárás és bezárás határfelületein van mint rendkívüli állapot*. További következtetés, hogy a szuverén hatalom létrehozza a pusztá életet, amely a politika eredeti közege természet és kultúra, *zoé* és *biosz* elosztásával. Harmadsorban Agamben leszögezi, hogy a tábor a Nyugat biopolitikai paradigmája lett.³⁷⁶ Figyelemre méltó meglátás, ahogy Agamben rámutat arra, hogy „a humán tudományok, a szociológia, az urbanisztika, az építészet próbálják ma elgondolni és megszervezni a világ városainak közösségi tereit, annak világos felismerése nélkül, hogy azok középpontjában (ha átalakítva és látszólag humánusabbá téve is) még mindig a pusztá élet áll, amelyet a huszadik század nagy totalitárius államainak biopolitikája határozott meg”.³⁷⁷ Ez lenne a világ, amiben élünk?

A Foucault-hoz és Agambenhez köthető elemzés azt sugallja, hogy bármikor *homo sacer*-ré válhatunk, ha nem lennénk már valamilyen formában eleve azok, még ha nem is feltétlenül egy szélsőséges értelemben. Ez az állapot állandóan kiterjeszthető, bárhol felbukkanhat, „a pusztá élet többé nem korlátozódik egy sajátos helyre vagy egy meghatározott kategóriára, hanem minden élő ember biológiai testét lakja”.³⁷⁸ Ha éppen nem is lennénk pusztá életűek, akkor sincs semmi garancia arra, hogy ne válhatnánk bármikor azzá.

Ugyanakkor az „emberi fölöslegesség” kérdése továbbra is vészjóslóan ott lebeg fölöttünk. Ennek összefüggésében megfontolandók Arendt idevágó következtetései:

„...emberi lények százezreit tették földönfutóvá, állam nélkülivé, törvényen kívülivé és nemkívánatossá, míg milliónyi emberi lényt a munkanélküliség

³⁷⁵ Uo. 258.

³⁷⁶ Uo. 259.

³⁷⁷ Uo. 260.

³⁷⁸ Uo. 200.

tett gazdaságilag fölöslegessé és társadalmilag terhessé. Ez viszont csak azért következhetett be, mert az emberi jogok, amelyeket filozófiailag sohasem alapoztak meg, csupán megfogalmaztak, amelyeket politikailag sohasem garantáltak, csupán meghirdettek, hagyományos formájukban minden érvényüket elvesztették.”³⁷⁹

Bár véget ért a XX. század két nagy totalitarista rendszere, a sztálini és hitleri rendszer, olyan diktatúrák, mint a fasizmus, nácizmus, kommunizmus, azonban az infrastrukturális, szervezési és egyéb kérdésekben felbukkannak még a totalitarista problémamegoldások tünetei, amelyek voltaképpen hozzátartoznak az állami gondolkodáshoz. Erre Arendt is figyelmeztet:

„...meglehet, hogy a totalitárius megoldások túlélnek a totalitárius rendszerek bukását, és olyan erős kísértések formájában élnek tovább, amelyek ismételten felbukkannak, valahányszor lehetetlennek látszik emberhez méltó módon enyhíteni a politikai, társadalmi vagy gazdasági nyomorúságon.”³⁸⁰

Arendt figyelmeztetésének érdemes kitüntetett figyelmet szentelni, ugyanakkor fel kell ismernünk a potenciális veszélyek fokozódó aktualitását:

„...a hullagvárák és a feledés odúi azért veszélyesek, mert manapság, amikor mindenütt növekszik a népesség és a hontalanok száma, állandóan egész embertömegek válnak fölöslegessé, ha továbbra is a hasznosság szemszögéből vizsgáljuk világunkat. A politikai, társadalmi és gazdasági események mindenütt szinte titkos cinkosul fogadják az emberek fölöslegessé tételére kiagyalt totalitárius eszközöket.”³⁸¹

Miért történhetett meg mindez? Hogyan előzhető meg, hogy hasonló történjen? Arendt fejtegetését követve a következő vázolható: ha elfogadjuk, hogy a totalitarizmus végső szakaszában megmutatkozik az abszolút gonosz (amely nem pusztán az emberi szándéktól függ), akkor

³⁷⁹ H. Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. 539.

³⁸⁰ Uo. 553.

³⁸¹ Uo. 552.

az is igaz, hogy totalitarizmus nélkül nem mutatkozhatott volna meg a radikális gonosz természete. Hogyan értelmezhető mindez? Arendt kimondja, hogy a gondolkodás képességének vagy igényének a feladása képtelenné tesz a morális ítéletalkotásra, ez pedig lehetőséget teremthet arra, hogy az egyszerű kis nyárspolgárok elvetemült tömeggyilkosokká váljanak, hogy az átlagemberek széles skálája szörnyű bűntényeket kövessen el, és ezt óriási méretarányban.

Ha a biopolitika egy abszolút szélső pontja a haláltábor volt, kérdés, hogy mi az/mi lesz/lesz-e végpontja a pszichopolitikának. Illetve mit hozhat a kettő ötvözése? Agamben figyelmeztet arra, hogy milyen „veszélyeket jelent egy olyan hatalom, mely polgárai korlátlan biometrikus és genetikai adataival rendelkezhet. Ekkora hatalom birtokában a zsidók kiirtása, amibe összehasonlíthatatlanul csekélyebb hatékonyságú adatszerzés alapján kezdtek, hihetetlenül gyors és totális lett volna.”³⁸² És valóban, számot vetve a nagy adatállományokkal, a pszichopolitika panoptikusságával, a kortárs megfigyelés, nyomon követés, térfigyelő kamerás, internetes/digitális megfigyelés jelenségeivel, teljesen kiszolgáltatottá válik a kortárs szubjektum mint kitöltendő űr.

Lepra	Pestis	Haláltábor
kizárás, elkülönítés	ellenőrzés, helyhez kötés	bezáró kizárás, excepció, megsemmisítés
közösségtől távoli tér	körbezáró felosztás, karantén	zárt tér, a kivételes állapot tere
elüldözés	helykijelölés	elüldözés/helykijelölés/megsemmisítés
negatív technológia	pozitív technológia	negatív/pozitív, biopolitika
nagy elzárás	jó idomítás	holokauszt
tiszta közösség	fegyelmezett társadalom	tiszta biopolitikai faj
szigorú elkülönítés	megkülönböztető felosztás	elkülönítés, diszkvalifikáció, „fölösleges élet” megsemmisítése

³⁸² G. Agamben: *Homo sacer*. 176.

Uralkodó hatalmi rendszer	Fegyelmező társadalom	Biopolitikai láger
uralkodó	fegyelmező társadalom	biopolitikai Führer/SS
agrártermelés	ipari termelés	hadiipar
halál feletti uralom	élet feletti uralom	élet és halál feletti totális uralom
testi fenytés	nem testi fenytés (lélek)	totális testi/lelki terror
megkínozt	normarendszerbe szorít	megsemmisít
látványos fizikai büntetés	büntetés morális, politikai igazolása	bűn nélküli büntetés
hóhért	szakember	felügyelő, „szakember”, ideológiai apparátus
halálbüntetés	éltfogytig tartó rabszolgaság	terror, nagyüzemi halál
kinhalál	„törvényes” halál	puszta halál
test büntetése	testetlen büntetés	totális büntetés, bűn nélkül
uralkodó hatalom	hatalom mikrofizikája	totalitarizmus, biopolitika
élet megszüntetése	élet kisajátítása	élet és halál kisajátítása
elrettentő példa	tanulás	brutális megsemmisítés

Fegyelmezés tere, Orwell	Megengedés tere	Láger tere
biopolitika	pszichopolitika	biopolitika, totalitarizmus
Stiegler: írás, olvasás, televízió	digitális médiumok, internet, közösségi hálózatok	nincs közvetítés, terror, propaganda
testi szféra	szellemi szféra	testi/szellemi brutalitás
panoptikon, kívülről szemléltődik	pszichét zsákmányolja ki belülről	kívül/belül – totális
szubjektum mint alávetettség	szabad szubjektum	dehumanizálás
statisztika	big data	halállista
külső kényszer	belső kényszer	terror
panoptikon	digitális panoptikon és non-optikon	biopolitikai láger
elnyom	elcsábít – okoshatalom	elpusztít

Fegyelmezés tere, Orwell	Megengedés tere	Láger tere
Orwell: Big Brother	barátságos Big Brother	Führer
Orwell: felügyelet, telekép, zárka, kínzókamra	okostelefon	gázkamra
Orwell: a múlt ellenőrzése	jövő irányítása	ideológiai célok
Orwell: a fogyasztás elnyomása	fogyasztás maximalizálása	éhhálál, test kizsákmányolása

3.2. Biopolitika – demokrácia – kivételes állapot

„Ha demokráciának egy olyan népesség tényleges hatalomgyakorlását nevezzük, amely nem megosztott, és nem szerveződik hierarchikusan osztályokba, teljesen világos, milyen messze vagyunk mi ettől. Osztálydiktatúrában, az osztályhatalom diktatúrájában élünk, mely erőszakkal gyakorolja hatalmát, még ha ennek az erőszaknak az eszközei intézményesek és alkotmányosak is.”³⁸³

„Minden pillanatban rendkívüli állapotban kell érezniük magukat, az utolsó részletekig leszabályozva azok által, akik vészhelyzet kihirdetésével tartják fenn hatalmukat.”³⁸⁴

„Egy önnön vesztét érző kultúra, melyben nem maradt élet, megkísérli uralni pusztulását ama egyetlen módon, melyet ismer – egy permanens kivételes állapot révén.”³⁸⁵

„Többé nem lehetnek arcok, csak számok és ábrák. Még a zsarnok is arc nélküli.”³⁸⁶

Az elmúlt évszázad totalitárius rendszerei rámutattak ideológiáik morbid kivitelezésének szégyenletes voltára. A totalitárius utópisztikus

³⁸³ M. Foucault: *Az emberi természetről: igazságosság kontra hatalom*. 222.

³⁸⁴ Giorgio Agamben: *Amikor ég a ház*. Ford. Báthty Ágnes és Tillmann Ármin. *Új Szem*. 2020. 12. 04. <https://aszem.info/2020/12/giorgio-agamben-amikor-eg-a-haz/> [letöltve: 2024. 11. 09.].

³⁸⁵ Uo.

³⁸⁶ Uo.

ideológiák egyik célja – a gyilkosság technológiai szintű megszervezése mellett – a különbözőség, sokféleség felszámolása (faji, osztálybeli), egy „tökéletes társadalom” kialakítása, azaz ennek hamis ígérete, melyet az erőteljes propaganda kozmetikázott, és egy magasabb rendű valóság nyugtázása vezérelt. Mindezek a mechanizmusok nyomai ma is visszakísértenek és felsejlenek az állami gondolkodásban, politikai térben.

Agamben figyelmeztet arra, hogy korunk parlamentáris demokráciái „totalitarizmussá” degradálódtak, ugyanakkor a pusztá életről való döntés egyre inkább a *rendkívüli állapot* közegébe kerül. A biopolitika keretében létrejött tábor ma már mint abszolút biopolitikai tér, mint „rejtett paradigma” jelenik meg. Agamben figyelmeztetésében „a születő európai demokrácia az abszolutizmussal folytatott harcának középpontjában nem a *bioszt*, a polgár meghatározott életét állította, hanem a *zoét*, a pusztá életet a maga névtelenségében, szuverén kivettségében”.³⁸⁷ Hobbes *Leviatánját* a biopolitika keretében értelmezve állítja Agamben, hogy „az alattvalók elpusztítható teste alkotja a Nyugat új politikai testét”.³⁸⁸ Agamben is feleleveníti Arendt vészjósló figyelmeztetését a pusztá élet és az emberi jogok vonatkozásában:

„...az emberi jogok elgondolása, amely egy emberi lét mint olyan feltelezett létén alapul, abban a pillanatban omlott össze, amikor hívei először szembesültek olyan emberekkel, akik elvesztették minden más minőségüket és sajátos viszonyaikat – azt a pusztá tényt kivéve, hogy emberi lények.”³⁸⁹

Agamben szerint az olyan határfogalmak, mint a *state of exception*, *Ausnahmezustand*, *Notstand*, *state of necessity*, *emergency decrees*, *state of siege*, *état de siège fictif*, *imartial law*, *emergency powers* nem egy meghatározott törvénykezést, mint inkább a törvények felfüggesztését, hatályon kívül helyezését jelenti. Ezek a tendenciák történeti szempontból visszanyúlnak a Római Birodalomig, ugyanakkor a középkorban is jelen vannak. Agamben a kivételes állapotot a modern intézmények keretében is vizsgálja a demokratikus-forradalmi

³⁸⁷ G. Agamben: *Homo sacer*. 131.

³⁸⁸ Uo. 180.

³⁸⁹ H. Arendt: *Essays in Understanding*. 299. G. Agamben 181.

hagyomány termékeiként, melyek jellemző sajátossága a hatalom teljes uralására való törekvés. Ezekben az állapotokban a demokrácia felszámolásának (*liquidation of democracy*) irányvonala érvényesül. Az ilyen jellegű törekvéseknek első kísérleti szakasza az I. világháborúra tehető, és ahogyan ezt Agamben konstatálja, napjainkban általános szabállyá válnak. Agamben az amerikai egyesült államokbeli Clinton Rossiter történész és politikatudós 1948-ban megjelent *Constitutional Dictatorship* c. művére hivatkozva kifejti, hogy a kormány nagyobb hatalommal bír, az emberek pedig kevesebb jogokkal rendelkeznek, ezáltal a hatalom egyfajta alkotmányos diktatúra jellegét ölti, amely a kormányzás paradigmájává válni látszik.³⁹⁰

Carl Schmitt 1921-ben megjelent *Die Diktatur: Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf* c. művét elemezve és összevetve korunk eseményeivel mutatja ki Agamben, hogy napjainkban a nyugati demokráciák a rendkívüli állapot új formáját is kifejlesztették, a század közepére a rendkívüli állapot válik már *a kormányzás meghatározó paradigmájává*.³⁹¹ A rendkívüli állapot ma egészen *hétköznapi* válik, legyen az gazdasági válság, terrorista fenyegetés, menekültválság, koronavírus, háborús helyzet összefüggésében fogatosított, melyet az emberek könnyedén elfogadnak, hogy végre „helyreállhasson” a rend. A rend azonban nem áll helyre. Nem jut idő, nincs szünet a válságok és szükségállapotok között, nincs lehetőség elemzésre, tanulság levonására, csak beugrás a következő kényszerhelyzetbe.

Žižek *Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat* c. írásában hasonlóképpen fogalmazódik meg a kérdés:

„...nem igaz-e az, hogy a liberális demokrácia prédikátorai és gyakorló politikusai »már csak képzelik, hogy hisznek önmagukban«, vagyis a saját kijelentéseikben? Bár tulajdonképpen adekvátabb lenne megfordítani Marx megfogalmazását, ha helyesen akarjuk érzékeltetni a mai cinizmust: ma csak azt hisszük, hogy nem »igazán hiszünk« a saját ideológiánkban – de ezen elképzelt távolság ellenére ugyanúgy folytatjuk annak gyakorlatát.”³⁹²

³⁹⁰ Vö. Giorgio Agamben: *State of Exception*. Transl. Kevin Attell. The University of Chicago Press, Chicago and London 2005. 4–5.

³⁹¹ Vö. uo. 7–13.

³⁹² S. Žižek: *Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat*. 9.

Agamben *Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig* címmel tartott 2013-as előadásában a demokráciáról európai viszonylatban a következőket írja:

„...a mai európai társadalom már nem politikai társadalom: valami teljesen mással van itt dolgunk, aminek megnevezésére hiányzik a megfelelő terminológiánk, és ezért új stratégiát kell kidolgozzunk.”³⁹³

Agamben kimondja, hogy 2001 óta a *biztonság* szó a legfontosabb politikai koncepcióvá vált, ezért szükségessé válik a biztonság fogalmának genealógiai elemzése:

„...azt kívánom bebizonyítani, hogy a biztonsági intézkedések valódi célja nem – amint manapság erről vélekedni szokás – a veszélyek, a bajok vagy akár a katasztrófák megelőzése.”³⁹⁴

Hogyan függ mindez össze a kivételes állapottal? Agamben feleleveníti, hogy a közbiztonság mint a legfőbb római törvény elve összefonódik a római diktatúra intézményével. A francia forradalom idején működő *Comité de salut public*, valamint a Weimari Köztársaság alkotmányának 48. paragrafusa szintén ezt a szellemiséget idézi. Az *Ami Auschwitzból maradt* című írásában is feleleveníti, hogy az 1933 februárjától fennálló Harmadik Birodalom kivételes állapot, mely 12 évig működött. Napjaink vonatkozásában a következő a helyzet Agamben szerint:

„...noha a kivételes állapotot eredetileg olyan ideiglenes intézkedésnek tervezték, melynek célja a közvetlen veszélyek elhárítása és a normális állapot helyreállítása volt, manapság a biztonsági intézkedések a kormányzati technológiák állandó részét képezik.”³⁹⁵

Felemelkedik az *ellenőrző állam*, a biztonsági paradigma érvényesül, és kialakulnak a *biztonsági apparátusok* és technikák.

³⁹³ Giorgio Agamben: *Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig*. <https://ujszem.org/2016/03/27/giorgio-agamben-az-ellenorzo-allamtol-a-destitualo-hatalom-praxisaig/> [letöltve: 2024. 11. 09.].

³⁹⁴ Uo.

³⁹⁵ Uo.

Agamben a 2003-ban megjelent *Kivételes állapot* (*Stato di Eccezione*) c. könyvében részletesen kifejti, hogy a nyugati demokráciák kormányzati rendszereiben a kivételes állapot hogyan válik normává. Többek között úgy, hogy gyakran nem is kerül kihirdetésre a rendkívüli helyzet. Agamben a Nicos Poulantzas Intézet és a Syriza Ifjúsági Szervezet meghívásában tartott 2013-as athéni előadásában fejti ki, hogy

„formális kivételes állapot kihirdetésére nem kerül sor, ehelyett homályos nem jogi fogalmak – mint például a »biztonsági okok« – kerülnek forgalomba azért, hogy egy olyan lopakodó és koholt vészhelyzet általános állapotát iktassák be, amely híján van bármely tisztán azonosítható veszélyforrásnak.”³⁹⁶

A kérdésre, hogy mi a következménye annak, ha állandóan változnak a kivételes állapotok, a következő választ adja Agamben:

„...amennyiben a kormányzatnak folytonos kivételes állapottal van dolga, hajlamos lesz arra, hogy egy örökös államcsíny (*coup d'état*) formáját öltse magára.”³⁹⁷

Ahogyan erre az előzőekben is utaltunk, Agamben és Deleuze is megfogalmazza, hogy az állam, amelyben élünk, voltaképpen már *nem a fegyelmező állam*, hanem *état de contrôle*, vagyis *ellenőrző állam*, mert már nem a fegyelmezés, hanem az *ellenőrzés* és az *irányítás* a mérvadó.

Foucault a *Les Utopies réelles ou lieux et autres lieux*³⁹⁸ című 1966-os párizsi rádióelőadásában felvázolja a *heterotóp terek*, avagy a *más, eltérő terek* sajátosságait, mint amilyen például a kert, temetőkert, örültek háza, börtön, rámutatva arra is, hogy a heterotóp terekben élők kizárása hogyan állt kapcsolatban bizonyos gazdasági haszonnal és politikai hasznossággal. Hasonlóképpen működnek és jelennek meg új heterotóp terek a mi társadalmainkban is, például a heterotóp terekben élő menekültek

³⁹⁶ Uo.

³⁹⁷ G. Agamben: *Homo sacer*. 168.

³⁹⁸ Michel Foucault: *Les Utopies réelles ou lieux et autres lieux*. France Culture, 1966. december 7. <https://www.youtube.com/watch?v=lxOruDUO4p8&t=13s>. [letöltve: 2024. 11. 09.]

puszta életéhez is társul egy politikai profit és gazdasági hasznosság. A haláltábor totális, abszolút heterotóp tér, azonban további szélsőséges heterotóp táborok tere más funkciókat is elláthat, mint ahogyan ezt például „a nemkívánatosak globalizált kormányzásának terei” teszik.³⁹⁹ Foucault nyelvezeténél maradva, napjaink heterotóp tere a menekült-tábor, ahol a „fölslegessé” vált emberek „kormányzása” zajlik. Ezt a tábort mint szociális és államrendtől elkülönített települést Agier szerint az extraterritorialitás, az excepció és az exklúzió jellemzi.⁴⁰⁰

Agamben gondolkodásában az államok feletti szervezetek, sőt a humanitárius szervezetek is mint elpusztítható és feláldozhatatlan életet veszik figyelembe a menekülteket. Helyesen mutat rá, hogy

„a politikától különválasztott humanitarizmus nem tehet mást, mint hogy reprodukálja a szent élet különválasztását, amin a szuverenitás és a tábor alapul, vagyis a kivétel tiszta tere és a biopolitikai paradigma, amellyel nem sikerül megbirkózni”.⁴⁰¹

Žižek azt is hangsúlyozza, hogy

„Agamben homo sacere, aki ki van zárva a polgári rendből, és büntetlenül megölhető, annak az Európának a szívében is megtalálható, amelyik pedig az emberi jogok és a humanitárius segítség végső bástyájának tekinti önmagát”.⁴⁰²

Carl Schmidt kidolgozta a talaj jogilag megalapozott jellegét, amely szerint a „földfoglalás” mint jogi alapítás, vagyis a föld birtokbavétele egy jogi teret nyit meg.⁴⁰³ A globalizáció folyamatával azonban egy másik fajta területfelosztás is zajlik. A hatalom így már nemcsak a helyhez kötöttség értelmében állítható, hanem létrejönnek transznacionális,

³⁹⁹ Michel Agier: A biohatalom megjelenési formái próbatételének tükrében. Rövid bevezető egy jelenkori heterotópiák kapcsán született etnográfiai projekthez. Ford. Gál József. In Lurca Zs. (szerk.): *Menekültválság transzkulturális megközelítésben*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár 2020. 35.

⁴⁰⁰ Uo. 37.

⁴⁰¹ G. Agamben: *Homo sacer*. 192.

⁴⁰² S. Žižek: *Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat*. 41.

⁴⁰³ Carl Schmitt: *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*. Dunker Humblot, Berlin 1950. 19.

transzkulturális terek. Han is felveti ezt a kérdést, és kimondja, hogy a nemzetállamok fölött új tereket hoznak létre, de a „seholban nem lehet hatalmat létrehozni”.⁴⁰⁴ Habár a hatalom területhez való kötöttségét gyengíti a globalizáció, és a transznacionális képződmények kevésbé területhez kötöttek, esetükben nem a hagyományos értelemben vett területfoglalás zajlik, de új helyeket, tereket hoznak létre. Ez a deterritorialitás egyfajta relokációként értelmezhető Han szerint, de még inkább értelmezhető egy kiterjesztett, kísérleti, laboratóriumi térként is.⁴⁰⁵

Új sajátosságokkal bíró terek jönnek létre, avagy über-, hyper-, exkluzív, inkluzív, kizáró-bezáró vagy bezáró-kizáró territoriális sajátosságokkal, ugyanakkor ez a folyamat a digitális térben is megvalósul egyfajta „digitális területfoglalás által”.⁴⁰⁶ Napjainkban a virtuális világok, online közösségek, közösségi médiaplatformok szintén új heterotóp tereknek tekinthetők. Baudrillard a *Simulacre et simulation* c., 1981-ben megjelent művében kifejti, hogy a virtualitás megjelenésével egy újfajta tér, egy hiperreális tér jön létre, a reális felváltódik a realitás jeleivel.

Mbembe nekropolitika-elmélete már a modern hatalom gyilkos aspektusát vizsgálja – ahol a halál nem kivétel, hanem norma – szoros párbeszédben Foucault biopolitikájával és Agamben haláltábor-elemzésével. Miközben Agamben a „kivételes állapot” fogalmára építi a modern hatalom kritikáját, Mbembe rámutat arra, hogy az „állandó megsemmisítés” politikája nem korlátozódik zárt táborokra vagy kivételes történelmi eseményekre, hanem az strukturális valóságként működik. Ma a szuverenitás azon alapul, „hogy meg lehessen határozni, ki élhet, és kinek kell meghalnia”.⁴⁰⁷ Olyan megöléshez való joghoz kapcsolódó tereket vizsgál, mint: háború, rabszolgaság, gyarmati imperializmus, ellenállás vagy a terrorizmus elleni harc, Palesztina helyzete, városi milíciák, magánhadseregek, regionális urak hadseregei, magánbiztonsági cégek, milíciák által irányított gazdaságok.

Agamben szerint a koncentrációs tábor a modernitás alapformája, ahol az ember *pusztá életté* redukálódik, és megfosztva minden jogtól, megölhető anélkül, hogy az gyilkosságnak számítana. Mbembe szerint azonban a halálhoz való jog már nem csupán kivételes állapotban, hanem tartós,

⁴⁰⁴ B.-C. Han: *Mi a hatalom?* 136.

⁴⁰⁵ Vö. uo.

⁴⁰⁶ Vö. uo.

⁴⁰⁷ “The ultimate expression of sovereignty resides, to a large degree, in the power and the capacity to dictate who may live and who must die.” – A. Mbembe: *Necropolitics*. 11.

rasszizmuson és gazdasági kizsákmányoláson alapuló hatalmi rendben gyakorlódik. A haláltábor zárt tere helyett Mbembe táborjellegű világtereket ír le – például gyarmati zónákat, megszállt területeket, menekült-táborokat vagy városi favelákat –, ahol a hatalom nemcsak megengedi a halált, hanem aktívan előállítja azt. A nekropolitika így túllép a jog felüggesztésének logikáján, és a modernitás sötétebb, brutálisabb oldalára világít rá: azokra a történelmileg elfeledett terekre és testekre, ahol a halál nem kivétel, hanem az uralom eszköze. Mbembe rámutat arra, hogy a „halál terei” nem elszigetelt lokalizációs terek, hanem a világ nagy része maga is halálövezetté vált – különösen a globális dél népessége számára. Éppen ezért önmagában „a biopolitika fogalma nem elegendő ahhoz, hogy magyarázatot adjon az életnek a halál hatalmának való kortárs alárendelésének formáira”.⁴⁰⁸ Körvonalazva a nekropolitika és a nekrohatalom fogalmát,

„a kortárs világban a fegyvereket különféle módokon vetik be annak érdekében, hogy embereket a lehető legnagyobb mértékben pusztítsanak el, valamint halálvilágokat hozzanak létre – a társadalmi lét új és sajátos formáit, amelyekben hatalmas népeiségeket olyan életkörülmények közé kényszerítenek, amelyek élőhalottakká teszik őket”.⁴⁰⁹

További szempont lehet egy „negatívnak” tűnő nekrohatalmon túl egyfajta „pozitív nekrohatalom” is. A negatív halálvilágokon, nekropolitikákon túl megfigyelhető a kortárs társadalmakban, hogy a halálhoz való „hozzáférés” privatizálódik, ugyanakkor egyenlőtlenül oszlik meg. A halál elutasítása – pl. transzhumanizmus, életmeghosszabbítás – vagy annak luxusa –, méltóságteljes eutanázia – is a hatalom új terepe. A kortárs hatalom pozitív nekrohatalmat gyakorol: megválasztja, kik halhatnak meg „jól”, „lassan”, „drága módon”, és kik pusztulnak el egy néma, technológia nélküli térben.

Egy másik kortárs szempont lehet a technológiai fejlődés a test, avagy éppen testetlenség és az élet újfajta összefüggésében egyfajta

⁴⁰⁸ „...the notion of biopower is insufficient to account for contemporary forms of subjugation of life to the power of death.” – A. Mbembe: *Necropolitics*. 39.

⁴⁰⁹ „...various ways in which, in our contemporary world, weapons are deployed in the interest of maximum destruction of persons and the creation of death-worlds, new and unique forms of social existence in which vast populations are subjected to conditions of life conferring upon them the status of living dead.” – A. Mbembe: *Necropolitics*. 40.

digitopolitika. Míg a biopolitika és nekropolitika a testhez kötött, addig ma már az algoritmusok, big data és arcfelismerés által az identitás, mozgás, illetve döntések előre modellezhetőek, sőt, szabályozhatók. Ez már nem pusztán a test fegyelmezése, ellenőrzése, monitorozása, hanem a szubjektum digitális árnyékának irányítása is egyben, a digitális élet irányítása, monitorozása és kondicionálása. A hatalom immár nemcsak életet igazgat vagy halált mér ki, hanem valóság lehetőségeket válogat szét algoritmikus jövő-előállítás révén. Ezek már jövőorientált kontrollformák.

Egy további szempont, hogy Mbembe a „living dead” kategóriáját használja extrém esetekre, de az is megfigyelhető, hogy a késleltetett, zombifikált élet válik normává, uralmi eszközzé – például az eladóso-dott, kiégett, társadalmilag inaktív milliók élete. A hatalom nem minden esetben csak öl vagy éltet, hanem visszatart, lebegtet, kiüresít – zombifikál, egyfajta „halál nélküli halál”, zombilét, túlélés túlélhetetlen körülmények között mint a norma egy új formája. *Ez a zombifikált űr pedig aktívan irányíthatóvá válik* (ahogyan ez egy későbbi fejezetben részletesen kifejtésre kerül).

Mitikus/isteni/történelmi/ lineáris idő/sors	Temporálisan szétszórt, tervezett idő ⁴¹⁰
társadalmi struktúrák	elszigeteltség
állampolgár	fogyasztó, felhasználó, fizikai-digitális entitás
rendszer	infrastruktúra, ⁴¹¹ algoritmus
szervezés/képviselés	menedzselés
képviseleti demokrácia, politikai döntés	technokrata irányítás, adminisztratív döntés, poszt demokratikus mechanizmusok
bürokrácia	permanens bürokrácia (digitális térben is)
krízis/válság	multikrízis, válságüzemmód
optikai panoptikon	optikai és digitális panoptikon – multi- panoptikon, algoritmikus kontroll
szavazati jog	új intézmények és mechanizmusok létrehozása
kormányválság	„kommunikációs” válság
adósság, államadósság	„Sondervermögen”, hozzáadottérték-adó, speciális alap, befektetési alap

⁴¹⁰ Byung-Chul Han: *Az idő illata. Filozófiai esszé az elidőzés művészetéről*. Typotex Kiadó, Budapest 2024. 7.

⁴¹¹ B.-C. Han: *A rítus eltűnése*. 39.

Mitikus/isteni/történelmi/ lineáris idő/sors	Temporálisan szétszórt, tervezett idő ⁴¹⁰
gazdaság	digitális gazdaság
egyetemek kutatói szabadsága	„termelőüzem” – „képzés helyett kiképzés” ⁴¹²
elidőzés	„figyelemzavar”
tőke	globáltőke
gyár	korporáció, vállalkozás
fejlődés	változás, váltás, <i>csere</i>
kétpólusú világ, egypólusú világ	többpólusú világ
vallás	szektákkal, ideológiákkal betöltendő spirituális űr
fegyelmzés	totális monitorozás, kondicionálás
okok uralása	következmények kormányzása (Agamben)
helyhez kötött hatalom	de-lokalizált hatalom
munkás	eladósodott munkás, vállalkozó, menedzser, robotizmus, algoritmus, MI, munkanélküli
információhiány	információs telítettség
idő – struktúra, keret, rend	elidőtlenedés
politika	„poszt”-politika
látható hatalom	láthatatlan hatalom
demokrácia térnyerése iránti igény	hatékonyabb adminisztráció iránti igény
demokrácia	<i>security state</i> (Agamben)
egészség, szervi egyensúlyállapot	„a test mulékony, higiénikus és reklámhatású kisugárzása” ⁴¹³
szépség, hódítás	kinézet, look (Baudrillard)
katasztrófa	„virtuális katasztrófa” (Baudrillard)
tőke	virtuális, spekulatív tőke
politikai gazdaságtan	spekuláció transzökonómiája (Baudrillard), ⁴¹⁴ digitális kapitalizmus
szuverén hatalom	biopolitika, pszichopolitika, nekropolitika, digitopolitika

⁴¹² Uo. 58.

⁴¹³ Jean Baudrillard: *A rossz transzparenciája. Esszé a szélsőséges jelenségekről*. Ford. Klimó Ágnes. Balassa Kiadó – BAE Tartóshullám – Intermedia, Budapest 1997. 25.

⁴¹⁴ Uo. 35.

4. JÁTÉK VS. MUNKA (ELDOLOGIASODÁS ÉS ELIDEGENEDÉS)

4.1. A munka

„A rendszerintegrációnak mindenkit tömegesen elszigetelt egyénként kell kezelnie: a gyáratok éppúgy, mint a kultúrházakat, az üdülőfalvakat éppúgy, mint a lakótelepeket célirányosan azért húzták fel, hogy megteremtsék ezt a pseudo-együttlétet.”⁴¹⁵

„Mindannyiunk konkrét élete degradálódott spekulatív univerzummá.”⁴¹⁶

„A termelékenység nem tud mit kezdeni [...] a transzcendentális védtelenséggel és otthontalansággal. Végso soron súlyosbítja [azt].”⁴¹⁷

„A másság és az idegenség a termelés ellen hat. Ezért a globális ugyanaz poklát hozza létre. Éppen a globális ilyen erőszakossága ébreszti fel a hely fundamentalizmusát.”⁴¹⁸

„A nézői tudat foglyul esett egy kilapított univerzumban, melyet a spektákulum képernyője keretez, tulajdon életét pedig amögé száműzték; ennél fogva kizárólag fiktív beszélgetőtársakat ismer, akik végtelen monológokban erőltetik rá a portékájukat és a portékájukhoz illő politikát.”⁴¹⁹

„A neoliberais teljesítményszubjektum annyiban abszolút szolgál, amennyiben úr nélkül, önként zsákmányolja ki magát.”⁴²⁰

„A termelékenység [...] a társadalom széthullásához vezet.”⁴²¹

⁴¹⁵ Guy Debord: *A spektákulum társadalma*. Ford. Erhardt Miklós. Bázis Könyvek. Open Books 2022. 145. 172. tézis.

⁴¹⁶ Uo. 25. 19. tézis.

⁴¹⁷ B.-C. Han: *A rítus eltűnése*. 26.

⁴¹⁸ Uo. 46.

⁴¹⁹ G. Debord: *A spektákulum társadalma*. 177. 218. tézis.

⁴²⁰ B.-C. Han: *A rítus eltűnése*. 64.

⁴²¹ Uo. 60.

A *Nikomakhoszi etikában* Arisztotelész elkülöníti a filozófus *elmélkedő életét*, az *élvezethajhászó életet*, valamint a *közügyekkel foglalkozó életet*.⁴²² Ezek – mint a szabad ember létmódjai – mentesek a fizikai munka kényszerétől, amelyek a megélhetést biztosítják, de nem tevékenység nélküli életként értelmezendők. Arisztotelésznél a fizikai munka olyasmiként tűnik fel, amely korlátozza a szabadságot, lecsökkenti a dolgokhoz, elmélkedéshez való odafordulás idejét, amely szintén aktív, tevékeny állapotot jelent. Ezzel szemben a keresztény teológiában a munka szerepe eltérően értelmeződik, hiszen itt a munka kérdése összekapcsolódik Isten kérdésével, akár csak az *engedelmesség* kérdése – ahogy ezt korábban kifejtettük. Ahogyan a fegyelem előfeltétele a másvilágba mint *igaz világba* való eljutásnak, úgy a *munka* is. Nem ajánlatos elpazarolni az időt, amelyet Isten adott, és amelyet a munkavégzésért cserébe megfizetnek. *Ora et labora!* – ahogyan Szent Benedek intelme is szól. A munka felfogása Locke és Smith gondolkodásában már gazdasági értelemben is teret nyer. Locke-nál a munka mint a tulajdonszerzés alapja,⁴²³ Smithnél mint a gazdasági termelés és a gazdagság legfőbb forrása jelenik meg.⁴²⁴

Az ember mint munkás, mint termelő kérdésköre a XVIII. század végétől már centrális szerepet kap a gondolkodásban: filozófiában, gazdaságtanban. Hegel *A szellem fenomenológiájában* az *Uralom és szolgaság* című fejezetben vizsgálja a munka kérdését mint „gátolt vágy”-at,⁴²⁵ mivel az beékelődik a *dolog* és a már *megmunkált, szükségletet kielégítendő tárgy* közé, valamint ebben a folyamatban a *szolga önmagára*, önmaga képességeire ébredő tudata jelenik meg, vagyis a munkát végző szolgálé, aki mintegy (nem isteni, hanem emberi módon) „teremti” önmagát, háromféle viszony szerint: „először mint tiszta tudat; másodszor mint egyedi lény, amely mint vágy és munka viszonylik a valósághoz; s harmadszor mint magáért-való-létének tudata”.⁴²⁶ Hegel az úr és a szolga

⁴²² Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós. Európa Könyvkiadó, Budapest 1987. 9.

⁴²³ John Locke: *Második értekezés a polgári kormányzatról*. Ford. Endreffy Zoltán. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 1999. V. fejezet: A tulajdonról. 57–74.

⁴²⁴ Adam Smith: *A nemzetek gazdagsága természetének és okainak vizsgálata*. Ford. Bilek Rudolf. Akadémiai Kiadó, Budapest 1959. 55.

⁴²⁵ G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961. 106.

⁴²⁶ Uo.

dialektikus viszonyának elemzésében kifejti, hogy az úr helyzetét a *magáért-való tudat* fejezi ki, de úgy, hogy az úr voltaképpen egy másik tudat által van magával közvetítve, és csak egy *más* által lehet magáért-való, hiszen az úr lényegében *önállótlan* a szolga nélkül, önállósága csak a *szolga dologisága* által van. A szolga beékelődik az úr és a *megmunkálendő dolog* közé. A szolga magáért-való léte ebben a folyamatban megszűnik, hiszen amit tesz, az úr tevésének minősül, mivel az ő szükségleteit elégíti ki, így az úr csak *önmagáért* van, léte *önmagáért-való* lét. Végül azonban mégis az úrnak jut az *önállótlan* tudat, azaz mégsem egyértelmű és stabil a magáért-való léte. Ugyanígy áll a megfordítás a szolga esetén is, aki a *dologiságán* túl, a munka révén önmaga tudatára ébred. Így a szolgai tudat mint *igazság* jelenik meg Hegel gondolkodásában. Míg a szolga kezdetben nem rendelkezik ezzel az igazsággal, és önmagán kívül van, végül tudatára ébred, *önállósággá* válik. A szolga éppen a munka által, azáltal, hogy formálja a dolgot, megtöri, elpusztítja annak korábbi létét, ezáltal önmagát helyezvén középpontba, így magáért-való-léttel bíróvá lesz, a munkában nyerve el saját értelmét.

Marxnál a *homo laborans* kerül a vizsgálódások középpontjába. Marx továbblép a munkának még a hegeli értelmezési keretben való vizsgálódásán, melynek alapja a természet–ember viszonya volt, és kiterjeszti ezt a kérdéskört a társadalomra, társadalomkritikára. Marx politikai gazdaságtanában a munkát jelöli meg központi fogalomként, elemzéseiben a termelési viszonyok, a gazdaság és az osztályharc kérdései kerülnek előtérbe. Ebben a közegben nyer teret az *ember mint munkás* kérdésköre. Marxnál a munkás létállapota az elidegenedéssel, eldologiasodással és elembertelenedéssel fejezhető ki, miszerint a munkás nem más, mint munkaidő, munkaerő, munkaállat, ember-áru, géppé süllyedt, testileg-szellemileg elembertelenedett. Nézzük meg részletesen ezeket a szöveghelyeket!

Az ember Marxnál *munkaidő*, *munkaerő*, aki kizsákmányolt és részművelethez csatolt a munkamegosztás folyamatában. A *tőké*ben a következőt írja Marx:

„...a munkás egész élete folyamán semmi más, csak munkaerő, hogy ezért teljes rendelkezésre álló ideje természet és jog szerint munkaidő.”⁴²⁷

⁴²⁷ Karl Marx: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata I.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1978. 248.

Marx megfogalmazza az ember mint állat, *munkaállat*, *munkásállatra* való degradálódását is:

„...a nemzetgazdaság a munkást csak mint munkaállatot, mint a legszükségesebb testi szükségletekre redukált barmot ismeri.”⁴²⁸

Marx rámutat arra, hogy az ember *géppé is süllyed*: „...minthogy a munkás géppé süllyedt le, a gép konkurensként léphet vele szembe.”⁴²⁹ Az ember továbbá *áruvá* válik, annál olcsóbb áruvá, minél többet termel. Az ember, mint pusztán *áru* kérdése a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* c. írásában is kifejtésre kerül:

„...az emberek iránti kereslet szükségszerűen szabályozza az emberek termelését, mint minden más áruét. [...] A munkás áruvá lett, s szerencséje van, ha túladhat magán.”⁴³⁰

Az elidegenült munka c. fejezetben kifejti:

„...a munkás áruvá, mégpedig a legnyomorúságosabb áruvá süllyed le, hogy a munkás nyomora fordított arányban áll termelésének hatalmával és nagyságával.”⁴³¹

Ez – többek között – abban áll, hogy

„annál szegényebb lesz, minél több gazdagságot termel, minél inkább növekszik termelése hatalomban és terjedelemben. A munkás annál olcsóbb áruvá lesz, minél több árut hoz létre.”⁴³²

Azzal, hogy az ember áruvá lett, egyúttal *elembertelenedett* is:

„...a termelés az embert nemcsak áruként termeli, az ember-áruként, az embert az áru meghatározottságában, hanem e meghatározottságnak

⁴²⁸ Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1977. 18.

⁴²⁹ Uo. 15.

⁴³⁰ Uo. 13.

⁴³¹ Uo. 38.

⁴³² Uo. 38.

megfelelően mind szellemileg, mind testileg elembertelenedett lényként termeli.”^{433, 434}

Ezzel együtt pedig az emberek világának elértéktelenedése, eltárgyasulása és eldologiasodása valósul meg. Az ember közege is elidegenedik: a *társadalom gyárrá válik, a nemzetek termelőműhelyekké*. A társadalom gyárrá válik:

„...nagyon is jellemző, hogy a gyárrendszer lelkes apológétái a társadalmi munka általános megszervezése ellen nem tudnak súlyosabb dolgot mondani, mint azt, hogy ez az egész társadalmat egyetlen gyárrá változtatná.”⁴³⁵

A nemzetek mibenléte szintén ebben az elidegenedési viszonyban degradálódik *termelőműhelyé*. Marx Ricardót felidézve fogalmazza meg, hogy „a nemzetek csupán a termelés műhelyei”.⁴³⁶

Marxnál az elidegenedés és eldologiasodás megmutatkozik továbbá a munkamegosztásban; a tőke hatalmi viszonyaiban; a munkásnak a termékéhez való viszonyában, avagy a termelés eredményében; a termelés aktusában, a termelőtevékenységben; továbbá elidegenedik a természet; az ember nembelisége; szellemisége; teste; megvalósul továbbá az emberek egymástól való elidegenedése, az alábbiak szerint.

Az eldologiasodás és elidegenedés a *munkamegosztás* elvében is jelentkezik, mivel a munkamegosztás a munkást életfogytiglan hozzászatoztatja egy részművelethez, az ún. részmunkás feltétlen alárendelődik a tőkének. Egyrészt a munkamegosztás révén megvalósul a munkás élethosszig tartó hozzákötése egy részművelethez, másrészt „a nagyipar tőkés formája ezt a munkamegosztást még szörnyűbb alakban

⁴³³ Uo. 48.

⁴³⁴ Kiegészítve a gondolatmenetet Baudrillard meglátásával, hozzátehetnénk, hogy hasonlóképpen áll elő a következő helyzet: „a funkcionális tárggyal szemben az ember funkciótlan, diszfunkcionális, irracionális és szubjektív válik”. – J. Baudrillard: *A tárgyak rendszere*. 68.

⁴³⁵ K. Marx: *A tőke*. 334.

⁴³⁶ K. Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. 28. Kortárs összefüggésben: a társadalom „vállalkozássá válik”, amelyet a hatékonyság ideológiája hat át, ahogyan ezt Deleuze és Han gondolkodásában is láthattuk.

újratermeli, a tulajdonképpeni gyárban a munkásnak egy részgép öntudattal bíró tartozékává való átváltoztatása által”.⁴³⁷ Akárcsak ahogy manapság tendál az ember a technológia „tartozékává”.

Az eldologiasodás és elidegenedés a *tőke hatalmi viszonyaiban* is jelentkezik, hiszen a tőke

„kényszerviszonyná fejlődött, amely a munkásosztályt arra szorítja, hogy több munkát végezzen, mint amennyit saját életszükségleteinek szűk köre előírt. És mint idegen dologosság termelője, mint többletmunka kiszípolozója és munkaerő kizsákmányolója, a tőke energiában, mértéktelenségben és hatékonyságban túlszárnyal minden korábbi, közvetlen kényszermunkán nyugvó termelési rendszert.”⁴³⁸

Ez már előre is vetíti korunk teljesítményszubjektumát.

A munkás eldologiasodása és elidegenülése, külsővé-idegenné válása a munkája termékeihez való viszonyában, a *termelés eredményében* is jelen van. A munkás elidegenedése ez esetben abban áll, hogy munkájának termékéhez mint idegen tárgyhoz viszonyul, és

„minél inkább kidolgozza magát a munkás, annál hatalmasabb lesz az idegen, tárgyi világ, amelyet magával szemben létrehoz, annál szegényebb lesz ő maga, az ő belső világa, annál kevesebb lesz az ő sajátja”.⁴³⁹

Mondhatni, feltölti a világot „haszontalan” dolgokkal, egyre többet termel, időről időre többet, mint amennyire szüksége lenne. Egyre inkább feltölti, „túltölti” az ember a világot az általa előállított dolgokkal, szemben a „készen kapott” természet világával. Ezt jelezheti az antropocén korszak kifejezése is, amely egy „helyrehozhatatlan” artifikációra utal. Mára már ott tartunk, hogy sok esetben több mint fölöslegessé, több mint haszontalanná is válnak bizonyos előállított dolgok, mivel a felgyorsulás, túltelítettség és szüntelen termelékényszer miatt már idő sem jut a használatukra. Igaz, hogy ezáltal az ember kielégíti azt a „gátolt vágyat” – habár nyilván ez a folyamat a szükségletek megsokszorozódását és burjánzását is előidézi –, amiről még Hegel

⁴³⁷ K. Marx: *A tőke*. 451.

⁴³⁸ Uo. 291.

⁴³⁹ K. Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. 39.

beszélt, amely gátolt vágy beékelődik a dolog és a már megmunkált, szükségletet kielégítendő tárgy közé, azonban a termelés és a túltermelés vonatkozásában egyre inkább távolodunk a természet dolgaitól, és megsokszorozzuk az ember által előállított dologi világot, de semmi garancia sincs arra, hogy ezáltal az elidegenedést is legyőzhethetnénk. A tútelítettség is okozhat elidegenedést, akárcsak a hiány. Ebben a gátolatlan, kényszerszerű „vágykielégítésben” és túltermelésben, a túltermelés megsokszorozódásában, mely állandóan nagy mennyiségű termékeket állít elénk a sorozatgyártásban, és amelynek kezdetleges, mondhatni primitív célja a szükségletkielégítés lett volna, oda vezet, hogy eltűnik maga a tárgy, a dolog mibenléte is, belevesz önmaga túlhajszolt előállításába. Már nem pusztán a szükségletet kielégítő tárgyról van szó, hanem a mesterségesen létrehozott, generált, kikényszerített, megsokszorozódott szükségletek kielégítésének alapelvéről. Érdekes Baudrillard meglátása ezen a ponton: az 1984-ben megjelent *A tárgyak rendszere* c. könyvében rámutat arra, hogy már nem a szükségletek alakítják a tárgyakat, hanem „a tárgyak alakítják a szükségleteket”,⁴⁴⁰ valamint „a modern lakó nem »fogyasztja« tárgyait. [...] Birtokba veszi, ellenőrzi őket, utasításokat ad nekik”⁴⁴¹ – ebben a meglátásban is felsejlik a Deleuze, Agamben és Han által is előre vetített ellenőrzés társadalmának kontúrja. Még egy további szempont ennél a kitérőnél elidőzve, mely szintén a tárgy mint a szükségletek kielégítésének hagyományos státusának túlbujánzását fejezi ki, hogy megjelenik a tárgyak elhalásának bekalkulálása, megtervezése mint *stratégia*, mely lehetőséget nyújt a még több tárgy/termék előállításának szükségességére (pl. silány minőségű divatos ruhadarabok). De adott esetben nem is szükséges a tárgynak elhasználnia, előregednie ahhoz, hogy újabb vásárlás generálódjon. Tielsch György és Hatamleh Omar *Mesterség és intelligencia* c. könyvükben írják, hogy abba az irányba tartunk, ahol „Orwell Nagy Testvére a Nagy Értékesítővé válik”.⁴⁴² Itt egy paradox helyzet állhat elő, miszerint a termékek előállításának voltaképpen már nem is pusztán az a rendeltetése, célja, hogy használják őket, hanem maga a termelés, a célja önmagában van. Vagyis a fogyasztás ma már nem pusztán, sőt, nem

⁴⁴⁰ J. Baudrillard: *A tárgyak rendszere*. 221.

⁴⁴¹ Uo. 30–31.

⁴⁴² Tielsch Gy. – O. Hatamleh: *Mesterség és intelligencia*. 91.

a szükségletek kielégítésének nyomán működik. Megváltozik tehát a szükségletek rendszere, a szükségletek már nem pusztán egy belső indíttatásból erednek, hanem egyre inkább eltolódnak a saját szükségleteink külső, kívülről jövő, de belsővé tett megfogalmazásához. Ennek szélső, de hétköznapivá vált határa, amikor a szükségleteink megfogalmazásainak komplex rendszerei épülnek ki, melyek áthatják, kitöltik mindennapjainkat, életünket.

Visszatérve Marxhoz, ő kimutatta, hogy a munkás tárgyának szolgájává is válik, kettős vonatkozásban is: egyrészt hogy munkát kapjon, másrészt hogy létfenntartási eszközt kapjon, de

„minél többet termel a munkás, annál kevesebb fogyasztanivalója van, minél több értéket hoz létre, annál értéktelenebbé, annál méltatlanabbá lesz, minél megformáltabb a terméke, annál elformátlanodottabb a munkás, minél civilizáltabb a tárgya, annál barbárabb a munkás, minél hatalmasabb a munka, annál hatalmatlanabb a munkás”.⁴⁴³

Az eldologiasodás és elidegenedés megvalósul a *termelés aktusában*, a *termelőtevékenységben* is. A munkás már a termelés aktusában elidegenül önmagától:

„...ha tehát a munka terméke a külsővé-idegenné válás, akkor magának a termelésnek a tevékeny külsővé-idegenné válásnak, a tevékenység külsővé-idegenné válásának, a külsővé-idegenné válás tevékenységének kell lennie. [...]. Végül a munka külsőlegessége a munkás számára megjelenik abban, hogy nem az ő sajátja, hanem másvalakié, hogy nem az övé, hogy benne ő nem önmagához, hanem másvalakihez tartozik.”⁴⁴⁴

Az elidegenedés további megjelenései, hogy elidegenül a *természet*, az ember *nembelisége*, *szellemisége és teste*, végül az *embernek embertől való elidegenülése*:

„...azáltal, hogy elidegenült a munka az embertől, 1. elidegeníti a természetet; 2. önmagát, saját tevékeny funkcióját, élettevékenységét, azáltal elidegeníti az embertől a nemet: a nembeli életet számára az egyéni élet

⁴⁴³ K. Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. 40.

⁴⁴⁴ Uo.

eszközévé teszi. [...]. 3. az ember nembeli lényét, mind a természetet, mind szellemi nembeli képességét neki idegen lényeggé, egyéni egzisztenciájának eszközévé teszi. Elidegeníti az embertől a saját testét, a rajta kívüli természetet, valamint szellemi lényegét, emberi lényegét. 4. Egyik közvetlen következménye annak, hogy az ember elidegenült munkája termékétől, élettevékenységétől, nembeli lényétől, az embernek az embertől való elidegenülése.”⁴⁴⁵

Marx javaslata az általa megfogalmazott problémák megoldására nem más, mint az emberi munka és annak közegének, gazdasági-politikai, forradalmi átalakításának a megcélzása, amely „felszabadítja” az embert az elidegenedett és eldologiasító munka kényszere alól azáltal, hogy a munkásosztály megszerzi a hatalmat, átalakítja a gazdasági, társadalmi és politikai rendszert, megszünteti a kapitalista magántulajdont, és a termelési eszközöket közösségi irányítás alá vonja. Ezen a szálon nem követjük tovább Marx fejtegetéseit.

Foucault a következőképp vezeti fel az ember mint munkás helyzetét:

„...a fogyasztás kizárólag a szükségletek alapján határozódott meg, a szükséglethez pedig kizárólag az éhség modelljét vették alapul. Ez folytatódott a nyereség utáni hajszában [...], s az embert egy olyan termelési dialektikába illesztették bele, amelyből kiolvasható egy egyszerű antropológia: [...] az ember elvesztette közvetlen szükségleteinek igazságát, mégis ugyanitt bukkan rá saját lényegére és szükségleteinek meghatározatlan kielégítésére.”⁴⁴⁶

Hogyan viszonyul egymáshoz a *munka* mint központi kategória és a *fegyelmelés*? Ha beillesztjük a munkást Foucault fegyelmező társadalmának térfelosztásába, akkor sejlik fel a dresszírozott, szorgalmasan dolgozó test. Nemhiába, Foucault szoros összefüggést hangoztat a fegyelmező társadalom és a munkamegosztáson alapuló termelőapparátusban dolgozó munkás között, azonban megfordítja a munka elsődlegességének logikáját, és azt mondja, hogy nem a munka vezeti

⁴⁴⁵ Uo. 41.

⁴⁴⁶ Michel Foucault: Előszó a határsértéshez. In Sutyák T. (szerk): *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk Kiadó, Debrecen 2000. 71–87. 84–85.

be a fegyelmezési technikákat, hanem a fegyelmezés technikai és a normák teszik lehetővé a munka precíz megszervezését. A munkás állapotát a fegyelmező társadalomban a pozitív technika, a bekötés jellemzi. *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák* c. művében azt írja Foucault – Marxhoz kapcsolódóan –, hogy

„két dolog elengedhetetlen az ipari társadalom kialakulásához. Egyrészt az, hogy az emberi időt piacra lehessen dobni, megvételre lehessen ajánlani valakinek, aki bérfizetés ellenében megvásárolja; másrészt pedig az, hogy az emberi idő munkaidővé változhassék. Nem véletlen, hogy minden ilyen intézményben találkozunk a maximális időkihasználás problémájával.”⁴⁴⁷

Az emberi idő mint munkaidő és az emberi test mint munkaerő nyereségtöbbletét Foucault *infrahatalomként* nevezi meg, mely szétaprózódott hatalmi formákkal bír, és egyben tudásformák létrejöttét is elősegíti.⁴⁴⁸

Foucault 1975-ös előadásaiban előtérbe kerül a harc és a háború kérdésköre, voltaképpen a marxizmus munkása vonatkozásában is a hatalommal kapcsolatos kérdés dominál, hogy milyen *hatalmi harc* érvényesül a munkás vonatkozásában a munkaerő és tőke között, milyen hierarchia érvényesül a manufaktúrákban, gyárakban és azok szabályainak fegyelmezési technikáinak, egészségügyi előírásainak tekintetében – mely lehetővé tette a kapitalista gazdaságot.⁴⁴⁹ Létrejöttének feltétele a munkának a hatalmi technikák által való megszervezése, ugyanakkor fontos szerepet játszik az idekapcsolódó biopolitika, amely biztosítja az emberi anyagot a munkához, vagyis *a test dresszírozása és a népesség szabályozása együtt*. Foucault felől nézve a marxizmust, kevésbé pusztán a munkásosztály, mint inkább az osztályharc a fontos, a harc stratégiáinak hatalmi mechanizmusai, ugyanakkor a munkást bekötő fegyelmezési technikák és ennek a folyamatnak a biopolitikai szabályozása.

Lukács a *Történelem és osztálytudat* című művének középpontjában szintén az eldologiasodás és az elidegenedés jelensége áll. Marxból

⁴⁴⁷ M. Foucault: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. 99.

⁴⁴⁸ Vö. uo. 105–106.

⁴⁴⁹ M. Foucault: *Society Must Be Defended*. 278. Situating the Lectures. Alessandro Fontana and Mauro Bertani.

kiindulva a termékek struktúrájának és formájának elemzése nyomán fogalmazza meg, hogy az ember a termék és a produkció rabjává válik. Az áru kérdéskörét nem pusztán a szaktudományok tematikájának tartja, hanem „a kapitalista társadalom központi, alapvető, szerkezeti problémájaként”⁴⁵⁰ mutatja be. Az árustruktúra lényege a dologszerűség, a „kísérteties tárgyiság”,⁴⁵¹ amely az emberre és az emberi kapcsolatokra destruktív hatással bír. Lukács elemzése alapján az árucseré logikája az emberi élet teljes egészére erőteljes hatást gyakorol, valamint magát a közösséget is szétbomlasztja, alapjául a cserekapcsolatot téve meg.⁴⁵² A társadalom egészét behálózza az „áru uralma”,⁴⁵³ úgyhogy „az áru a társadalom felépítésére és tagozódására rendkívül negatív hatást gyakorol”.⁴⁵⁴ Lukács szerint „az árufetisizmus problémája [...] a modern kapitalizmus korának sajátos kérdése”,⁴⁵⁵ hiszen „az áruformának az egész társadalom valódi uralkodó formájává való válása csak a modern kapitalizmusban megy végbe”.⁴⁵⁶ Lukács elemzése alapján az áru fétisjellege „mint sajátos tárgyiság”⁴⁵⁷ karöltve a szubjektumnak az áruhoz való kötődésével a kapitalizmus hanyatló ideológiáját körvonalazza. Debord gondolkodásában a spektákulum nem más, mint éppen „az árufetisizmus elvének végső beteljesülése”.⁴⁵⁸

Az újkapitalizmus, a kései kapitalizmus és a neoliberalizmus korszakát meghatározó alaptapasztalatként ugyancsak a fokozódó eldologiasodás és az elidegenedés megtapasztalása nevezhető meg, annak ellenére, hogy a diktatórikus rezsimeket, a totalitárius rendszereket felszámolni látszó új „nyitott” és „kooperatív” nemzetközi politika a globális igazságosságot, a politikai korrektséget és az emberi jogok egyetemességét, valamint a jólét és a fenntartható fejlődés eszményeit hirdeti. Az emberjogi retorikák akciói kontrasztban állni látszanak a háborús „humanitárius intervenciókkal” vagy éppen a humanitárius

⁴⁵⁰ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Magvető Kiadó, Budapest 1971. 319.

⁴⁵¹ Uo. 320.

⁴⁵² Uo. 321.

⁴⁵³ Uo. 322.

⁴⁵⁴ Uo.

⁴⁵⁵ Uo. 320.

⁴⁵⁶ Uo. 323.

⁴⁵⁷ Uo. 320.

⁴⁵⁸ G. Debord: *A spektákulum társadalma*. 36. 36. pont.

közömbösséggel. Ahogyan a kortárs tunéziai filozófus, Fathi Triki megfogalmazza:

„...a szabadság, a fejlődés és a humanizmus utópiája, amelyet a felvilágosodásnak köszönhetünk, rendszeresen militárisan és ideológiailag, nyugati uralmi erőkhöz át nyer »jogosultságot«.”⁴⁵⁹

A pozitív indíttatásúnak tűnő törekvések, mint a békés demokrácia elvilágiasítása és az antitotalitarizmus antidemokratikussá és új fantom-„totalitarizmussá” válik, amelyet a piac, a profit és a fennmaradt természeti kincsek kizsákmányolásáért, valamint a gazdaságilag és stratégiaileg jelentős térségekért zajló hatalmi harc és háború ural. A kulturális sokféleség politikai retorikája szintén a tőkés érdekek kiszolgálójává és anyagává válva dologiasodik el, hiszen a kulturális különbségek kapcsán nem az válik kérdéssé, hogy milyen a másik kultúra, hanem hogy mit lehet belőle vagy általa eladni, mennyiben jelent új piacot vagy olcsó munkaerőt – ha nem egyenesen a „neokolonizáció” jelenségére gondolunk, ahol a másikhoz való viszony nem lesz más, mint neokolonialitás. Lyotard a tudás státusának vizsgálatában – Marx elemzéséhez kötődve – szintén rámutatott az ismeret és az információ elárúsodására és eldologiasodására is, arra, hogy ezek a javak egyik formájává, „informatikai áruvá”⁴⁶⁰ válnak. A kultúra vonatkozásában is érvényes ez a folyamat, a kultúra is a kereskedelmi piac kapitalizmus termékévé és fogyasztójává válik, ahol a másik kultúra mint piac, áru, tőke és ipar jelenik meg a „kultúrkapitalizmus”,⁴⁶¹ a „kultúripar”, a kommersziális manipuláció és a tőke technopolitikájának korában, ahol a kultúra és a kulturális sokféleség egy finansiális dimenziót nyer a kultúrák piacán.⁴⁶²

⁴⁵⁹ Fathi Triki: *Demokratische Ethik und Politik im Islam. Arabische Studien über transkulturellen Philosophie des Zusammenlebens*. Velbrück Wissenschaft Verlag Weilerswist 2011. 189.

⁴⁶⁰ Jean-François Lyotard: *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Trans. Geoff Bennington and Brian Massumi. Manchester University Press 1984. 15.

⁴⁶¹ Jacques Derrida: *Das andere Kap. Die vertagte Demokratie. Zwei Essays zu Europa*. Transl. Alexander García Düttmann. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1992. 50.

⁴⁶² Jean Baudrillard – Monica Sassatelli: An Interview with Jean Baudrillard. Europe, Globalization and the Destiny of Culture. *European Journal of Social Theory* 2002/5. 525.

Visszatérve Lukács elemzésére: a termékprodukciónak elve elvezet a kalkuláció, a kiszámíthatóság és a racionalizáció intézményesüléséhez. Lukács rámutatott arra, hogy hogyan kötődik össze a kapitalizmus és a racionalizáció, hogy hogyan eredményez a racionalizálás bürokráciát, (ugyanakkor technokráciát), amely a szubjektumot, avagy az embert magát egy absztrakt, rendszertől függő, eldologiasodott, elidegenedett tárggyá változtatja. Az eldologiasodás és az elidegenedés folyamata együtt jár a racionalizálással

„a munkások minőségi, emberi – individuális tulajdonságainak egyre fokozottabb kikapcsolása [által]. Egyrészt, mivel a munkafolyamat egyre növekvő mértékben tagolódik szét absztrakt racionális részműveletekre, fázisokra, stádiumokra, elemi műveletekre, ami által a munkások a termékhez mint egészhez való viszonya széthull, és munkája egyetlen, önmagát mechanikusan ismétlő speciális funkcióra redukálódik.”⁴⁶³

A munkafolyamat szétbontása alapján az „előre kiszámítás”⁴⁶⁴ a racionális kalkuláció és a kalkulálhatóságra beállított racionalizálás érvényesül. Az ember eldologiasodása nyomán „a személyiség itt is a legkisebb befolyásolással sem rendelkező nézőjévé lesz annak, mi történik saját létével”⁴⁶⁵ hiszen az eldologiasodáshoz egy „eldologiasodott gondolkodási mechanizmus”⁴⁶⁶ is társul.

Lukács hangsúlyozza: az, hogy „az ember a gép alárendeltje lett [...], oda vezet, hogy az emberek eltűnnek a munka mögött”.⁴⁶⁷ Mindez az ember kicserélhetőségéhez, elértéktelenedéséhez vezet, az emberek mechanikusan objektiválódnak, az emberi személyiség egészétől elkülönülve,⁴⁶⁸ hiszen „az ember egy óra tartama alatt annyit ér, mint egy másik ember egy óra tartama alatt” – idézi Lukács Marx *Tőkéjét*.⁴⁶⁹ Ugyanakkor a gépekhez való alkalmazkodás eltorzítja az embernek az életközegéhez való viszonyát, hiszen a munkásnak a gép ritmusához kell igazodnia. Ahogyan „a termék mint áru egysége nem esik egybe

⁴⁶³ Lukács Gy.: *Történelem és osztálytudat*. 326.

⁴⁶⁴ Uo. 327.

⁴⁶⁵ Uo. 330.

⁴⁶⁶ Uo. 321.

⁴⁶⁷ Uo. 329.

⁴⁶⁸ Uo.

⁴⁶⁹ Uo.

többé használati értéként jelentkező egységével”,⁴⁷⁰ és meghasad, úgy „a szubjektumoknak ugyanilyen racionálisan szét kell bomlaniuk, aprózódniuk”,⁴⁷¹ ugyanakkor ezzel együtt a közösség is lerombolódik.

Lukács elemzésében rámutatott arra, hogy

„a termelők termelőeszközeitől való elválasztása, minden ősi termelési egység stb. felbomlasztása és széttagolása a modern kapitalizmus keletkezésének minden gazdasági-társadalmi előfeltétele”.⁴⁷²

Ugyanakkor a mechanikusan egyforma jellegű munkára épülő tömegüzemek – erre példaként Lukács megemlíti az egyiptomi és kis-ázsiai csatornaépítés munkásait, a jobbágyság és a rabszolgaság helyzetét – egy olyan közeget produkálnak, amelyben „az ily módon kizsákmányolt rabszolgák [...] kívül álltak a számításba jövő »emberi« társadalmon”.⁴⁷³

Lukács Max Weber is felidézve fogalmazza meg, hogy a modern kapitalista társadalom a racionális kalkulációra épül,⁴⁷⁴ és az elgépie-sedéssel áll kapcsolatban,

„a géppel, melyet a munkás kiszolgál és megfigyel, melynek funkcionálisát szemlélőként ellenőrzi. Az »alkotói« elem csupán abban fedezhető fel, hogy ezeknek a »törvényeknek« az alkalmazása mennyiben rejt magában valamiféle – viszonylagos – önállóságot, és mennyiben merő kiszolgálás csupán.”⁴⁷⁵

Napjainkban ez a jelenség oda jutott, hogy a gép feletti ellenőrzés gyakorlása is a végét járja, már inkább afelé tendálunk, hogy a „gép” gyakorol fölöttünk hatalmat, az algoritmusok, a mesterséges intelligencia, big data térhódítása által.

A szubjektum eldologiasodásán túl Lukács rámutat a jog, az állam, a közigazgatás formális racionalizálására, „az ember lényegét megerősökölő”⁴⁷⁶ bürokratikus ügyintézésre, a bürokratikus tárgyilagosságra,

⁴⁷⁰ Uo. 327.

⁴⁷¹ Uo. 329.

⁴⁷² Uo. 331.

⁴⁷³ Uo. 330.

⁴⁷⁴ Uo. 337.

⁴⁷⁵ Uo. 341.

⁴⁷⁶ Uo. 342.

amely az etikáról való gondolkodást is átformálja, fokozva „az eldologiasított tudatstruktúrát”.⁴⁷⁷ Lukács az eldologiasodás nyomán a zszurnalizmus helyzetére is kitér, kifejtve, hogy az „absztrakt mechanizmus”⁴⁷⁸ válik. Mai világunkban Tielsch és Hatamleh összegzésében a helyzet a következőképp fest:

„...a dezinformáció és az általa keltett zavar, a tényalapú újságírás visszaszorulása és a manipulációs technológiák sebességének, mértékének és befolyásának, társadalmi követhetlenségének együttes hatásaként tovább csökken majd a közintézményekbe és embertársainkba vetett bizalmunk.”⁴⁷⁹

Lukács a bürokrácia térnyerését a következőképp összegzi:

„...itt nem csupán az alsó bürokrácia teljesen mechanizált, »lélektelenné« vált munka módjáról van szó, mely a gépek pusztá ellátásától egyáltalán nem esik messze, sőt, sivárság és egyhangúság tekintetében gyakran felül is múlja azt, hanem egyrészt objektív szempontból minden kérdés egyre formálisabban racionálissá váló kezeléséről”.⁴⁸⁰

A racionális mechanizálás és a kalkulálhatóság mindenre kiterjed, az áru kategória egyetemessé válik,⁴⁸¹ a munka eldologiasodik, a munkaerő áruvá válik, ez pedig a legpregnansabban juttatja kifejezésre az áruviszony elembertelenedett és elembertelenítő jellegét.⁴⁸² Lukács szerint a munka nemcsak a társadalom alapvető mibenlétét és modelljét képezi, hanem az egész kultúrát átfogja. Elemzése kiterjeszti és elmélyíti Hegel elidegenedésre vonatkozó dialektikus felfogását, valamint Marx elidegenedés- és eldologiasodáskritikáját.

Lukács *A társadalmi lét ontológiájáról* II. kötetében fogalmazza meg, hogy

„a csereérték új »kísérteties« tárgyiassági formája [...] mind felfokozottabb, mind egyetemlegesebb eldologiasodásokat teremt, amelyek a

⁴⁷⁷ Uo. 343.

⁴⁷⁸ Uo. 344.

⁴⁷⁹ Tielsch Gy. – O. Hatamleh: *Mesterség és intelligencia*. 158.

⁴⁸⁰ Lukács Gy.: *Történelem és osztálytudat*. 341.

⁴⁸¹ Uo. 330.

⁴⁸² Uo. 332.

legmagasabb fokon, a kapitalizmusban már közvetlenül csapnak át elidegenedésekbe, önelidegenedésekbe”.⁴⁸³

Ez azzal is együtt jár, hogy „egyre erősödik az a tendencia, hogy kritikátlanul alá vessék magukat ezeknek az életformáknak, és egyre intenzívebben fogadják el ezeket”.⁴⁸⁴

Kortárs vonatkozásban a szubjektum tekintetében ugyancsak figyelemre méltó az eldologiasodás és az elidegenedés jelenségének radikalizálódása. Az eldologiasodás és az elidegenedés totalizálódásának egy szélsőséges kortárs példája az ember és az emberi „mi”-volt olyan pusztá tárgyként való használata, ugyanakkor elkommercializálódása, mint az emberkereskedelem, a testrészes kereskedelem és a „szervek, szövetek és sejtek kereskedelme”,⁴⁸⁵ létrehozva a szervturizmus, a transzplantációs turizmus⁴⁸⁶ és a transzplantációs kommercializálódás⁴⁸⁷ jelenségét. Itt az ember pusztá tárggyá és a piac anyagává, „kommerciális donorra”⁴⁸⁸ válik, mintegy felülmúlva vagy kiszélesítve a hagyományos emberkereskedelem körét, amelyet még a prostitúció, a szexuális kizsákmányolás és a kényszermunka jelképezett, biológiai létezésének alapvető elemei is kereskedelmi értékűvé alakulnak. Az Európai Parlamentnek a szervkereskedelemről szóló 2015-ös jelentésében megfogalmazódik, hogy már az 1980-as évek elején megjelennek az első beszámolók a szervkereskedelemről, „vesék eladásáról külföldi betegeknek, a szegénység sújtotta indiai állampolgárok körében, kiváltképp Közel-Keleten”.⁴⁸⁹ Ma a szervkereskedelem vonatkozásában már az jellemző, hogy „megnövekedik a szervi ajánlatok száma az interneten és az újsághirdetésekből (ajánlatkérés), különösen Európa

⁴⁸³ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról II. Szisztematikus fejezetek*. Ford. Eörsi István. Magvető Kiadó, Budapest 1976. 657.

⁴⁸⁴ Uo. 659.

⁴⁸⁵ European Parliament: *Directorate-General for External Policies. Policy Department. Trafficking in human organs*. European Union 2015. 11.

⁴⁸⁶ Uo.

⁴⁸⁷ Vö. *The Declaration of Istanbul on Organ Trafficking and Transplant Tourism* convened by the Transplantation Society and International Society of Nephrology in Istanbul, Turkey, April 30 – May 2, 2008.

⁴⁸⁸ European Parliament: *Directorate-General for External Policies. Policy Department. Trafficking in human organs*. European Union 2015. 8.

⁴⁸⁹ David Price: *Legal and ethical aspects of organ transplantation*. Cambridge Press, Cambridge 2000.

déli részén és Oroszországban”.⁴⁹⁰ Az Európai Parlament jelentése alapján további lényeges donorszolgáló területként tartható számon Latin-Amerika, Közép-Amerika, Vietnám, Kína, valamint Kambodzsa és Thaiföld. Az United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) 2006-os jelentése szerint az emberkereskedelem legjelentősebb donorzónái a Független Államok Közössége, Közép- és Délkelet-Európa, Nyugat-Afrika és Délkelet-Ázsia. Konkrétan maga az ember teste, testrésze, szövete lesz áru, a javak egyik formája, az ember így maga is egyfajta „nyersanyaggá” válik, amelyet az igények és a pénzügyi erőforrások határoznak meg, körvonala az egyfajta biológiai elidegenedést és eldologiasodást.

Az eldologiasodás és elidegenedés jelensége érvényes a digitális kapitalizmus, digitális kommunikáció tekintetében is – ahogyan erre korábban is utaltunk –, előkerül a *mérhető ember mint adatcsomag*. Ahogyan ezt Edward Snowden könyvében megfogalmazta:

„...az új termék mi voltunk. A figyelmünk, a tevékenységeink, a tartózkodási helyünk, a vágyaink, minden, amit tudatosan vagy tudattalanul elárultunk magunkról, megfigyelés és áruba bocsátás tárgyát képezte.”⁴⁹¹

Lukács kimutatta, hogy az eldologiasodás mindig a gazdasági haladás terméke – de mit mondhat ez el korunkról? Hiszen „az elavult eldologiasodások helyére mindig új [...] tökéletesebb eldologiasodások kerülnek”.⁴⁹² Kortárs vonatkozásban a totalizálódó eldologiasodás és az elidegenedés jelenségéről hatványozottan elmondható, hogy az a társadalom teljes egészére hatást gyakorol, számot vetve a társadalom, a (geo)politika, az új korszakváltó digitális technológia, a média/digitális-virtuális hálózatok területén végbement változásokkal.

Az eldologiasodás jelensége kiterjed a tudomány és a politika egészére: a tudománynak magának a piac szabályaihoz, valamint a hatalom politikai diskurzusaihoz kell illeszkednie. A tudomány intézményi megszervezése, problémakijelölése, oktatási terve, finanszírozási terve gyakran a hatalom legitimációjának talajává válik, akárcsak a nagy

⁴⁹⁰ European Parliament: *Directorate-General for External Policies. Policy Department. Trafficking in Human Organs*. European Union 2015. 15.

⁴⁹¹ E. Snowden: *Rendszerhiba*. 12.

⁴⁹² Lukács Gy.: *A társadalmi lét ontológiájáról II*. 660.

egyetemek publikációs folyóiratai, az egyetemi és akadémiai berkek körei.⁴⁹³ A Fritz Machlup által bevezetett „tudásipar” és „tudáspiac” kifejezés ugyancsak jelzi a tudomány kommercializálódását. Ebben a közegben lecsökken a filozófia státusa, voltaképpen ez a „rendszer” „saját filozófiája”.⁴⁹⁴ Derrida hangoztatja azt is, hogy a parlamentáris viták lebonyolítói, politikusai egyfajta mediaticus reprezentációvá, marionettfigurává, tévéstárrá formálódnak, éppen ezért politikailag hiteltelenné is válnak.⁴⁹⁵ Képviselteti magát a digitális bürokrácia, az automatizált bankok világa, a hálózati és digitális kapitalizmus, az algoritmikus és MI irányította társadalom, digitális piac, digitális-virtuális politika. Az eldologiasodás és az elidegenedés jelensége ugrásszerűen felerősödik, amelyhez egy totális, de véget nem ismerő elértéktelenedés is hozzátársul.

Han éleslátóan fogalmazza meg, hogy kortárs vonatkozásban

„a neoliberális rendszer totalizálja a termelést. Az élet minden területét annak veti alá. A termelés totalizálása az élet teljes profanizációjához vezet. A nyugalmat is bekebelezi a termelés, és szabadidővé, pihenőszünetté fokozza le.”⁴⁹⁶

Egy másik szöveghelyen a következőket írja:

„...itt a szabadidő a munka kínzóan üres formáját jelenti. Az aktív, rituális nyugalmat a kínzó semmittevés váltja fel.”⁴⁹⁷

A munkának van kezdete és vége, de a teljesítménynek nincs. Han is rámutat arra, hogy a neoliberalizmus pszichopolitikájával és digitális panoptikonjával a kommunikáció és a munka fogalmai is átértelmeződnek. A kommunikáció kommercializálódása lerombolja magát

⁴⁹³ Jacques Derrida: “Pardon me for taking you at your word.” In Elizabeth Rottenberg (ed.): *Negotiations: Interventions and Interviews, 1971–2001*. Stanford University Press, Stanford 2002. 81.

⁴⁹⁴ Vö. uo. 14.

⁴⁹⁵ Jacques Derrida: *Marx kísértetei. Az adós állam, a gyász munkája és az új Internacionálé*. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Jelenkor Kiadó, Pécs 1995. 89.

⁴⁹⁶ B.-C. Han: *A rítus eltűnése*. 59.

⁴⁹⁷ Uo. 60.

a kommunikációt, és megfigyelhető a munka átértelmeződése: „Egy hulla uralja a társadalmat – a munka hullája”,⁴⁹⁸ mint egyfajta ellenkiáltvány. Erőteljesen megmutatkozik az automatizáció és a digitalizáció hatása a munkahelyekre, valamint a gig gazdaság térnyerése és a hagyományos foglalkoztatási formák átalakulása. De a munkának ezek az átminősülései, átértékelődései még nem garantálják a rehabilitációját vagy lehetőségét egy olyan létmódnak, amely például a játék és a művészetek vagy egyebek által meghatározott kultúrakoncepcióra alapozva ellenállóképesebb az eldologiasodás és elidegenedés jelenségeivel szemben. Figyelemre méltó Baudrillard meglátása, miszerint a munka átértékelődése nyomán

„a munka többé nem cselekvés, hanem művelet. A fogyasztás többé nem a javak egyszerű és tiszta élvezete, hanem az élvezet eszköze.”⁴⁹⁹

Továbbá olyan fogalmak, mint a hitelesség, innováció, kreativitás, újdonságkényszert generálnak, szemben az ismétlés rítusával. Ebben a neoliberalis közegben az „intenzív élet” voltaképpen „intenzív fogyasztást” jelent.⁵⁰⁰ Han írja:

„...a hitelesség társadalmá teljesítménytársadalom. Mindenki magát teljesíti. Mindenki produkálja magát. Mindenki az én kultuszának hódol, olyan istentisztelet ez, ahol az ember saját énjének papja.”⁵⁰¹

Átformálódnak és láthatatlanná válnak, ugyanakkor totalizálódnak a hatalmi mechanizmusok,

„az uralom abban a pillanatban válik teljessé, amikor szabadságnak adja ki magát. [...]. Az ember önként zsákmányolja ki magát abban a hiszemben, hogy megvalósítja önmagát. A hitelesség kultusza közvetítésével a neoliberalis rendszer magát a személyt sajátítja ki és változtatja nagyobb hatékonyságú termelőüzemmé.”⁵⁰²

⁴⁹⁸ B.-C. Han: *Pszichopolitika: a neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. 68.

⁴⁹⁹ J. Baudrillard: *A rossz transzpaernciája*. 43.

⁵⁰⁰ Vö. B.-C. Han: *A rítus eltűnése*. 20.

⁵⁰¹ Uo. 27.

⁵⁰² Uo. 29.

Derrida a *Marx kísértetei. Az adósállam, a gyász munkája és az új Internacionálé* c. művében hasonlóképpen fogalmazza meg, hogy

„a munkanélküliség, az új piac, az új technológiák, egy új világméretű versengés eme többé-kevésbé jól kiszámított rendellenessége ma már, a munkához és a termeléshez hasonlóan, kétségkívül új nevet érdemel-ne”.⁵⁰³

Debord arra mutat rá, hogy az emberi alapélmény tekintetében az egyéni munka helyére a munkátlanság, tétlenség lép, azonban ez sem szabadít fel a termelőtevékenység kényszere alól:

„Korunkban a »munka alóli felszabadulás«, a szabadidő megnövekedése semmi esetre sem a munkában lelt felszabadulás, sem pedig a munka formálta világtól való megszabadulás.”⁵⁰⁴

Baudrillard azt a kérdést is megfogalmazza, hogy „lehet-e még manapság a munkát termelőerőnek és a gazdaság alapjának tekinteni?”⁵⁰⁵ Nézete szerint

„többé már nem a munka ideológiájáról van szó, arról a hagyományos etikáról, ami elfedte a munka »valódi« folyamatát és a kizsákmányolás »objektív« megvalósulását, hanem a munka forgatókönyvéről”.⁵⁰⁶

Másik lényeges meglátása, hogy

„a munkának már nincs valódi ára vagy értéke [...]. A munka saját spekulatív formájának, a foglalkoztatottságnak a rabja lett.”⁵⁰⁷

Külön figyelmet igényel a munka fogalmának ártérteleződése a technológiai fejlődés és a biopolitikai fölöslegesség összefüggésében. Ma a robotizáció, automatizmus, mesterséges intelligencia és

⁵⁰³ J. Derrida: *Marx kísértetei*. 91.

⁵⁰⁴ G. Debord: *A spektakulum társadalma*. 30. 27. tézis.

⁵⁰⁵ J. Baudrillard: *Az utolsó előtti pillanat (A közönyös paroxista)*. 33.

⁵⁰⁶ J. Baudrillard: *A szimulákrum elsőbbsége*. 28.

⁵⁰⁷ J. Baudrillard: *Az utolsó előtti pillanat (A közönyös paroxista)*. 33.

az algoritmusok alapvetően átformálják a munkáról és a munkásról alkotott képünket, bizonyos területeken mondhatni szükségtelessé, fölöslegessé válik maga a munkás is. Ezek a folyamatok már jó ideje elkezdődtek és mindinkább felgyorsulnak (automatizált mezőgazdaság, gyártás-ipar-logisztika, pénzügyi-banki szektor, ügyfélszolgálat, adatfeldolgozás-elemzés, közbiztonság és felügyelet és így tovább). Mindez pedig azzal a következménnyel jár, hogy a társadalom széles rétege válik munkanélkülivé, „fölöslegessé”, „haszontalanná”, kialakítva a súlyos munkanélküliség által a gazdasági „fölöslegesség” új osztályát/rétegét, eddig nem látott mértékben és vagyonszűkösséggel. Már a marxi értelemben vett olcsó munkásállatnak sem lesz kelleje, ugyanakkor a korszakváltó technológiák nyomán a termelési folyamatok is átalakulnak, a gazdaság növekedésnek már nem feltétlenül kell együtt járnia a munkával, vagyis lassan talán búcsút is inthetünk a munkaalapú társadalomnak. Ezt a folyamatot azonban már Marx is előre látta:

„Amennyiben továbbá a gépi berendezés fejlődik a társadalmi tudomány, egyáltalában termelőerő felhalmozásával, annyiban az általános társadalmi munka nem a munkásban, hanem a tőkében jelentkezik. A társadalom termelőerejét az állótőkén mérik, benne létezik tárgyi formában, és megfordítva, a tőke termelőereje ezzel az általános Haladással fejlődik, amelyet a tőke ingyen elsajátít. Itt nem bocsátkozhatunk bele részletesen a gépi berendezés fejlődésébe, hanem csak az általános oldalról; amennyiben az állótőkében a munkaeszköz, anyagi oldaláról tekintve, elveszti közvetlen formáját, és anyagilag mint tőke lép szembe a munkással. A tudás a gépi berendezésben mint a munkáson kívül álló idegen valami jelenik meg; az eleven munka pedig mint az önállóan ható tárgyasult munka alá besorolt. A munkás mint fölösleges jelenik meg, amennyiben akcióját nem szabja meg [a tőke] szükséglete.”⁵⁰⁸

Számos irányzat szerint ezekre a problémákra a *feltétel nélküli alapjövedelem* bevezetése lehet gyógyír, mely további lehetőségeket és kérdéseket vet fel.

⁵⁰⁸ Karl Marx: A gépekről szóló töredék. In Uő: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. II.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1972. 309.

Ha visszatekintünk Hegelre, ott a munka mint gátolt vágy jelenik meg, mint ami beékelődik az ember és a szükségletet kielégítendő tárgy közé, viszont ha a technológiai fejlődés, az új technológiák alkalmazása, az automatizálódás, robotizáció, mesterséges intelligencia stb. ékelődik be az ember és a szükségletet kielégítő tárgy közé, akkor az ember, az emberi munka (egyelőre ennek meghatározott ágaiban) fölöslegessé válik, de ez a folyamat – ha szintén Hegel felől gondoljuk tovább – ellehetetleníti az ember („a szolga”) öntudatra ébredését is, hacsak nem jelentkeznek a megváltozott közegben olyan új öntudatraébredés- vagy önmegvalósítás-típusok, amelyek az „elveszendőbe nyúlót” *pótolni* vagy helyettesíteni látszanak, hogy az ember ebben a pótlékban továbbra is „megvalósíthassa önmagát”, vagy „önmegvalósításának” más módjait keresse, vagy legalábbis azt higgye, hogy ezt teszi, hogy továbbra is szabadnak hihesse magát. Egyúttal megnő az esélye, hogy önállótlaná, kiszolgáltatottá és *nem tulajdonképpenivé* is válik, hogy továbbra is az eldologiasodás és az elidegenedés jellemezze. Ugyancsak Hegelnél maradva, fordítva is feltehető a kérdés, hogy az automatizmus és az új digitális technológia, a gép mint a hegeli szolga öntudatra ébred-e, a feltételezett úr mint ember önállóságának és a heideggeri értelemben vett, feltételezett tulajdonképpeniségének rovására?

Adam Smith elgondolása kapcsán a munkamegosztás terén – megváltozott korunkban – már egyre kevésbé a munka emberek között való megosztása lesz a döntő, hanem inkább az ember és a gép munkamegosztása. Példaként megemlítendő a *Future of Jobs Report 2020* jelentés, amely szerint 2025-re 85 millió munkahely szűnik meg, és 97 millió új munkahely alakulhat.⁵⁰⁹ McKinsey & Company *Generative AI and the Future of Work in America* (2023) jelentése szerint 2030-ra az USA-ban munkával töltött órák körülbelül 29,5%-a automatizálható lesz, ami sok munkahelyet érinthet, miközben potenciálisan új szerepek is létrejöhetnek.⁵¹⁰ A Nemzetközi Valutaalap *Gen-AI: Artificial Intelligence and the Future of Work* (2024) jelentése is kihangsúlyozza a

⁵⁰⁹ World Economic Forum: *The Future of Jobs Report 2020* October 2020. 5. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf.

⁵¹⁰ McKinsey Global Institute: *Generative AI and the future of work in America*. <https://www.mckinsey.com/mgi/our-research/generative-ai-and-the-future-of-work-in-america>.

munkaerőpiac átalakulását.⁵¹¹ Még egy gondolat erejéig Adam Smithnél maradva, még erőteljesebben megkérdőjeleződik, hogy a „láthatatlan kéz” megoldja a társadalmi problémákat.

Végül megfigyelhető maguknak a tárgyaknak az elértéktelenedése, a futószalagon termelt olcsó és nagy mennyiségű, egyszer használatos termékek áradata, amely kapcsán – mintegy az *eldologiasodás fokozódásaként* – maga az *eldologiasodás voltaképpen eldologtalanodik, pusztá materiává vagy hulladékká válva*. Míg Heideggernél a dolog még olyasmit jelent, aminél el lehet időzni, az mára már pusztán materiává vagy hulladékká degradálódik. Ezzel együtt megváltozik a dolgokhoz való viszonyulásmódunk is, melyben megszűnik a dolgokhoz való odafordulásunk, róluk való gondoskodásunk, irántuk való tiszteletünk. A dolgoknak, termékeknek már a használati tárgyakként való értelmezése, használati oldaluk pozitív értéke sem állja meg a helyét, hiszen annál „jobb” lett egy dolog, minél hamarabb elhasználódik, avagy már-már el sem kell használnia az új termékek vásárlásához, így újra megnyílik az esély a kényszeres fogyasztásra. Helyesen fogalmazza meg Han, hogy

„rituális keretek között a tárgyakat nem elfogyasztjuk vagy elhasználjuk, hanem használjuk. Így előregednek. A termelés kényszere alatt viszont a dolgoknak, sőt a világnak nem használói, hanem elhasználói vagyunk. Viszonzásul ők is elhasználnak minket.”⁵¹²

Szintén kifejező értékű a következő szöveghely is:

„...a mai termelőkényszer megfosztja tartósságuktól a dolgokat. Tudatosan lerombolja a maradandót, hogy többet termeljen. Több fogyasztást kényszerítsen ki. Az elidőzés viszont a maradandó dolgokat részesíti előnyben. Ha a dolgokat csak elhasználjuk és fogyasztjuk, akkor elidőzés nem lehetséges.”⁵¹³

⁵¹¹ Nemzetközi Valutaalap: *Gen-AI: Artificial Intelligence and the Future of Work* (2024). <https://www.imf.org/en/Publications/Staff-Discussion-Notes/Issues/2024/01/14/Gen-AI-Artificial-Intelligence-and-the-Future-of-Work-542379>.

⁵¹² B.-C. Han: *A ritus eltűnése*. 13.

⁵¹³ Uo. 19.

Az eldologiasodásnak egy *eldologtalanodó radikalizálódása*, dematerializálódó eldologiasodása ismerhető fel abban a jelenségben is, amelyet Deleuze fejt ki az *Utóirat az ellenőrzés társadalmához* c. írásában. Deleuze rámutat arra, hogy a kapitalizmus voltaképpen kivonul a termelésből, azt a harmadik világba telepíti, a „Nyugaton” pedig kialakul

a „magasabb rendű termelés kapitalizmusa. Nem foglalkozik többé a nyersanyag-felvásárlással és a késztermék eladásával, a készterméket vásárolja fel vagy szereli össze alkatrészekből. Szolgáltatásokat árul, és részvényt vásárol. Szó sincs többé a termelés kapitalizmusáról, ez már a termék kapitalizmusa, azaz az eladás vagy a piac kapitalizmusa.”⁵¹⁴

A mai gazdaságban a hangsúly kevésbé az áruk termelése körül forog, mintsem az értékek adatainkból való folyamatos létrehozásáról. Az algoritmusok a kapitalizmus új motorjai. Shoshana Zuboff *Megfigyelési kapitalizmusa*ban korunkban az új gazdasági rendet rejtett üzleti eljárások határozzák meg, melynek lépései a *kinyerés, előrejelzés, értékesítés*. Ezek szabadon felhasználható *nyersanyaga nem más, mint az emberi tapasztalat*.⁵¹⁵ Az információért cserébe viselkedési adatainkat adjuk, a viselkedést mint nyersanyagot pedig adatokká alakítják. Ez az adattöbblet táplálja a gépi intelligenciát – az új termelőeszközöket –, amely lehetővé teszi a felhasználói viselkedés előrejelzését. A termelési eszközök alárendelődnek az egyre inkább bonyolultabbá és mindenre kiterjedővé váló „viselkedésmódosítási eszközöknek”.⁵¹⁶ Ugyanakkor ezáltal bontakoznak ki a *viselkedési többlettel folytatott származtatott üzletek*⁵¹⁷ (megfigyelési aktíva, megfigyelési bevétel, megfigyelési tőke, megfigyelési kapitalizmus). A piactéren így már jövőbeni viselkedéssel is kereskednek: „egyének, csoportok, szervezetek és dolgok viselkedését jósolják meg és adják-veszik”.⁵¹⁸ Ezzel már nemcsak a test a tárgy, hanem minden, amit a test valaha is tehet vagy nem tehet. Pogátsa Zoltán közgazdász szintén rámutat arra, hogy napjainkban „a kapitalizmusnak

⁵¹⁴ G. Deleuze: *Utóirat az ellenőrzés társadalmához*. <https://mek.oszk.hu/00100/00140/html/01.htm>.

⁵¹⁵ Vö. S. Zuboff: *A megfigyelési kapitalizmus kora*. 10.

⁵¹⁶ Vö. uo. 17.

⁵¹⁷ Uo. 83.

⁵¹⁸ Uo. 95.

a *magántulajdon* és a *piac* fogalmaira épülő megszokott definíciója nem működik”.⁵¹⁹ Figyelemre méltó fejlemény a pénz virtualizációja, ahol a pénz már mint virtuális entitás létezik, csakúgy, mint a virtuális, spekulatív tőke – kiemelendő, hogy a forgalomban levő pénz több mint 90 százaléka digitális/elektronikus pénz. A gazdaság, politika és a mindennapi élet terén is megmutatkoznak ezek az átalakulások: digitális médiumok, e-book, online hírportál, digitális játéklplatform, elektronikus levél, felhőrendszer, digitális dokumentum, e-számla, e-aláírás, digitális szerződés, hivatalos igazolványok helyett digitális azonosítók, biometrikus azonosítók, mobiltelefonos azonosítás, online társkeresési platform, digitális-virtuális terek, „kiterjesztett valóságok”, digitális/közösségi hálók, online oktatás stb. A művészet terén szintén megmutatkozik egyfajta eldologtalanodás, anyagtalanodás, például a konceptuális művészet, efemer művészet, antiművészet terén.

Han szerint a rítusok mint szimbolikus cselekvések, a közösség alapját képező értékek és szabályok egy „kommunikáció nélküli közösséget” hoznak létre, míg napjainkban a közösség nélküli kommunikáció jön létre a rítusok elhalványulásának, eltűnésének nyomán.⁵²⁰

„A digitális kommunikáció ma fokozódó mértékben közösség nélküli kommunikációvá fejlődik. A neoliberais rendszer a közösség nélküli kommunikációt forszírozza, amelyben mindenki önmaga termelőjeként válik külön.”⁵²¹

Egyúttal a neoliberais rendszer atomizálja a társadalmat, elválaszt, szétválaszt,

„ugyanakkor az empátiára hivatkozik. A rituális társadalomnak nincs szüksége empátiára, mert rezonanciatest. Éppen az atomizált társadalomban követelik hangosan az empátiát.”⁵²²

Az efféle kommunikáció, mely inkább közléskényszer, azonban lehetővé teszi, hogy az egyének minél több információs lábnyomot

⁵¹⁹ Pogátsa Z.: *Digitális kapitalizmus*. 257.

⁵²⁰ Vö. B.-C. Han: *A rítus eltűnése*. 9.

⁵²¹ Uo. 23.

⁵²² Uo. 23.

hagyjanak maguk után, ez a folyamat pedig éppen az új uralmi technikáknak kedvez. Debord szintén kihangsúlyozza az ember atomizált, elszigetelt, elválasztott helyzetét a társadalomban.

„...az elszigetelésen alapuló jelenlegi gazdasági rendszer az elszigetelődés ördögi köre. Az elszigetelődésből származik a technológia, a technológiai folyamatok pedig fokozottan elszigetelnek: a spektakuláris rendszer válogatott javai, az autótól a televízióig, egyben fegyverek is, melyek folyamatosan erősítik a »magányos tömegek« elszigeteltségét.”⁵²³

Körvonalazódik egy világ nélküli és egy tényleges közelségen alapuló, hiteles kommunikáció hiányán alapuló együttélés, a beszélgetés helyett a virtuális/digitális/technológiai információcsere nyer teret, ahol a „boldogság” voltaképpen a telhetetlen fogyasztás marad.

További problémaként megfigyelhető a tulajdon nélküli fiatalok/egyének helyzete, eladósodása, mely az állandó kölcsön vagy bérleti viszony képében is jelen van. Szembeállítható a szabadság illúziója: „önmagunk vállalkozói” vagyunk, szabadon döntünk, magunk főnökei vagyunk – mint a szabadság új formája –, holott gyakran bizonytalan körülmények között élünk és dolgozunk, és instabilitás veszélyezteti az idillt.⁵²⁴ Egyre nagyobb körben adósodnak el a társadalom széles rétegei személyi hitel, lakáshitel, jelzáloghitel, autóhitel, diákhitel, folyószámlahitel, jelzáloggal fedezett hitel formájában. A lét mint *hitel-lét*, hitelhez mért lét érvényesül, úgy az egyének, mint az államok szintjén. Ehhez társulnak a modern pénzügyi szférában terjedő digitális hitelek, mikrohitelek, valamint fizetési halasztást kínáló fintech szolgáltatások (*Buy now, pay later*). A hitelezés egyre inkább automatizált hitelbírálaton és algoritmikus döntéshozatalon alapul, tovább növelve a lakossági eladósodás tempóját. Baudrillard *A tárgyak rendszerében* fejti ki, hogy állandó késésben vagyunk tárgyainkhoz képest, vagyis a tárgyak már nálunk vannak, rendelkezésre állnak „megvásároltuk”, habár még nem fizettük ki őket, ámbar használjuk őket, látszólag mintegy átugorva a munka kategóriáját, átugorva a hegeli „gátolt vágyat”, nem kell már gátolni a

⁵²³ G. Debord: *A spektakulum társadalma*. 31. 28. pont; David Riesman: *A magányos tömeg*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1973.

⁵²⁴ S. Žižek: *Zűr a paradicsomban*. 38.

vágyat, a gátolatlan vágy már a profit előfeltétele. Újrafogalmazva az eldologiasodott, elidegenült munkást jelenik meg az eladósodott, eldologiasodott, elidegenült munkás, avagy munkanélküli. Helyesen mutat rá Žižek, számot vetve Foucault-ról szóló vizsgálódásainkkal is, hogy ez az eladósodott státus mint engedelmesség és fegyelmezés, végső soron mint uralmi eszköz is szolgál,⁵²⁵ illetve mint az ellenőrzés új technikája. Baudrillard írja: „a hitel nemcsak erkölcs, hanem politika is”.⁵²⁶ Ugyanakkor a kizsákmányolás újrafogalmazásaként állítja Žižek, hogy a munkanélküliség terén „nemcsak azok kizsákmányoltak, akik termelnek vagy »alkotnak«, hanem azok is, sőt még inkább azok, akik arra ítéltettek, hogy *ne* alkossanak”⁵²⁷ – ez szintén kapcsolatba állítható Agamben *bare life*-jával.

Az amúgy is filozófiai viták tárgyát képező „valóság”, akárcsak Baudrillard-nál, Guy Debord-nál is előkerül. Míg Baudrillard-nál a „valóságot” szimulációk és képek váltják fel, melyek „valósabbnak” tűnnek, mint maga a „valóság”, nem tükrözik vagy képezik le a „valóságot”, hanem mintegy helyettesítik azt – ezek a szimulált „valóságok” a hiperrealitás. Debord elgondolásában a modern kapitalizmusban kapcsolataink és tapasztalataink áruvá válnak, melyek látványként, spektakulumként tárulnak elénk, és akként áruba is bocsájthatók, fogyaszthatók. Az 1967-ben megjelent *A spektakulum társadalma* c. írásában a spektakulum az elidegenedés előállításának közege, a spektakulum mint materializálódott ideológia kerül kifejtésre, mint a kizsákmányolás és elnyomás folyamatainak hamis látványa, az élményen uralkodó áru világa, az elidegenedés legmagasabb foka. Debord szerint a modern termelési mód társadalmi spektakulumgyűjteményként⁵²⁸ jelennek meg, a *valóság* pusztá *lát-szatvilággá* válik, „a spektakulum, mint az élő konkrét kifordítása, az élőhalott önmozgató léte” van.⁵²⁹ Meghatározásában a spektakulum „a világ látása”: világnézet, amely jelenvalóvá lett, materializálódott, objektiválódott”,⁵³⁰ „a valós társadalom valótlanságának a

⁵²⁵ Vö. uo. 80–81.

⁵²⁶ J. Baudrillard: *A tárgyak rendszere*. 191.

⁵²⁷ S. Žižek: *Zűr a paradicsomban*. 46.

⁵²⁸ G. Debord: *A spektakulum társadalma*. 18. 1. pont.

⁵²⁹ Uo. 18. 2. pont.

⁵³⁰ Uo. 19. 4. pont.

legközepe”,⁵³¹ melyben mind a hír, mind a propaganda és reklám az uralkodó társadalmi életforma mintája.

A spektákulum képek, képtárgyak sokaságát állítja elénk, mintegy maga alá temetve a hús-vér embert – Debord-nak ez az elgondolása jól kifejeződik a digitális hálózatok képi világában is. A „valóságos világ” helyére a képeken át, a tömegkommunikációs médiumokon, digitális médiumokon, szociális hálókon át benyomuló világ jelenik meg, a spektakuláris technológia. A spektákulum mint elidegenedés és ideológia az egész társadalmi életet átszövi, „a spektákulum kíméletlen logikája hozza létre a média szertelen változatosságát”.⁵³² Debord elgondolása alapján a spektakuláris mélyreható társadalmi változást hozott, és „gyökeresen megváltoztatta a kormányzás művészetét” is.⁵³³ Feuerbach szerint kora „előnyben részesíti a képet a dologgal, a másolatot az eredetivel, a képzetet a valósággal szemben”⁵³⁴ – a spektákulum társadalma ezt beigazolta, sőt, Baudrillard szerint meg is haladta a hiperrealitás képében.

A spektákulum társadalma	
munka	holt munka
közvetlen élmény	távoli képzet
„valóság”	látszatvilág, spektakularitás
„valóságos” világ	a „valóság” képpé válik – a képek „valóságos lénné válnak”
érzéki világ	képgyűjtemény, vizuális áramlás
cél (semmi)	fejlődés (minden)
lét	birtoklás
párbeszéd	spektákulum
filozófia megvalósítása	valóság átfilozofálása
emberi alapélmény: az egyén saját munkája	munkátlanság, tétlenség

⁵³¹ Uo. 19. 6. pont.

⁵³² Guy Debord: *Kommentárok a spektákulum társadalmához*. III. kommentár. In Uő: *A spektákulum társadalma. Kommentárok a spektákulum társadalmához*. Ford. Erhardt Miklós. Bázis Könyvek. Open Books 2022.

⁵³³ Uo. 266 XXXII. 6. tétel.

⁵³⁴ Ludwig Feuerbach: *A kereszténység lényege*. Ford. Tímár Ilona. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961. Előszó a második kiadáshoz. 26–27.

cselekvő egyén	néző, minél többet szemlél, annál kevésbé lát/él
munkás	fogyasztó
emberi lény, egyén	spektakuláris „sztár” látszatléte, a fogyasztás sztárja („banalitás sűrítőménye”)
gazdasági szükségszerűség, alapszükségletek	művi szükségletek, pszeudo-szükségletek
játékosság	versengés, küzdelem
megélt idő	a termelés visszafordíthatatlan ideje
idő – ciklikus, idő – munka	spektakuláris fogyasztható idő, pszeudo-ciklikus idő – termelés (iparilag átalakított idő, időfogyasztás, szabadidős iparágak)
tér	a tér díszletté alakítása
kultúra	spektakuláris pszeudo-kultúra, áruvá lett kultúra
Kommentárok a spektákulum társadalmához	
spektákulum	integrált spektákulum
tudomány mint a világ megértése	tudomány: minden történés igazolása
fanatikus, képmutató	dezinformátor
igazság–hamisság	az igaz a hamis mozzanata ⁵³⁵
politikai merénylet	politikai merénylet „szűrt” fényben
promóciós-ellenőrző hálózatok	a megfigyelői-dezinformációs hálózatok
kritika	antizsurnalisztikus álkritika
rendkívüli beavatkozás	a rendkívüli beavatkozás mindennapi ügylet

Érdemes még egyszer visszatekinteni Hegelnél az elidegenedés gondolatára:

„...az egyén a maga szükségleteiért végzett munkájával éppannyira kielégíti a többiek szükségleteit, mint a magáéit, s a maga szükségleteinek kielégítését csak a többiek munkája révén éri el. – Ahogyan az egyes ember a maga egyéni munkájában már általános munkát végez tudattalanul, úgy végzi ismét az általános munkát is mint a maga tudatos tárgyát;

⁵³⁵ G. Debord: *A spektákulum társadalma*. 11. tétel.

az egész mint egész lesz a műve, amelynek feláldozza magát, s épp ezáltal kapja vissza önmagát tőle.”⁵³⁶

Hegel dialektikájában még a kölcsönösség érvényesül, az egyén magáért-való-létének feloldása, önmaga negációja egyúttal pozitív jelentéssé válik, magáért-valóvá válik. Így a másért-való lét, a magát-dologgá-tevés és a magáért-való lét egységben van jelen. Kortárs összefüggésben azonban a termelékenység és a munka átértékelődése oda vezet, hogy az ember, habár a magát-dologgá-tevés tekintetében elől jár, de nem megy át ez a folyamat a magáért-való-létbe, így a kortárs ember egyre inkább kiszolgáltatottabbá válik, nem valósul meg az öntudatra ébredés, felbomlik a dialektika „rendje”, megragad a tárgyá tevő szolgaság szintjén, és azzal sincs tisztában, hogy ki az úr. Továbbá a termelékenység, valamint a termékek végeláthatatlan skálája nyomán a „gátolt vágy” egyre inkább töménytelen és korlátlan fogyasztássá válik, mondhatni, nem kell már „gátolni” a vágyat, de ez oda vezet, hogy Hegellel szólva „a boldogtalan öntudat lemondott önállóságáról, és magáért-való-létét a dologgá munkálta ki”,⁵³⁷ így a kortárs ember is mindinkább lemond önállóságáról, és saját magát dologgá teszi, nem jut el a magáért-való-léthez. Hegelnél az elidegenedés olyan szakasz, amelyen keresztül az egyén végül felismeri saját szellemét, és eléri a teljes önazonosságot (itt most nem térünk ki az önazonosság és dialektika kritikájára). Hegel filozófiájában a végső cél a szellem visszatérése önmagához. Ez azt jelenti, hogy az egyén felismeri saját lényegi valóságát, és eléri a teljes öntudatot. Az elidegenedés, bár fájdalmas és nehéz, elengedhetetlen része ennek a folyamatnak. Ma már kevésbé áll fenn az eldologiasodásnak ez a hegeli, mondhatni részben pozitív fogalma. Míg korábban a probléma abban állt, hogy az otthonos elidegenedett, mára az elidegenedés vált otthonossá.

Mi legyen az elidegenedéssel? Baudrillard szerint kétféleképpen léphetünk túl rajta.

„Az egyik mód az, hogy megszüntetjük, és újra birtokba vesszük önmagunkat – ez unalmas, és nem sok reménnyel kecsegtet manapság. A másik

⁵³⁶ G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 183.

⁵³⁷ Uo. 179.

az, hogy az ellenkező póluson keresünk megoldást, az abszolút másik, az abszolút Egzotizmus pólusán.”⁵³⁸

El kellene jutni a radikális mássághoz.

„Ne legyünk soha önmagunk, de elidegenedettek sem: írjuk be magunkat a másik alakjának a meghosszabbításába, a máshonnan eredő idegen formába, abba a titkos alakba, amely az események folyamatait és az egyedi létezéseket egyaránt elrendeli.”⁵³⁹

Végül is, milyen lenne az elidegenedésnélküliség? Ha megszűnik a gátolt vágy, megszűnik az elidegenedés is? Baudrillard szerint

„az elidegenedés radikálisan megszűnt, minden vágy materializálódott, a lehetőségek hiperreálissá váltak. [...] Az elidegenített ember megszűnt, csak a – természetesen virtuálisan – telített ember létezik.”⁵⁴⁰

Korunk társadalmának összességében – amikor elidegenedés és az eldologtalanodott eldologiasodás, avagy az eldologiasodás „meghaladásáról” beszélünk – az voltaképpen mégsem jelent mást, mint radikalizált eldologiasodást, ahol az eldologiasodás már nem függ egy konkrét dologtól, nem írható le a „gátolt vágy” munka által való megszerzésével, nem alapfeltétele az ember mint munkaidő, munkaerő, munkásállat, testi szükségletekre redukált barom, munkás gép, sem pedig pusztán a munkamegosztás során való *áruvá* válással – mint ahogyan ez még Marxnál érvényes volt. Az eldologiasodásnak már nem előfeltétele egyszerűen a tőke hatalmi viszonyaiban, a munkásnak a termékéhez való viszonyában, illetve a termelés aktusában a termelőtevékenységnek a megléte. Az eldologiasodás nem is csak annyiban áll, hogy elidegenedik a természet, az ember nembelisége, szellemisége, teste és az embereknek az egymástól való elidegenedése. Nem alapfeltétel a még Foucault által leírt dresszírozott, szorgalmasan dolgozó test sem. A Deleuze által leírtak nyomán végül is nem szükséges az eldologiasodáshoz még a termelés kapitalizmusa sem.

⁵³⁸ J. Baudrillard: *A rossz transzparenciája*. 146.

⁵³⁹ Uo. 147.

⁵⁴⁰ J. Baudrillard: *Az utolsó előtti pillanat (A közönyös paroxista)*. 69.

Az eldologtalanodó eldologiasodás mint radikalizált eldologiasodás nem jelenti az eldologiasodás végét, feloldását, megoldását. Érvényes továbbra is, hogy az ember a termék és a produkció rabjává válik, a racionalizáló bürokrácia, technokrácia, gép kiszolgálása, a test és psziché tárgygyá tévése (kommerciális donor, psziché mint a kizsákmányolás célpontja, az ember mint adatsomag). Kiterjed az eldologiasodás továbbá a tömegtájékoztató, média, digitális/virtuális hálózatok, a technológia területére is, és aktuálissá tesz egyfajta hiperrealitást, hiperrealitásokat, körvonalazza az „aktualitásokat”.

Végül az elidegenedésmentesség és annak lehetősége – legyen az önazonosság, avagy más erőteljes pozitív fogalom – szintén problematikus. Az elidegenedés is hozzátartozik létünkhöz. Vajon volt, lesz, elképzelhető olyan társadalom, amelyben nincs semmiféle elidegenedés? Talán az az állapot is éppen, hogy elidegenedést váltana ki az emberi létmódból, ha lenne ilyen átfogó értelemben. Talán az elidegenedés is a létünk része. A probléma akkor válik hűsbavágóvá, ha a társadalmi berendezkedés, struktúrák, politikák ezeket a tapasztalatokat a végletekig viszik, uralmi-hatalmi mechanizmusokat építenek rá, és a mindennapi létünk alaptapasztalataivá teszik.

Visszatérve még egy gondolat erejéig Lukácshoz: a munkához kötődő társadalmi elidegenedés és eldologiasodás jelenségei mellett arra is rámutatott, hogy a műalkotás az elidegenedés ellen irányul, „a művészi mimézisben, pusztá léte folytán, kialakulhat egy, az elidegenedést leküzdő és tőle megszabadult világ”.⁵⁴¹ Így a művészet egyfajta lázadásnak tekinthető az elidegenedéssel szemben. Csakúgy a játék jelensége. De hogyan értsük ezeket a fogalmakat?

4.2. A játék

„Játszva kell töltenünk életünket, bizonyos játékok közepette: áldozva, énekelve és táncolva, úgy, hogy az istenek kegyét képesek legyünk megnyerni, ellenségeinket pedig távol tartani és harcban legyőzni.”⁵⁴²

⁵⁴¹ Lukács Gy.: *A társadalmi lét ontológiája. II.* 603.

⁵⁴² Platón: *Törvények III.* 742. (803. e).

„Hátha éppen az örület volt, ami, hogy Plátón szavával éljünk, a legnagyobb áldást hozta Hellászra? És, másrészt és megfordítva, hátha éppen bomlásuk és gyengülésük idején lettek a görögök mind optimistábbak, felületesebbek, színészkedőbbek, áhítóztak a logikára és a világ logizálására, váltak tehát egyszerűsmind »derűsebbé« és »tudományosabbá«?”⁵⁴³

„Ich kenne keine andere Art mit grossen Aufgaben zu verkehren als das Spiel.”⁵⁴⁴

„Az igazi játék kizár minden propagandát. Önmagában van a célja. Szellem és hangulata a vidám lelkesedés, és nem a hisztérikus tömegreakciókra épít, és éppen ezért, dacára szívesen felvett játékformáinak, nem tekinthető a modern játékszellem megnyilvánulásának, hanem annak meghamisításának.”⁵⁴⁵

„Valaha az eseménynek bekövetkeznie kellett, ma az eseményt okozni kell.”⁵⁴⁶

„A cselekvő ige átadja helyét a műveltetőnek.”⁵⁴⁷

„Egy erővel és játékosággal teli lény éppen az indulatot, az értelmetlenséget és a változást helyeselné a boldogság szempontjából, következményekkel (veszély, küzdelem, bukás stb.) együtt.”⁵⁴⁸

„A munka és a termelés kényszere miatt egyre inkább elveszítjük a játszás képességét.”⁵⁴⁹

A XVIII–XIX. században elmozdulás, fordulat következik be, a *játék* gyakorlatát kiszorítja a *munka*, mely már a modern társadalom alapvető

⁵⁴³ Friedrich Nietzsche: *A tragédia születése*. Ford. Kertész Imre. Európa Könyvkiadó, Budapest 1986. 12.

⁵⁴⁴ Friedrich Nietzsche: *Ecce homo*. In Giorgio Colli und Mazzino Montinari (Hrsg): *Kritische Studienausgabe*, Bd. 6. dtv/de Gruyter, München/Berlin/New York 1980. 297.

⁵⁴⁵ Johan Huizinga: *Homo ludens. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására*. Ford. Máthé Klára. Athenaeum, Universum Kiadó, Szeged 1944. 222.

⁵⁴⁶ J. Baudrillard: *A rossz transzparenciája*. 40.

⁵⁴⁷ J. Baudrillard: *A szimulákrum elsőbbsége*. 43.

⁵⁴⁸ Friedrich Nietzsche: *Az értékek átértékelése*. Ford. Romhányi Török Gábor. Holnap Kiadó, Budapest 1994. https://www.lara.you-books.com/bookepub/F-Nietzsche/Az-Ertekek-Atertekelese/nietzsche_AzErtekekAtertekelese_split_006.html.

⁵⁴⁹ B.-C. Han: *A rítus eltűnése*. 81.

szervezőelvévé válik. Hegel, Marx, Engels, Lukács gondolkodása nyomán már a munka válik meghatározóvá. Han kritikája szerint Huizinga „kidolgozta az emberi cselekvések játékjellegét az archaikus kultúrákban. De abszolutizálta a játékot, és ezáltal félreismerte a döntő paradigmaváltást a nyugati tudásközvetítésben, nevezetesen az áttérését a mítoszról az igazságra, amely a játékról a munkára való áttéréssel esik egybe.”⁵⁵⁰ Han meglátásában a *rítus* mellett az *ismétlés*, a *játék* korábban centrális fogalmai is kiszorulnak, „a kultúra eltávolodik a játék szent szférájától”.⁵⁵¹

Johan Huizinga 1938-ban megjelent *Homo ludens* c. műve a játékot állítja a társadalom és a kultúra középpontjába, a játék mint a kultúra karaktere kerül kidolgozásra, úgy, hogy a játék *elsődleges* a kultúrával szemben, a játék a kultúra egyik *alapja*, abból keletkezik. A játék centrális szerepet kap Huizinga gondolkodásában, aki szerint „az emberi közösség fontos ténykedései mind játékkal vannak átszöve”.⁵⁵² Huizinga szerint a játék kultúrténykedés, „az emberi játék pedig magasabb formáiban, amikor jelent vagy ünnepel valamit, az Ünnep szférájába, a kultuszba, mindenesetre szent szférába tartozik”.⁵⁵³ Huizinga könyvében felelevenedik a játészó istenek ábrázolása, összességében a játék misztériuma. Meghatározásában a játék a következőképpen jelenik meg:

„...szabad cselekvés vagy foglalkozás, amely bizonyos önkéntesen, előre meghatározott időben és térben, szabadon választott, de föltétlen kötelező szabályok szerint folyik le; célja önmagában van, bizonyos feszültség és öröm érzése, továbbá a »közönséges élet«-től való »különbözőség« tudata kíséri.”⁵⁵⁴

Ha felidézzük Huizinga játékelemzésének következtetéseit, akkor némi finomításra szorul Han kritikája, avagy árnyaltabbá válik a kép e tekintetben. Lássuk, milyen következtetésre jut Huizinga:

„...a 19. század látszólag kevés helyet hagy a játéknak a kultúrfolyamatban. Olyan irányok, amelyek ezt a funkciót kizárni látszanak, mind

⁵⁵⁰ Uo. 105.

⁵⁵¹ Uo. 35.

⁵⁵² J. Huizinga: *Homo ludens*. 12.

⁵⁵³ Uo. 17.

⁵⁵⁴ Uo. 37.

erősebben lépnek előtérbe. Már a 18. században befészkelődött a barokk halálos ellensége, a célszerűség eszménye és a polgári jólét eszménye a társadalom szellemébe. A század vége felé az ipari átalakulás és az ezzel járó technikai haladás kezdte megerősíteni ezeket az irányokat. A munka és a produkció lett eszményképpé és nemsokára bálvánnyá. Európa elveszi a munkásruhát.”⁵⁵⁵

Huizinga éppen arra mutat rá, hogy a XIX. század nagy áramlatai a játéktevékenységet háttérbe szorítják, kikezdi. Összességében sem a szocializmus, sem a liberalizmus, sem a racionalizmus, utilitarizmus nem kedvez a játéktevékenységnek. Egy további következtetése Huizingának, hogy „a 19. század egyik tipikus jelensége a kultúra fokozatos komollyá válása. Ez a kultúra sokkal kisebb mértékben »játékos« kultúra, mint az előző századoké”.⁵⁵⁶ Huizinga ennél is tovább megy, és azt állítja, hogy „a munka, nevelés és demokrácia eszményei pedig alig hagytak helyet a játék örök elvének”.⁵⁵⁷

Huizinga azt is kimondja, hogy a korabeli játék – azon túl, hogy egyre inkább „komollyá” válik – egyre kifinomultabb is, szigorúbb szabályok kerülnek kidolgozásra, de „a professzionista magatartás nem igazi játék – attitűd már; a játék önkéntessége és gondtalansága hiányzik belőle”,⁵⁵⁸ habár lehetnek olyan jelenségek, melyek ellenpéldaként szolgálnak. Ugyanakkor Huizinga rámutat még egy érdekes jelenségre a korabeli játék státusa kapcsán, mégpedig a *hamis játékra*, vagy *puerilizmusra*, ahogyan ezt ő definiálja, melyre példákat is sorakoztat:

„Ilyen a soha ki nem elégített, habár olyan könnyen kielégíthető banális szórakozások utáni vágy, a durva szenzációéhség, a tömegfelvonulásokban való gyönyörködés, lélektanilag még mélyebb színvonalon áll az eleven klubélet látható ismertetőjeleivel, formálissá vált kézmozdulataival, jelszavaival és jelmondataival (üdvözlési formák, yell-ek, kiáltások), a díszlépésben való menetelés stb. [...] túlzott reakció szeretetteljes vagy gyűlölködő szavakra, hirtelen helyeslés, mások rossz szándékának

⁵⁵⁵ Uo. 202.

⁵⁵⁶ Uo. 203.

⁵⁵⁷ Uo. 204.

⁵⁵⁸ Uo. 207.

feltételezése, türelmetlenség más, eltérő véleménnyel szemben, mértéktelen túlzás a dicséretben és kifogásolásban. [...]. Sok ilyen puerilis vonást találni korábbi kultúrkorokban is, de soha olyan tömegben és akkora brutalitással egybekötve, mint ahogyan az ma a nyilvános életben elterpeszkedik.”⁵⁵⁹

Mindebből látható, hogy voltaképpen Huizinga is éppen a játék háttérbe szorulását és ennek a kultúrára, valamint az emberi élet megélésére gyakorolt hatását hangsúlyozta. Játékelemzéséből kitűnik, hogy a játék, a játszás mindinkább elvesztette súlyát, avagy éppen könnyedségét: „...a modern kultúrát már alig játsszák, és ahol úgy látszik, mintha mégis ezt tennék, ott hamis játékról van szó”.⁵⁶⁰

Huizinga és Gadamer a játék kapcsán hasonló fogalmakat állítanak előtérbe, mint az ismétlés, ünnep, újrafelismerés, érdeknélküliség, utánzás, ide-oda mozgás, kockázat, művészet, metafora, költés, megjelenítés. Huizinga különös szerepet tulajdonít a kultusz, rítus, misztérium kérdéseinek is, melyek közül Han főként a rítus eltűnésének körülményeit tárgyalja kortárs vonatkozásban. Huizinga a következőket írja a rítusról:

„...még ha a rítusok véresek, a felavatandók megpróbáltatásai kegyetlenek és az álarcok ijesztőek is, az akkor is ünnep. Az »igazi« élet ki van kapcsolva. Lakomák, ünnepélyek, mindenféle kicsapongások kísérik az ünnep egész tartama alatt. Akár görög, akár afrikai példákra gondolunk, lehetetlen elválasztani az ünnep hangulatát és a központi misztérium fölötti izgalmi állapotot.”⁵⁶¹

Ahogyan ezt Nietzsche is felidézi a dionüszoszi ideált tárgyalva: a dionüszoszi ideál lényegei az „izgalmak-indulatok, melyeknek közepette a szubjektív elenyészik, és teljes önfeledésbe merül”.⁵⁶²

Egy hermeneutikai-ontológiai megközelítésben, Gadamernek az 1960-ban megjelent *Igazság és módszer* c. műve alapján az egyik központi fogalom még mindig a játék. A játék nietzschei és heideggeri

⁵⁵⁹ Uo. 215.

⁵⁶⁰ Uo. 217.

⁵⁶¹ Uo. 30.

⁵⁶² F. Nietzsche: *A tragédia születése*. 57.

fogalma, valamint mint esztétikai-hermeneutikai, antropológiai, illetve dekonstruktív fogalom/köteg (*faisceau*) központi helyet céloz meg magának, illetve a filozofálás oly módját nyitja meg, ahol a „létezők” nem eltárgyasított „valamiségükben”, „dologiságukban”, „szubsztancialitásukban”, „tisztá létükben” tárulkoznak fel, hanem a játékmozgásban, „szüntelenül megújító játék”-ként.⁵⁶³ Az így elgondolt játék az ön- és a világértelmezés, az „igazság”, a „valóság”, a „van” értelmezésére tett kísérleteknek új módjaként, új beállítódásaként jelenik meg, így „a játék mint egy egész filozófia világszimbóluma”⁵⁶⁴ érvényesül – állítja Fink nyomán Gadamer.

Gadamernél a játék „valósága” több a dolgok pusztá valóságánál, a játék ugyanis *létgazdagodáshoz, létgyarapodáshoz* vezet, azaz (lét)termékeny. Ezzel a feltevéssel a statikusként elgondolt „van” és „lét”, ezzel együtt pedig a szubsztancia, a szubjektum és a „dolog maga” kerül gyanúba, ugyanakkor az a kérdés is megválaszolásra vár, hogy „hol húzódik a határ (ha van egyáltalán) a játék van-ja és az élet többi szférájának van-ja között”⁵⁶⁵ – teszi fel a kérdést Fink. Mindez oda vezet, hogy a dolgok pusztá valóságának és a játék valóságának kérdése fordított irányból is elgondolható, vagyis a dolgok pusztá valósága absztrakció, hiszen már mindig is a játék „valósága” az, ami „van”. De mi ez a „valóság” és „van”? „Mi” a játék, és „mi a játéknak mint olyannak a létmódja?”⁵⁶⁶ – teszi fel a kiinduló kérdést Gadamer. „A játék léte mindig valóra válás, tiszta teljesülés”⁵⁶⁷ (*Erfüllung*), de nem befejezettség és nem kész beteljesülés. Gadamer hermeneutikai beállítódásában ugyanis a játék a létmód. A játékra pedig a dinamikusság a jellemző, nem a statikus „van”-ként elgondolt „lét”, így kevésbé állítható pusztá „van”-ként, mint folyamatosan képződőként, mozgásban levőként, *valóra váló*ként. A játékba való bekerülés és a játékban való részvétel voltaképpen egyfajta „belépés a létezésbe” (*Ins-Dasein Treten*).⁵⁶⁸

⁵⁶³ Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Ford. Bonyhai Gábor. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1984. 90.

⁵⁶⁴ Hans-Georg Gadamer: *Neuere Philosophie II. Der Begriff in der Geschichte*. 5a. Spiel und Welt (E. Fink) (1961). In *Gesammelte Werke Band 4*. J.C.B. Mohr Paul Siebeck, Tübingen 1987. 95–103. 98.

⁵⁶⁵ Eugen Fink: *Spiel als Weltsymbol*. W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1960. 168.

⁵⁶⁶ H.-G. Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. 88.

⁵⁶⁷ Uo. 95. [Kiemelés tőlem – L. Zs.]

⁵⁶⁸ Uo. 97.

Gadamer játékkonceptiója alapján nemcsak az egzisztenciális karakter és a létmód hagyományos felfogása „oldódik fel”, hanem a szubjektum azonossága is, aki jelen esetben nem más, mint maga a játékos. A játékosok nem rendelkeznek azzal a szabadsággal, amely által uralhatnák a játékot, hanem feloldódnak abban.⁵⁶⁹ Míg Heideggernél a szubjektum aktív szerephez jut, addig a gadameri hermeneutikában a játék szabadsága nyer teret a szubjektum szabadságának rovására. Az önmagunk felett hozott döntés, az önmagunkra való szabadság, a tudatos döntés, a legsajátabb lenni tudás kiszorulni látszik, és a játék dinamizmusa és szabadsága érvényesül. Hasonlóképpen jegyzi meg Huizinga: a játék első ismertetőjele, hogy „a játék szabad, maga a szabadság”.⁵⁷⁰ A játékkonceptió révén a szubjektum voltaképpen elszubjektumtalanodik, hiszen Gadamer azt állítja, hogy „tulajdonképpen csak ott van játék, ahol nem a szubjektivitás magáértvalósága [*Fürsichsein*] határolja körül a tematikus horizontot, s ahol nincsenek szubjektumok, amelyek játékosan viselkednek”,⁵⁷¹ továbbá a játékmozgásnak „nincs szubsztátuma. A játék az, amit játszanak, vagy ami lejátszódik – nem őrződik meg valamiféle szubjektum [*es ist kein Subjekt dabei festgehalten*], amely játszik”.⁵⁷² Gadamer játékfelfogása destruálja a szubjektumot a maga tiszta, statikus voltában, hiszen a „játék létmódja nem olyan jellegű, hogy ott kell lennie egy szubjektumnak, amely játékosan viselkedik, hogy a játékot játsszák”.⁵⁷³ Ezt jelzi a következő szöveghely is: „a játék igazi [*eigentliche*] szubjektuma [...] nem a játékos, hanem a játék”.⁵⁷⁴ Gadamernél „a játéknak elsőbbsége [*Primat*] van a játékos tudatával szemben”.⁵⁷⁵ Ezáltal is egyfajta „tehermentesítés”⁵⁷⁶ zajlik, a szubjektum tehermentesítése. Így a játékos játéka nagyon is kockázatos, hiszen a játékban éppen, hogy „kockáztatja magát”, kockára teszi „szubjektivitását”. A játékban a korábbi pozíció elvesztése mintegy

⁵⁶⁹ Jean Grondin: *Hermeneutische Wahrheit? Zum Wahrheitsbegriff Hans-Georg Gadamer*. Forum Academicum in der Verlagsgruppe Athenäum Hain Scriptor Hanstein, Königstein 1982. 104.

⁵⁷⁰ J. Huizinga: *Homo ludens*. 16.

⁵⁷¹ H.-G. Gadamer: *Igazság és módszer*. 89.

⁵⁷² Uo.

⁵⁷³ Uo.

⁵⁷⁴ Uo. 91.

⁵⁷⁵ Uo. 90.

⁵⁷⁶ Uo.

előfeltétele a játéknak, így nincs azonos én, inkább állandó történet van. Aki beáll a játékba, annak állandóan mássá kell lennie. Ha nem játszunk, ha kimaradunk a játékból, akkor elhalasztjuk az esélyt, hogy *a mássá válás történetében megmutatkozhassunk*.

Gadamer ugyanakkor a szubjektumból való kiindulást is kritikával illeti: „...világos, hogy a szubjektumból történő kiindulás mennyire elhibázza a dolgot. Ami már nincs, az először is a játékosok [...]. Egyiküknek sincs magáért való léte.”⁵⁷⁷ Ez tovább fokozódik a következő szöveghelyen: „...a játék olyan értelemben átváltozás [*Verwandlung*], hogy senkinek a számára nem marad fenn annak az azonossága [*Identität*], aki játszik”,⁵⁷⁸ vagyis a szubjektum azonossága, „a játékosok (vagy a költő) már nincsenek [*sind nicht mehr*], hanem csak az van, amit játszanak”.⁵⁷⁹ Hasonlóképp látja Huizinga: „...a színész felolvad a játékban. De mégiscsak játszik, és tudomása van róla, hogy játszik”⁵⁸⁰ – teszi hozzá. Visszatérve Gadamer eszmefuttatására, ha mégis beszélhetünk hermeneutikailag egyfajta „identitásról” mint nem identikusként elgondolt „sajátszerűségről”, akkor az csakis a szüntelen *elváltozás* által formálódik. Hermeneutikailag az „identitás” dinamikusságot, úton levést és az abból való kilépés lehetetlenségét jelenti, konstansságot a mássá válásban, és a mássá válás konstansságát. A játék mint „kontrollálhatatlan különbségképződés”⁵⁸¹ jelenik meg: ha tehát valami „van”, akkor az csak a szüntelen valóra „válásként” lehetséges. Hermeneutikailag mégsem vetődik el az a gondolat, hogy van az Én-nek kontinuitása. A művészetre, a műalkotásra és játékra alapozott „identitás”-értelmezés feladatát támaszt elénk, hogy az esztétikai-hermeneutikai beállítódás közegében „szert tegyünk az önértelmezés kontinuitására, mely az emberi létezés egyetlen lehetséges hordozója”⁵⁸² – állítja Gadamer.

Baudrillard kritikájában a játék lényegét illetően minősül át társadalmunkban, melyet már a hiperrealitás jellemez, a játék is szimulákrummá és szimulálttá válik, olyan játékká, amelyben a szabályok, célok és az

⁵⁷⁷ Uo. 94.

⁵⁷⁸ Uo.

⁵⁷⁹ Uo.

⁵⁸⁰ J. Huizinga: *Homo ludens*. 27.

⁵⁸¹ Udo Tietz: *Hans-Georg Gadamer zur Einführung*. Junius Verlag, Hamburg 1999. 143.

⁵⁸² H.-G. Gadamer: *Igazság és módszer*. 85.

élmény is mind mesterségesen konstruáltak. A játék már egyre inkább háttérbe szorul mint az egyén egzisztenciája, önfeltárlkozása, önmegmutatkozása, játékbán léte, akárcsak mint a közösség és a közösségépítés tere, ehelyett itt is felmerül az eldologiasodás jelensége. Az egyének fogyasztóvá, „termékké”, „tárggyá”, adatsomaggá válnak. Az egyén elárúsodásával, eldologiasodásával, elidegenedésével együtt a játék terén is érvényesül ez a folyamat: a játék is mint áru, termék, szolgáltatás külsővé válik, átalakul, digitalizálódik, virtualizálódik, szimulálttá válik. A játék terén megjelenik egy átminősülési módozat is, teret hódítanak az online játékok, „alternatív” vagy kiterjesztett játékvalóságok, mint egyfajta alternatív univerzum, *second life* játékok, szimulált virtuális élet, e-sportok. Ezek a világosan felismerhető tendenciák azonban nem feltétlenül érvényesülnek mindenhol hasonló intenzitással, továbbá nem is feltétlenül zárják ki az egyén lételemetőségeire való nyitottságát.

A játék kapcsán előtérbe kerülő *esemény* fogalma is átminősülni látszik kortárs vonatkozásban, mely betudható többek között a digitalizáció, virtualitás, média, tömegkommunikáció, közösségi hálók térhódításának is. Az emberek egyre inkább szimbolikus valóságokban élnek, amelyek a médián, digitális/virtuális hálózatokon keresztül közvetítődnek. Mintha a média és ezek a hálózatok „helyettesítenék” a történeteket és eseményeket, így elidegenedik az embertől a saját *életeseménye, lét-története*, és mindinkább a virtuális/digitális világban kitüntetett helyet elfoglaló történetek és események dominálnak. Baudrillard korabeli kritikája odáig megy, mintha már voltaképpen a *média* helyettesítene az *eseményeket*, mely tendencia felismerhető, de nem univerzalizálható. Ebben a tekintetben válik további problémává a média, digitális/virtuális hálózatok szelektív eseményrekonstruálása, az esemény termékjellege, fogyaszthatósága. A cselekvés helyére a kattintás kerül.

Egy ilyen közegben lépne fel újra igénnyel az élet esztétizálódása, az élet mint műalkotás gondolatának rehabilitálása és az emberi lét mint játék gondolata, avagy a Foucault által felelevenített törődés, öngondozás mint társadalmi gyakorlat és életgyakorlat iránti igény, illetve mint a mássá válás nyitottsága. Idekapcsolódik Heidegger gondfoglalma csakúgy, mint a közösségvállalás rehabilitációja, a gadameri játék mint létmód vagy Han nyomán a rítus rehabilitációja.

Különítsük el tehát a *játék elméleti/filozófiai problémává válását*, mely a XVIII. és XIX. századra tehető, főként Schiller meg Nietzsche nevéhez kötődik, és azóta is egyre inkább teret hódít magának (Huizinga,

Gadamer, Derrida, posztstrukturalizmus, posztmodernizmus), valamint *a játék gyakorlatát*. Úgy tűnik, míg a játék gyakorlata átfogta a létezés gyakorlatát, a kultúrát, és kiterjedt az egész kozmikus világrend értelmezésének alapfogalmává, addig a játékról szóló teoretikus vizsgálódás éppen akkor hódít teret magának, amikor a játék gyakorlata háttérbe szorul, vagy legalábbis marginalizálódik.

Nietzsche filozófiájának indíttatása – habár elméleti szempontból ragadja meg a játék kérdését – éppen abból a hiányból eredeztethető, amely miatt háttérbe szorul a játék gyakorlata. Nietzsche életművében megidézi a játék mint *életgyakorlat* jelentőségét. Feleleveníti a görög ünnepségeket, kultuszokat, életörömet, mértékfeletti bőséget, a dionüszoszi örületet, a dionüszoszi megszállottságot, az életnek a görög lélekben való túlsordulóan felpeszgett elragadtatását, a szubjektív feloldódását, határok lebomlását, az ember műalkotássá válását. Ezt idézik az olyan nietzschei dinamikus fogalmak, mint a játék, változás, teremtés, visszatérés, igenlés, erő, hatalom akarása, tánc, harci játék, szabad vidám cselekvés, ünnepi játékok, színjáték... Nietzsche nem a morált, hanem a művészetet állítja előtérbe, mely „az ember voltaképpen metafizikai ténykedése”.⁵⁸³ Filozófiájában a „világ tisztán esztétikai magyarázatának és esztétikai igazolásának [...] nincs nagyobb ellentéte a keresztény tanításnál”,⁵⁸⁴ mely gondolkodásában életellenes és művészetellenes. Ezért nevezi Nietzsche az ún. „Antikrisztust” dionüszoszinak: „mert ki ismerné az Antikrisztus igazi nevét? – elkeresztelem egy görög isten nevére: úgy hívtam, hogy dionüszoszi”,⁵⁸⁵ Zarathustra pedig nem más, mint „dionüszoszi szörnyeteg”.⁵⁸⁶ Dionüszosz a nagy teremtő erő, játszó világgyermek, Zarathustra pedig tragikus hős, boldog, könnyelmű, szárnyait lebbentő táncos, akinek erényei közé tartozik a játékoság, ösztönösség, hatalmi akarat, becsvágy, harciasság, erő, bátorság, kockázat, de a szenvedés és a tragikus sors vállalása is.

Nietzsche az *Így szólott Zarathustrában*, amikor a szellem három átváltozásáról ír, szintén a játék gyakorlatának centrális szerepére utal:

⁵⁸³ F. Nietzsche: *A tragédia születése*. 13.

⁵⁸⁴ Uo. 14.

⁵⁸⁵ Uo. 16.

⁵⁸⁶ Uo. 20.

„De mondjátok csak, testvéreim, mire képes még a gyermek, amire az oroszlán sem képes? Mi végre kell a ragadozó oroszlának még gyermekké is lennie? Ártatlanság a gyermek és feledés, újakezdés, játék, magából pördülő kerék, első mozdulat, szent igenlés. Bizony mondom, testvéreim, a teremtés játékához kell a szent igenlés: saját akarátát akarja hát a szellem, saját világát nyeri el a világa-vesztett. A szellem három átváltozását beszéltem el néktek: miként lett a szellemből teve, és a tevéből oroszlán, és miként lett az oroszlán gyermekké végül.”⁵⁸⁷

Nietzschénél a játék egy örömteli esemény, különbözik a komolyságtól, a racionalitástól, a kiszámíthatóságtól:

„...aki a legmagasabb hegyeken jár, annak nevetség minden szomorú-játék, minden szomorú-komolykodás. [...] Csakis olyan istenben hinnék, aki táncolni tudna.”⁵⁸⁸

A játék továbbá az is, amivel győzedelmeskedni lehet a fájdalom felett.

„Az ember pedig a legbátrabb állat: ezzel győzedelmeskedett minden állaton. Csengők játékával győzedelmeskedett a fájdalmon is; a legmélyebb fájdalom pedig az emberi fájdalom.”⁵⁸⁹

A fölmagasló embereknek mondja:

„No de mit számít, ti kockavetők! Nem tanultatok játszani és gúnyolódni úgy, ahogy játszani és gúnyolódni kell! Avagy nem ülünk-e mindig ott, a játéknak és gúnynak hatalmas asztalánál?”⁵⁹⁰

A játékhoz mint életgyakorlathoz való viszony centrális szerepét jelzi az 1886-ban megjelent *Túl jön és rosszon. Egy eljövendő filozófia előjátéka* írás címe is. Ennek a műnek az 57. aforizmájában fogalmazza

⁵⁸⁷ Friedrich Nietzsche: *Így szólt Zarathustra*. Ford. Kurdi Imre Horváth Géza. Osiris Kiadó, Budapest 2000. 33.

⁵⁸⁸ Uo. 51.

⁵⁸⁹ Uo. 191.

⁵⁹⁰ Uo. 347.

meg Nietzsche, hogy „lehet, hogy majdan a legünnepélyesebb fogalmak, melyekért a legtöbbet harcoltak és szenvedtek”, „Isten” és a „bűn” fogalma nem tűnnek majd fontosabbnak számunkra, mint amilyenek az aggastyán látja a régi gyermekjátékot és gyermeki fájdalmat – s „a régi embernek” akkor valami új játékszerre és új fájdalomra lesz szüksége –, még „mindig gyermekként, örök gyermekként!”⁵⁹¹

Nietzschénél a játékosztön átfogja a létezést, és minden dolgok mibenlétével, létrejöttével függenek össze, de nem egy egyszerű eredet feltárása összefüggésében, hanem az örök visszatérés, a pusztulás és megújulás vonatkozásában, a nagy játék terében fejlődnek és pusztulnak a világok, épít és rombol világokat Zeusz.⁵⁹² A linearitás és az eredet gondolatának helyére Nietzschénél a játék és az örök visszatérés gondolata állítódik. A játék és a teremtető erő, a gyermeki kreatív szabadság, ugyanakkor az „isteni gyerekeség”⁵⁹³ mint *paidón* körvonalazódik. A *vidám tudomány*ban utal arra Nietzsche, hogyan függ össze a játék a tudományokkal is, az intellektuális játékosztön megnyilvánulásaként, „amelyek, akárcsak minden játék, ártatlanok és boldogok voltak”.⁵⁹⁴

Nietzsche életműve, egy felismerés és egy kísérlet a játék mint életgyakorlat nélkülözhetetlenségének felmutatására, rehabilitációjára, avagy lenni hagyására egy olyan korból, ahol a játéknak már nemcsak a kultúrából való kiszorulása jelenik meg, hanem az egész emberi tapasztalat átalakulása, torzulása is körvonalazódik.

⁵⁹¹ Friedrich Nietzsche: *Túl jön és rosszon*. Ford. Tatár György. Ikon Kiadó, Budapest 1995. 57. aforizma.

⁵⁹² Vö. Friedrich Nietzsche: *Filozófia a görögök tragikus korszakában*. In Uő: *Iffjúkori görög tárgyú írások*. Ford. Molnár Anna. Európa Könyvkiadó, Budapest 1988. 90–91.

⁵⁹³ F. Nietzsche: *Az értékek átértékelése*. 139.

⁵⁹⁴ Friedrich Nietzsche: *A vidám tudomány*. Ford. Óvári Csaba. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő 2017. 109.

5. A LÁTHATATLANNÁ VÁLÓ HATALOM NYOMÁBAN

5.1. A háború

„A fegyverekkel való küzdelmet néha kockajáték vezeti be.”⁵⁹⁵

„In the eyes of a man who lives exclusively in his own time, which may by happy chance have been a peaceful one, war seems but an accident; but to him who contemplates the unfolding of the ages war presents itself as an activity of states which pertains to their essence.”⁵⁹⁶

„A háború a politikának folytatása csupán, csak-hogy más eszközökkel.”⁵⁹⁷

„A politika a háború meghosszabbítása, háború folytatása más eszközökkel.”⁵⁹⁸

„Az elzárás mint az erkölcsi kontroll folytatása más eszközökkel.”⁵⁹⁹

Egy keveset elidőzve még Huizingánál tekintsük meg, hogyan áll kapcsolatban nézete szerint a játék és a háború kérdése:

„...egészen a legújabb időkig kultúrfunkciónak minősíthettük a háborút, addig, míg az egyik közösség a másikat »emberiségnek« elismerte, emberi bánásmódra, törvényre és igényekre jogosult lényeknek tekintette őket, és a hadiállapotot világosan és egyértelműen hadüzenet által különböztette meg egyrészt a békétől, másrészt a bűnös erőszaktól. Csak a totális háború

⁵⁹⁵ J. Huizinga: *Homo ludens*. 90.

⁵⁹⁶ Bertrand de Jouvenel: *On Power. Its Nature and the History of its Growth*. Beacon Press, Boston 1962. 136.

⁵⁹⁷ Clausewitz Károly: *A háborúról*. Ford. Báró Hazai Samu. Cs. és Kir. Vezérezredes. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadása, Budapest 1917. 31.

⁵⁹⁸ M. Foucault: *A hatalom mikrofizikája*. 315.

⁵⁹⁹ Mirosław Marcelli: *Foucault, avagy mássá lenni*. Ford. Németh István. Kalligram, Pozsony 2006. 55.

elmélete mond le a háború játékjellegének utolsó maradványairól is, és ezzel együtt a kultúráról, jogról és emberiségről.”⁶⁰⁰

Huizinga elemzéséből kitűnik, hogy a háború és játék egymásba fonódása jelen van az archaikus kultúrákban, összekapcsolódik játék, harc, jog, sors egyfajta szakralitás, rituálé keretében. Ezzel szemben, habár felbukkanhatnak régi játékelemek, „a modern háború elvesztette a játékkal való minden kapcsolatát”⁶⁰¹ – állítja Huizinga.

Foucault felől nézve a kérdést, a harcon, osztályharcon túl, a biopolitika nyomán is a rasszok harca, a dominancia, a konfrontáció, a háború kerül vizsgálódásainak középpontjába. Foucault az 1975–1976-ban a Collège de France-ban tartott előadásában a hatalom kérdését a *harc*, *háború*, *politika* összefüggésében vizsgálja. Hatalommal kapcsolatos nézeteit a következőképp összegzi: „...a hatalom nem olyasmi, amit adnak, átruháznak vagy visszavesznek, hanem olyasmi, amit gyakorolnak, és csak a cselekvésben létezik”,⁶⁰² továbbá a hatalom nem vezethető le pusztán a gazdasági viszonyokból: „...a hatalom elsősorban nem a gazdasági kapcsolatok fenntartása és megújítása, hanem önmagában véve elsősorban erőviszony”.⁶⁰³ Ha tehát a hatalom egy erőviszonyon alapuló gyakorlat, akkor az válik kérdéssé, hogy hogyan gyakorolható, és hogyan működnek a hatalom mechanizmusai? Szemben a hagyományos elgondolással, miszerint a hatalom nem más, mint ami elnyom, legyen szó természetről, ösztönről, osztályról vagy egyénről, Foucault alternatív megközelítése szerint a hatalom egy erőviszony alkalmazása,⁶⁰⁴ és eszerint elsősorban a *konfliktust*, a *konfrontációt* és a *háborút* kell elemezni, mivel a hatalom ezen ütközések kimenetele szerint oszlik meg. Mintegy megfordításaként a clausewitzi aforizmának, Foucault kimondja, hogy „a hatalom a háború, más eszközökkel folytatott háború [...], a politika a háború meghosszabbítása, a háború

⁶⁰⁰ J. Huizinga: *Homo ludens*. 99.

⁶⁰¹ Uo. 221.

⁶⁰² “Power is not something that is given, exchanged, or taken back, that is something that is exercised and that it exists only in action.” – M. Foucault: *Society Must Be Defended*. 14.

⁶⁰³ “Power is not primarily the perpetuation and renewal of economic relations, but that it is primarily, in itself, a relation of force.” – Uo. 15.

⁶⁰⁴ Vö. M. Foucault: uo.

folytatása más eszközökkel”.⁶⁰⁵ Ezek alapján társadalmunkat hatalmi viszonyok és a háború által létrejött erőviszonyok uralják, így voltaképpen még a béke idejében is a háború történetét írjuk.⁶⁰⁶ Foucault szerint ez a konfrontáció, harc és háború által kialakult erőviszony tükröződik az intézmények működésében is: „voltaképpen a háború a motor az intézmények és a rend mögött”.⁶⁰⁷ A hatalom így nemcsak a közvetlen erőszakban nyilvánul meg, hanem a mindennapi élet szabályozásában és a normák fenntartásában is.

Foucault az 1976. január 7-i előadásában és későbbi munkásságában is, többször is önfelülvizsgálatot gyakorol a hatalom elnyomó, represszív jellegét illetően, és többször is megcáfolja, hogy hatalomelemzése pusztán az elnyomás analízise lenne. Foucault itt egy határvonalat húz, és jelzi, hogy korábbi munkássága a harc–elnyomás sémában történt, ugyanakkor elmondja: „már hosszú ideje nincs bizodalمام az »elnyomás« fogalmához”,⁶⁰⁸ ezért szükség van egy kritikai elemzésre, ugyanakkor megjegyzi, hogy korábbi munkásságában a „büntetőjog, pszichiátriához kötődő hatalmi formációk voltaképpen egészen mások, mint az elnyomás”.⁶⁰⁹

De nézzük meg alaposabban Clausewitz német katonai teoretikus elméletét is. Clausewitznél „a háború a politikának folytatása csupán, csakhogy más eszközökkel”,⁶¹⁰ a háború politikai eszköz, a politikai érintkezés másfajta végrehajtása, sajátlagos eszközökkel. Clausewitz szerint „a politikai szándék a cél, a háború pedig az eszköz a cél szolgálatában: az eszközt pedig cél nélkül sohasem gondolhatjuk”.⁶¹¹ Clausewitz szerint a háború az az eszköz, „mellyel az ellenséget saját akaratunk teljesítésére kényszeríteni igyekszünk”,⁶¹² megtörjük ellenállását, mely együtt járhat akár az erőszak végletekig menő alkalmazásával. Clausewitznél a háború „az erőszak ténye, amelynek alkalmazásában határ nincsen”.⁶¹³ Azonban

⁶⁰⁵ M. Foucault: *A hatalom mikrofizikája*. 315.

⁶⁰⁶ “We are always writing the history of the same war, even when we are writing the history of peace and its institutions.” – M. Foucault: *Society Must Be Defended*. 16.

⁶⁰⁷ “War is the motor behind institutions and order.” – Uo. 50.

⁶⁰⁸ M. Foucault: *A hatalom mikrofizikája*. 317.

⁶⁰⁹ Uo. 317.

⁶¹⁰ Clausewitz K.: *A háborúról*. 31.

⁶¹¹ Uo.

⁶¹² Uo. 13.

⁶¹³ Uo. 15.

amennyiben kevésbé húsbavágóak a háborút generáló okok, annyiban nagyobb az esély arra, hogy a háború politikaivá váljon. A háború ellentéte ebben az összefüggésben nem tisztán, vagy egyáltalán nem a béke, hanem a céltalan erőszak, „a célracionalitását veszítette erőszak”,⁶¹⁴ állítja Castel, és nem is öncélú a háború, hanem a politika más eszközökkel való folytatása, ugyanakkor a foucault-i megfordított aforizma szerint a politika is a háború más eszközökkel való folytatása. Ebben az összefüggésben a kanti béke és a célracionalitását veszített totális erőszak szélsőségei közt körvonalazódik az erőviszonyok konfrontációja, harca, háborúja, mely hatalomelosztást eredményez.

Tovább játszva a clausewitz-i aforizmával, Mirosław Marcelli Foucault-hoz kapcsolódóan írja, hogy voltaképpen „a tudomány a politika folytatása, a politika pedig a háború folytatása más eszközökkel”.⁶¹⁵ Castel hasonlóképpen fogalmazza meg azt a nemkívánatos esetet, amikor „az elemzés a propaganda folytatása más eszközökkel”.⁶¹⁶ Pogátsa megfogalmazásában pedig „a digitális kapitalizmus nem más, mint a neoliberális korszak folytatása más eszközökkel”.⁶¹⁷

Foucault az 1975–1976-os előadásában arra a következtetésre jut, hogy a hatalom vonatkozásában kétféle elemzési modell áll rendelkezésre: az egyik a szerződés-zsarnokság sémájába illeszkedik, amely a *XVIII. századi filozófusoknál fellelhető jogi séma*, miszerint a hatalom átruházható, jellemzője a szuverenitás eszméje és a szerződéses viszony, a másik a *háború-elnyomás sémája* vagy uralom-elnyomás sémája, melyet harc és alávetés jellemez.

Amíg még Hobbesnál a Leviatán nem más, mint az individuumok összessége, mely az emberek akaratából alakul ki mint egyetlen nagy leviatáni akarat, teste pedig a testek összességéből, addig Foucault azt javasolja, hogy el kell engedni ezt a modellt. Ehelyett a hatalomról a következőt mondja:

„...nem lokalizálható itt vagy ott, soha nincs bizonyos emberek kezében, nem lehet birtokba venni [...]. A hatalom működik, hálószerűen szerveződik

⁶¹⁴ Robert C. Castel: Politikailag inkorrekt bevezetés a háború tudományába.

<https://www.youtube.com/watch?v=EDLi8ZfG-jI&t=472s> [letöltve: 2024. 11. 09.].

⁶¹⁵ M. Marcelli: *Mássá lenni*. 28.

⁶¹⁶ Robert C. Castel: *Függőleges koporsó. Az orosz–ukrán háború – mítoszok nélkül*. Második, bővített kiadás. Könyv Népe Kiadó 2023. 166.

⁶¹⁷ Pogátsa Z.: *Digitális kapitalizmus*. 25.

meg, és ezen a hálón az egyének nem csak közlekednek, de mindig olyan helyzetben vannak, hogy a hatalom gyakorlói vagy elszenvedői is lehetnek. A hatalom az egyéneken keresztül árad szét, nem pedig rajtuk, bennük jut nyugvópontra.”⁶¹⁸

Ennek nyomán az egyén nem pusztán olyasmi, amivel szemben a hatalom kifejti hatását, vagy alávet, hanem az egyén és az egyén teste a hatalom közvetítője is egyben, a hatalmat letről haladva kell elemezni, „nem a globális hatalom pluralizálódik és terjed lefelé”.⁶¹⁹ Foucault szerint túl kell lépni a jogi-politikai szuverenitás elméletén, hogy a hatalmat vizsgálhassuk. Így a hatalom és az ellenállás viszonyát is a harc stratégiája felől szükséges vizsgálni, nem a szuverenitás jogi formája felől.

Jogi-filozófiai diskurzus	Történelmi-politikai diskurzus (háború diskurzusa)
római jog újbóli térnyerése a középkorban	polgárháború, vallásháborúk vége, francia forradalom
jog, szerződés, állam, törvény	harcok/háborúk nyomán alakuló erőviszonyok
felülről lefelé áramló hatalom	hálószerű hatalom
univerzális igazságok keresése	a beszélő igazsága, <i>az igazság mint fegyver</i>
Hobbes – szerződéses viszony: <i>Leviatán</i>	harcokon alapuló politikai/társadalmi struktúrák
társadalmi rendszerek, osztályok egységek	különböző csoportok harca
jogi politikai szuverenitás, monarchia	parlamentáris demokrácia
szuverenitás – engedelmesség séma	kollektív szuverenitás, szuverenitás demokratizálása
szuverenitás	kormányzás
a szubjektum létrehozásának jogi keretei	fegyelmező-normalizáló társadalom
diszkontinuus hatalom, ceremoniális	állandóan fegyelmező társadalom
föld, idő, munka	jólét, javak, ipari kapitalizmus

⁶¹⁸ M. Foucault: *A hatalom mikrofizikája*. 323.

⁶¹⁹ Uo.

Jogi-filozófiai diskurzus	Történelmi-politikai diskurzus (háború diskurzusa)
feudális típusú társadalom	hatalom új mechanizmusa: test, fegyvelmezés, biológia, eugenika
föld, áru, termék – javakat présel ki	munkát, időt zsákmányol ki
hatalom célja: a rend megőrzése (a háború a társadalmi szerződés felbomlása)	hatalomgyakorlás, hatalomelosztás állandó harc és háború nyomán

Az 1970–1971-es előadásában Foucault számára a hatalom *hogyanja* volt a kérdés, egyrészt a törvények uralma szerint, majd a hatalom által generált igazságeffektusok által. A vizsgálatok a *hatalom, jog és igazság* mechanizmusainak és összekapcsolódásainak háromszögében zajlottak. Az 1975–1976-os előadásokban azt a kérdést teszi fel Foucault, hogy

„milyen jogszabályokat működtetnek a hatalmi viszonyok annak érdekében, hogy igaz diskurzusokat hozzanak létre? Másképpen: milyen ez a hatalomtípus, amelyik az igazság társadalmunkban oly nagy hatóerejű diskurzusait képes létrehozni?”⁶²⁰

A hatalom működőképessége az *igazságdiskurzusok ökonómiájá*-nak függvényében alakul: „...együtt jár az igaz diskurzusok valamiféle ökonómiájával. Ezek a diskurzusok ebben a hatalomban, belőle kiindulva és rajta keresztül fejtik ki hatásukat”⁶²¹ – a hatalmat végső soron az igazság előállításával és ökonómiájával lehet gyakorolni. Mi magunk is az ún. „igazság” szubjektumai vagyunk, hiszen a hatalom kikérdez minket, valamint az intézmények is az „igazságot” keresik, azonban produkálni, létrehozni kell az igazságot, és ennek megvannak a hatalmi effektusai is egyúttal. A diskurzus mint igazságdiskurzus voltaképpen fegyverként funkcionál, egyfajta intellektuális fegyverként, elkülönítve a *stratégiai* és *perspektivikus* igazságokat. Az „igazság” a hatalmi viszonyok által termelt „igazságrezsimék” formájában jelenik meg. A diskurzusok nem függetlenek a hatalmi mechanizmusoktól, működésben vannak „igazságpolitikák”, „igaz diskurzusok”, ezeket az előfeltételezett igazságokat pedig a kényszer és a hatalmi erőviszonyok

⁶²⁰ Uo. 319.

⁶²¹ Uo.

sem hagyják érintetlenül. Foucault itt a diskurzus politikai analízisét írja le, ahol a diskurzus nem más, mint *csata, harc, háború* és a *konfrontálódás eszköze*, hatalmi, kontrolláló, szubjektivizáló és diszkvalifikáló fegyver. Foucault egy másik megfordításban azt is képbe helyezi, hogy „a jogot [...] nem a legitimitás biztosítékaként, hanem az általa működésbe hozott alávetési folyamatok felől kell megérteni”.⁶²²

További kérdés lenne a háború kortárs vonatkozásban való problematizálása, hogy milyen új minőségekkel egészül ki korunkban a háború. Mára már az információ és dezinformáció kulcsfontosságú eszközzé válik, és megfigyelhető a közösségi médiaplatformok kulcsszerepe a háborús narratívák kialakításában. Az igazság és a percepció manipulálása stratégiai fegyverré válik, a propaganda és a dezinformáció a modern hadviselés egyik kulcseleme.

Megfigyelhető az információs háború, hibrid háború, kiber-háború, chip-háború, MI-alapú globális versengés, mintegy a háború technológiai szinten való továbbterjesztésének gyakorlata. Tielsch és Hatamleh kifejti, hogy

„korunkat a folyamatos »árnyékháborúk« jellemzik, ahol se tartós béke, se mindenre kiterjedő háborús cselekmények nincsenek. Miközben a »nem konvencionális« taktikák váltak az új normává, és az MI átalakítja a hatalom kifejezésének hadászati arzenálját.”⁶²³

Kulcsfontosságú szerephez jut az MI-alapú hibrid hadviselés, az áldozatok számát csökkenteni igyekvő gép–gép háború, valamint a drónháború. Hogyan alakul tovább az MI fejlesztése, hogyan viszonyulnak egymáshoz a különböző hatékonysági állapottal bíró, különböző profilú és különböző „értékeken” alapuló MI-k a hatalmi harcban? Milyen adatokon alapulnak az MI-k? Az MI fejlesztése és alkalmazása geopolitikai fegyverré válik, hiszen az, hogy egy adott ország mennyire képes mesterséges intelligenciát fejleszteni és alkalmazni, közvetlen hatással van hatalmi pozíciójára. A hagyományos fegyveres konfliktusokat információs, gazdasági, kiber-, technológiai és mesterséges-intelligencia-alapú hadviselési formák egészítik ki. A háború terén is megjelenik az eldologtalanodó eldologiasodás tendenciája, miszerint

⁶²² Uo. 321.

⁶²³ Tielsch Gy. – O. Hatamleh: *Mesterség és intelligencia*. 92.

a hadviselés bizonyos formái áthelyeződnek a dologtalan kibertérbe, levegőbe, világűrbe. Ez a tendencia egy olyan háborús állapot felé mutat, amely nem látványosan pusztító, de állandó és mindenütt jelen lévő. Mindez igaz lenne önmagában, ha nem lenne a helyzet árnyaltabb, azáltal, hogy – egy hauntológia szellemében is – ugyanúgy visszaki-sértenek a hús-vér háborúk, a tömegháborúk is.

5.2. Diskurzus – propaganda – média – új digitális technológia

„De hát miért olyan veszélyes, hogy az emberek beszélnek, és diskurzusaik szakadatlanul sokasodnak? Hol itt a veszély?”⁶²⁴

„A médium nem semleges tartály különféle tartalmak közvetítésére.”⁶²⁵

„A spektákulum mesterien intézi, hogy az emberek ne tudják, mi történik, majd rögtön utána, hogy elfelejtsék, ami mégis kiderül. A legfontosabb van leginkább rejtve.”⁶²⁶

„Miután a kezükben van az igazság társadalmi érvényesítésének egyetlen egyetemesen elismert mechanizmusa, azt mondanak, amit akarnak. [...] A spektakuláris hatalom egyszer, kétszer, háromszor is letagadhat bármit, kijelentheti, hogy valamiről nem hajlandó beszélni, bármikor témát válthat; hiszen jól tudja, nem kockáztatja, hogy bárki is ellentmondjon neki a saját terepén – és másutt sem. Mert nincs többé agora, nincs átfogó közösség; még csak kisközösségek sincsenek...”⁶²⁷

„A hatalom útja azon át vezet, hogy aki gyakorolja, jelentéktelenné válik.”⁶²⁸

„Ha valaha léteztek is politikai szenvedélyek, ma az erőszak létezik, amely a politika iránti mélységes

⁶²⁴ M. Foucault: *A diskurzus rendje*. 869.

⁶²⁵ B.-C. Han: *A rítus eltűnése*. 97.

⁶²⁶ G. Debord: *Kommentárok a spektákulum társadalmához*. 194. VI. pont.

⁶²⁷ Uo. 198–199. VII. pont.

⁶²⁸ J. Baudrillard: *A rossz transzparenciája*. 46.

undorodásnak felel meg. A hatalom maga is nagymértékben épít az undorra.”⁶²⁹

„A politikai ügyek is bizonyos fokig üres stadion előtt folynak (a képviselőt üres formája), ahonnan a közönséget kiűzték túlságosan heves szenvedélyeitől tartva, és ahonnan már csak az események televíziós átiratát sugározzák (a képernyők, a görbék, a statisztikai felmérések).”⁶³⁰

„A média hírt ad, hiszen ez a létezése alapja. Továbbadja a vírust. Ő maga a vírus. És ez azt jelenti, hogy a katasztrófákon, a baleseteken, erőszakon stb. keresztül búvóli el az embereket. Hiába, a fekete mágia megy a legjobban.”⁶³¹

„Nem a semmi, a valóság vagy racionális ellentét okoz gondot, hanem maga a valóságos.”⁶³²

„Saját magunk ösztönözzük a világnak és másolatának keveredését.”⁶³³

„Amiről a spektakulum három napon át hallgat, mintha nem is létezne, mert ezalatt valami másról beszél, így hát akkor az lesz az, ami van.”⁶³⁴

„Nem egyszerűen nincs szó arról, hogy valamit »értékesíteni« kell, de a legjobb, ha az a valami semmit sem ér, mert akkor jobban lehet értékesíteni, jobb semmit sem tudni, mert úgy jobban lehet tudni, jobb semmit sem létrehozni, mert úgy jobban lehet létrehozni, jobb, ha semmi mondanivalónk sincs, mert úgy jobban lehet kommunikálni.”⁶³⁵

„Az emberek tulajdonképpen még azon is elcsodálkozhatnak, hogy munkát kell keresniük – hiszen valójában ők egy jelentés nélküli hálózat jelfogói, egy interaktív komédia öntudatlan szereplői [...]”⁶³⁶

⁶²⁹ Uo. 65.

⁶³⁰ Uo. 72.

⁶³¹ J. Baudrillard: *Az utolsó előtti pillanat (A közönyös paroxista)*. 47.

⁶³² Uo. 54.

⁶³³ Uo. 60.

⁶³⁴ G. Debord: *Kommentárok a spektakulum társadalmához*. 199. VII. pont.

⁶³⁵ J. Baudrillard: *A rossz transzparenciája*. 46.

⁶³⁶ J. Baudrillard: *Az utolsó előtti pillanat. (A közönyös paroxista)*. 77.

Foucault az 1970-ben, a Collège de France-ban *A diskurzus rendje* címmel tartott székfoglaló beszédében a kizárás három formáját különbözteti meg: *tiltott szó* mint a nyelv tilalma, *megkülönböztetett örület* mint értelem és bolondság ellentéte, valamint *igazságvágy* mint igazság és nem igazság ellentéte. Előadásában azt tárgyalja, hogy a társadalmi diskurzusokban milyen szerepet játszik a kizárás, tiltás és a korlátozó eljárás. Sommás megfogalmazásában:

„...a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dül a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani.”⁶³⁷

Vagyis a diskurzusok hatalmi eszközök is egyben, amelyek szabályozzák, hogy egy adott társadalomban mit lehet kimondani és mit nem. A társadalomban tehát egyfajta kontroll működik a diskurzusok felett, általuk és értük. Az így létrejött diskurzusainkban az igazságvágy, a tudni akarás vágya mindig egy megosztási típusba/felosztásba ütközik, „valamiféle kizáró (történelmileg módosítható, intézményesen kényszerítő) rendszer körvonalait látjuk kirajzolódni”.⁶³⁸ Azonban ezeket az „igazságokat” valójában a történelmi esetlegesség jellemzi, amelyeket intézmények egész rendszere tart fenn, egy hierarchiát érvényesítve. Ezek az eljárások, bevett gyakorlatok magukban hordozzák a megalapozott veszélyét annak, hogy „az igazságok” kisajátíthatóvá válnak, és hogy kényszerítő jelleggel hatnak. Foucault szerint úgy fest a dolog, mintha a XIX. századtól már nem lenne elég pusztán a törvény tekintélye, hanem már igazságdiskurzusra van szükség.

A Foucault által leírt mechanizmusok továbbra is relevánsak, de a globalizált, digitalizált és hálózatok által vezérelt világban új dimenziókat kapnak. Napjainkban az „igazság” diskurzusait erőteljesen alakíthatják, kisajátíthatják az automatizált rendszerek, algoritmusok, a big data, a mesterséges intelligencia is. Algoritmusok szűrik és priorizálják, hogy milyen diskurzusokhoz férjünk hozzá, meghatározzák, hogy milyen tartalmak legyenek kitiltva, illetve engedélyezve a diskurzusok világában. Habár ezek az eljárások egyrészt a közösségi

⁶³⁷ M. Foucault: *A diskurzus rendje*. 869–870.

⁶³⁸ Uo. 871.

normák fenntartását célozzák, egyben kizárják a normáktól eltérő diskurzusokat, és a hatalmi struktúrák újra és újra megszilárdulnak általuk. A társadalmi diskurzusokban továbbra is megkülönböztethetők azok, akik képesek hallatni hangjukat, és azok, akik nem vagy kevésbé – többek között azért nem, mert nem rendelkeznek az ezt lehetővé tevő technológiai infrastruktúrákkal, nem férnek hozzá az algoritmusokhoz, a big data-hoz vagy az MI-hez, automatikusan kiszorulnak az újfajta hatalmi játszmákból. Az óriási mennyiségű adatbirtoklás lehetőséget biztosít a diskurzusok erőteljes formálására, uralására. Az „igazságok”, az igaz diskurzusok létrehozását ma főként az határozza meg, hogy ki fér hozzá az adatokhoz és elemző rendszerekhez, ki képes különböző platformokon terjeszteni bizonyos információkat, „igazságokat”, sőt akár torzítani, ha nem egyenesen a *deep fake*, *fake news* nyer teret. Ma tehát a big data és a prediktív modellek, a nagy adatbázisok elemzése nem pusztán előrejelezhetik, hogy mi tartható igaznak, hanem alakítják is azt, hogy mit gondolunk igaznak.

Foucault előadásában kifejti, hogy minden társadalomban vannak elsődleges fontosságú elbeszélések, formulák, szövegek, szertartások diskurzusai, melyeket mesélnek, ismételnék – ugyanakkor szintkülönbségek vannak a különböző diskurzusok között. A diskurzus egy korlátozó és ellenőrző jellegű eljárása a „kommentár”, mely voltaképpen beépül a diskurzusba, ismétlés és azonosság jellemzi: „a kommentár úgy hárítja el a diskurzus kockázatát, hogy ő maga is beépül a diskurzusba”.⁶³⁹ A diskurzusok *kisajátítása* meghatározó mozzanat:

„...mintha e tilalmakat, gátakat, küszöböket és határokat azért létesítettük volna, hogy legalábbis többé-kevésbé szabályozzuk a diskurzus túlburjánzását, gazdagságát megfosszuk legveszedelmesebb részétől, rendet vigyünk rendezetlenségébe.”⁶⁴⁰

Foucault gondolatát, miszerint a diskurzusokat gátakkal és szabályokkal korlátozzák, hogy elkerüljék azok „veszélyes” túlburjánzását, napjaink digitális világában meghatározzák az algoritmikus szűrők, melyek mintegy szabályozzák, hogy mely diskurzusok válhatnak dominánssá. A digitális platformok ugyanakkor ki is sajátíthatják a

⁶³⁹ Uo. 874.

⁶⁴⁰ Uo. 881.

diskurzusokat, a népszerű narratívák gazdaságilag kizsákmányolhatóvá válnak, míg a kevésbé piacképes diskurzusok láthatatlanná válnak.

A diskurzusok sokféleségének szűrése mögött bizonyos diskurzusoktól való félelem is aktivizálódik, ezt tükrözi az ellenőrzés vágya, az ellenőrizhetetlen diskurzusok mintegy félelmet, kontrollhiányt, profitvesztést sugallanak. Ezért egy diskurzuselemzés során fontossá válik együtt vizsgálni azt, ami ki van mondva, illetve azt, ami nincs, vagy amit korlátozottan lehet „kimondani”. De a kimondható és a kimondhatatlan abban az összefüggésben is kérdéssé válik, hogy korunkban az adatalapú diskurzusok jó láthatósággal bírnak. Az, hogy milyen információk kerülnek előtérbe, nagyban függenek attól, hogy milyen adatok állnak rendelkezésre és mennyiben feldolgozottak, feldolgozhatóak, és hogyan. Bizonyos narratívák azért nem jelenhetnek meg, mert az azok alapjául szolgáló adatok nem hozzáférhetők, vagy figyelmen kívül maradnak, avagy nem fordíthatók le az adatok nyelvére, nem piacképesek stb. Az MI és big data rendszerek valamilyen formában szabályozzák is, hogy mi kerül be és mi marad ki a diskurzusból. Az olyan narratívák, amelyek nem illeszkednek az adatok logikájához vagy az algoritmusok struktúrájához, kimondhatatlanokká válnak. Az algoritmusok hajlamosak a „legvalószínűbb” vagy leggyakoribb mintázatok erősítésére, ami a diskurzusok bizonyos fokú homogenizálódásához vezethet. Ez a normalizáló hatás kényszerítő jelleggel alakítja a diskurzus jelentését és hatókörét.

Ma a digitális világban az elsődleges fontosságú elbeszélések azokat a narratívákat is jelenthetik, amelyeket az algoritmusok mögött állók és médiaóriások dominálnak és ismételnek. A közösségi médiaplatformokon a „trending” és „vírusos” tartalmak mintegy az elsődleges elbeszélések modern, torzult, önmaguk ellen irányuló, tiszavirág-életű „megfelelői” (non-narratívák). Napjainkban a kommentár szerepe is új tendenciákkal egészül ki az automatizált kommentárok és tartalomértékelés végett. Egyrészt az ismétlődő minták alapján az algoritmusok stabilizálják a diskurzust, miközben eltávolítják a „veszélyesnek” ítélt elemeket, másrészt ott vannak az automatizált hamis profilok, kommentek, lájkok.

Foucault javaslata az általa leírt korabeli problémákat illetően egy olyan megközelítésmód kialakítása, ahol az *igazságvágy megkérdőjeleződik*, ehelyett előnyben részesül a diskurzus *eseményjellege*

és a „jelölő” egyeduralmának megszüntetése.⁶⁴¹ Foucault módszerjavaslata az alábbiak szerint alakul: elsősorban szükségessé válik egy *megfordítás*, amelyben a diskurzus ritkaságának *negatív hatását* kell megfigyelni. Kitüntetett szerepet kapnak a ritkasági elvek, szemben a diskurzus forrásával, pozitív szerepekkel, szerzővel, diszciplínával, igazságvággyal. Ezek után az válik kérdéssé, hogy ha ezeket már nem tekintjük alapnak, mit találunk helyettük.

Másik lényeges elem a *diszkontinuitás* elve:

„...a diskurzusokat megszakított (dicontinuu), egymást keresztező, néha egymást erősítő, máskor egymásról nem tudó és kölcsönösen kizáró gyakorlatként kell kezelnünk.”⁶⁴²

Foucault itt rámutat arra, hogy a diskurzusokban nincs egy folyamatos fejlődés, lineáris haladás, hanem a diskurzus széttagolt, szakaszos, gyakran ellentétes irányokba mozduló, ugyanakkor törések, ugrások, megszakítások jellemzik.

Ma az adatalapú világban, habár óriási a hozzáférhető és felhasználható adatok mennyisége, azok valójában szelektáltak, szabályozottak, ugyanakkor a keresési eredmények vagy a közösségi média hírfolyamai nem feltétlenül a teljes diskurzust mutatják, hanem csak annak szabályozott részleteit. Az MI és algoritmusok által generált szövegek esetében a szerző személye pedig egyre kevésbé releváns, hiszen a tartalom már egy gépi rendszerhez vagy egy kollektív adathalmazhoz is köthető. A hagyományos diskurzusokat egyre inkább átalakítják a mintázatok és statisztikai modellek, adatállományok és az azokkal operáló rendszerek.

A következő *a specialitás* elve:

„...a diskurzust olyan erőszakként kell felfognunk, amit a dolgokon követünk el mint valami általunk a dolgokra erőszakolt gyakorlatot.”⁶⁴³

A specialitás elve korlátozza, hogy ki vehet részt egy diskurzusban, nem egyforma feltételek mellett férünk hozzá a diskurzus alakításának

⁶⁴¹ Vö. uo. 881.

⁶⁴² Uo.

⁶⁴³ Uo.

lehetőségéhez, hanem a hozzáférés különféle szakértői és intézményi feltételek, szabályok alapján alakul. Így bizonyos embereknek, csoportoknak kiváltságos hozzáférésük van egy-egy területhez, a diskurzus alakításához, formálásához, vagy akár korlátozásához. Egyes személyek, csoportok, intézmények a diskurzus specialistáiként a diskurzus formálóiává válnak, míg mások kizáródnak. Ugyanakkor a hatalmi mechanizmusok nem semlegesek, mert szabályozott, hogy ki hogyan szólalhat meg egy diskurzust illetően, és a diskurzus alakításában való részvételi lehetőség is kapcsolódik a bevett intézmények és a hatalmi struktúrák által fenntartott normákhoz. Ezek alapján a diskurzusok nem a dolgok „belső lényegiségét” tárják fel – ha lenne egyáltalán ilyen – hanem mintegy kényszerítik azokat egy bizonyos jelentésre.

Ma a közösségi média algoritmusai, keresőmotorok, filterbuborékok és egyéb technológiák befolyásolják, hogy ki milyen mértékben fér hozzá egy diskurzushoz, vagy hogy egyáltalán részt vehet-e annak alakításában. Ugyanakkor fennáll az adatokhoz való hozzáférés egyenlőtlensége, avagy egyfajta monopólium alakul ki, hiszen az adatok javarészt nagyvállalatok, kormányzatok vagy más intézmények birtokában vannak. Ez a hozzáférésbeli egyenlőtlenség értelemszerűen azokat helyezi előnybe, akik rendelkeznek a szükséges infrastruktúrával és erőforrásokkal az adatok kezeléséhez és felhasználásához, technológiai és tudományos szakértelemhez. A digitális korban a diskurzus specialistái nemcsak tudósok vagy politikusok, hanem technológiai cégek, adatkutatók, vagy akár maguk az algoritmusok. Ez új hatalmi mechanizmusokat hoz létre, amelyben az emberi szakértők szerepe háttérbe szorulhat az algoritmikus döntéshozatal mellett. Ez a hatalmi mechanizmus a Foucault által leírtakhoz képest új szintet hoz létre a diskurzusok feletti ellenőrzésben.

Visszatérve Foucault diskurzuselemzésére, további szempont *a külsőlegesség elve*:

„...a diskurzus alapján, megjelenéséből és szabályszerűségéből kiindulva haladjunk a külső lehetőségfeltételek felé.”⁶⁴⁴

A diskurzus vizsgálata során tehát nem elégséges a diskurzus belső szabályait vizsgálni, hanem ugyanilyen meghatározó az is, hogy

⁶⁴⁴ Uo. 882.

milyen külső feltételek teszik lehetővé és szabályozzák egyáltalán a diskurzust. Figyelembe kell venni a külső lehetőségfeltételeket is, a társadalmi, politikai, történelmi és hatalmi mechanizmusokhoz kötődő feltételeket, amelyek lehetővé teszik, hogy egy diskurzus egyáltalán létezzen.

Foucault külsőlegesség elvének alkalmazása a digitális térben olyan kérdéseket vet fel, mint az algoritmusok és az MI által szabályozott diskurzusok külső lehetőségfeltételei, többek között a technológiai infrastruktúra, internet, a felhőalapú rendszerek, MI-modellek. Ezek nélkül ma már a diskurzusok nem létezhetnének a mai formájukban, és számot kell vetni azzal is, hogy a technológiai hozzáférés sem egyenletes. Napjainkban a hatalmi mechanizmusok – például a globális szuperhatalmak és azok technológiai cégekkel való kapcsolatai – alakítják a diskurzusok prioritásait, azok egy külső feltételként.

Összességében tehát Foucault-nál – szemben a hagyományos eszmetörténeti megközelítésekkel – központi szerephez jut az *esemény, sorozat, szabályszerűség, lehetőségfeltétel*, melyek mintegy „ellentétei” a hagyományos eszmetörténetben hangsúlyt kapó *jelentés, eredetiség, egység, alkotás* elveinek. Vajon milyen fogalmak kerülnének napjainkban ezek helyére? Talán az adat, algoritmus, MI, filterbuborék? Előttünk álló feladat Foucault szerint az általa megfogalmazott problémákra kidolgozni a megszakított rendszeresség elméletét, felismerni a véletlen kategóriájának fontosságát, körülhatárolni a kizárás, korlátozás, kisajátítás formáit. (Hogy alakult ki egy kizárás/korlátozás? Milyen szükségleteket elégít ki? Milyen kényszert alkalmaz? Milyen kizárási funkciók, nyelvi tilalmi rendszerek működnek? Hogyan alakul ki egy diskurzus a kényszerítő rendszereken keresztül? Milyen specifikus normák, megjelenési, fejlődési, variációs feltételek, igazságvágyak kötődnek hozzá? Megvizsgálandó, hogy kik beszéltek, mit beszéltek, milyen nézőpontból, miféle intézmények által.) Korunkban kiszélesednek, átalakulnak, teret nyernek a kizárás új módozatai, mint az algoritmikus kizárás, automatikus szűrők vagy a digitális hozzáférés korlátozása, adatvezérelt diskurzusok előtérbe kerülése, influenszerek világa.

Napjainkban tehát Foucault vizsgálódása a diskurzusokról megváltozott körülmények között tárgyalható, megváltozott uralmi mechanizmusok hálójában alakul, melyek alapja az adat, eljárása az algoritmus, a mesterséges intelligencia irányítása alatt is zajlik. A diskurzusok és

azok fogalmai mesterségesen létrehozhatók, azonnal átalakíthatók, megváltoztathatók, konvertálhatók, és azok teljesítőképessége és hatékonysága már nem feltétlenül pusztán csak az emberi gondolkodásra és érvelésre hagyatkozik, hanem az intelligens algoritmusokra. Ezért kevésbé tud kialakulni hiteles, autentikus vita és problémafelvetés, vagy egyáltalán problémameglátás. Az uralmi mechanizmusok átalakultak: a hatalom már nemcsak állami intézmények vagy tradicionális hierarchiák kezében összpontosul, hanem technológiai vállalatok és platformok kezében, amelyek az adatokat birtokolják és az algoritmusokat „irányítják”. A gyorsan változó és manipulálható diskurzusok világában az „igazság” keresése helyett gyakran a tartalmak hatékonysága, láthatósága és kereskedelmi értéke kerül előtérbe.

Továbbá, hozzátehetjük, hogy a totalitárius rendszerek információs technikái – egyfajta morális alapon működő barátságos propaganda és dezinformáció keretében – visszakísértenek a médián túl a digitális/virtuális/közösségi hálózatokon is, többek között az emberek állandó bizonytalanságban tartása, a pánikkeltés tekintetében, a gyűlöletszításban, az eltérő vélemények démonizálásában, a véleményazonosság kikényszerítésében (denkfabrik, konszenzusgyártás, think tank, Meinungsmacher, Chomsky: egyetértésipar), mindez egy megállíthatatlan információáradat keretében, melyet az extremitás, kattintás és lájk utáni vágy és éhség jellemez – habár ezek a jelenségek nem központilag irányított struktúrával rendelkeznek, hanem decentralizált, érdek- és profitorientált megközelítés jellemzi őket. Ehhez a trendhez igazodva megjelennek a *deep fake* cégek, *fake news* gyáarak, és a dezinformáció ipari méretűvé válik. A technológia lehetővé teszi a valósághű hamisítványok és hitelesnek tűnő álhírek előállítását, amelyek célja a manipuláció és a vélemények befolyásolása, futószalagon történő előállítása. Tielsch és Hatamleh felidézi, hogy „2019. szeptemberi állás szerint 70 ország folytat dezinformációs próbálkozásokat, és ezeknek a programoknak a száma alig két év leforgása alatt duplázódott meg”.⁶⁴⁵ Már Baudrillard helyesen mutatott rá, hogy „az általánosan elterjedt kommunikáció és a mértéken felüli információ veszélyezteti az ember minden védekező képességét”.⁶⁴⁶ Napjainkban a nagy technológiai cégek algoritmusai meghatározzák, hogy milyen információk jussanak el a felhasználókhoz, és

⁶⁴⁵ Tielsch Gy. – O. Hatamleh: *Mesterség és intelligencia*. 123.

⁶⁴⁶ J. Baudrillard: *A rossz transzparenciája*. 66.

mivel az algoritmusok által létrejövő szűrőbuborékok a felhasználók preferenciái alapján szűrik az információkat, az emberek egyre inkább saját véleményüket megerősítő tartalmakat kapnak (a személyre szabott hírek mellett ott vannak a személyre szabott reklámok, vásárlási ajánlatok stb.). Tielsch és Omar írja:

„Az MI-algoritmikus tartalomválogatás [...], amely során az MI a felhasználói profilok alapján rangsorolja a javaslatokat, keresési eredményeket és hírszövegeket, visszhangkamrákat hozott létre, amelyek még inkább ideológiai buborékjaikba börtönzik az online állampolgárokat.”⁶⁴⁷

A szerzőpáros kiemeli, hogy az MI már most erőteljesen befolyásolja döntéseinket: „mélyen befolyásolja információinkat, beszélgetéseinket, állampolgári és fogyasztói döntéseinket, kapcsolatainkat – és egész életünket”.⁶⁴⁸ Mindez megnehezíti az árnyalt politikai vitát, ugyanakkor befolyásolja a politikai diskurzusok dinamikáját és a társadalmi gondolkodást, problémameglátást. Az algoritmusok és mesterséges intelligenciák felhasználják az emberek adatait a viselkedés manipulálásának céljából, legyen szó célzott reklámról vagy politikai üzenetekről, algoritmusok által vezérelt kampányokról (a felhasználók böngészési szokásait, érdeklődési köreit, demográfiai és helymeghatározási adatait). Míg a XX. században a propaganda egyoldalú, központilag irányított eszköz volt, napjainkban a közösségi média algoritmusai lehetővé teszik a propaganda legkifinomultabb formáit, amelyek személyre szabott üzenetekkel célozzák meg a felhasználókat/választókat. Összességében a big data, a mesterséges intelligencia, az algoritmusok a hatalom forrásává váltak. Pogátsa Issenberg nyomán írja, hogy

„a Google például aktív szerepet játszott szavazókörzetek adatainak feldolgozásában, a választói magatartás előrejelzésében. A két Obamakampány már több százmillió amerikai szavazó részletes adatait elemezte a Google segítségével, mely adatok honlapokról és a közösségi médiából származtak.”⁶⁴⁹

⁶⁴⁷ Tielsch Gy. – O. Hatamleh: *Mesterség és intelligencia*. 159.

⁶⁴⁸ Uo. 160.

⁶⁴⁹ Pogátsa Z.: *Digitális kapitalizmus*. 296.

Napjainkban már az MI-meghajtású manipulációs és választást erőteljesen befolyásoló gépezet hozzátartozik a realitáshoz.

Han korunkban egy másik aspektusnak is kitüntetett figyelmet tulajdonít a kommunikáció vonatkozásában, arra híva fel a figyelmet, hogy „a digitális kommunikációt túlnyomórészt indulatok irányítják. Az azonnali indulatkiélésnek kedveznek. [...] A rajta alapuló politika indulatpolitika.”⁶⁵⁰ Háttérbe szorulnak a rituális, hagyományos, érintkezési formák, és „az indulatoké és érzelmeké lesz a főszerep. A közösségi médiában is leépítették a nyilvánosság szempontjából létfontosságú színpadi távolságot. Távtól nélkül indulati kommunikációvá változott.”⁶⁵¹ Nem az válik meghatározóvá, hogy milyen érvek szólnak egy tervezet mellett, hanem az, hogy mennyiben képes erős indulatokat kelteni. Megfigyelhető a kreált problémák, irreleváns információk sokasága is, melyek célja a figyelemelterelés a valós problémákat illetően, avagy az információs túlterhelés. Ugyanakkor már előre behatárolt a megkívánt jó és az elítélendő rossz konstruált problémáinak állandó hangoztatása, mely ellehetetleníti más, tényleges, mindennapi problémák megfogalmazásának, megszólaltatásának helyét, lehetőségét. Visszakísért ugyanakkor a cenzúra, bizonyos információk visszatartásának megkísérlése nyomán, ugyanakkor felbukkan a „dezinformáció elleni fellépés”, viszont kérdés marad az is, hogy ki fogja eldönteni, hogy mi az „igazság” és mi a „dezinformáció”? Háttérbe szorul a hallgatás, meghallgatás, odahallgatás, mások/másik iránti nyitottság, dialóguskészség, és a határtalan ön-információ, a saját nézetek, diskurzusok, vélemények, „igazságok” propagálása érvényesül, az odahallgatás helyébe az állandó üres kommunikáció és közléskényszer kerül. Baudrillard *A rossz transzparenciája* c. könyvében írja:

„...a kommunikáció már nem beszélgetés, hanem beszélgetés. Az információ többé nem tudás, hanem tudatás. [...] A reklámnál, a propagandánál nem hinni kell, hanem elhiteni.”⁶⁵²

Baudrillard társadalomkritikájában a technológia természetét a következőképp látja: „korunk technológiai lényei, a gépek, a klónok,

⁶⁵⁰ B.-C. Han: *A ritus eltűnése*. 22–23.

⁶⁵¹ Uo. 33.

⁶⁵² J. Baudrillard: *A rossz transzparenciája*. 43.

a protézisek”⁶⁵³ szaporodására a szóródás, osztódás, rákos burjánzás a jellemző. Baudrillard szerint ez a radikalizálódás oda vezet, hogy megszűnteti önmagát, hiszen amikor minden politikai lesz, a szóródásban felszámolódik maga a politikai, voltaképpen megszűnteti önmagát, „ma a transzpolitikában élünk, vagyis a politika nulla fokán, amely egyben reprodukciójának és vég nélküli szimulálásának is nulla foka”,⁶⁵⁴ habár a politika nem tűnt el teljesen, a politikai hiszterizálódásban él tovább. Már Baudrillard korabeli médiakritikája szerint a médiát nem gondolhatjuk el másként, „mint egyfajta genetikusan kódolt a külső világban, ami a reális hiperreálissá váló mutációját irányítja”.⁶⁵⁵ Baudrillard *A szimulákrum elsőbbsége*-ben a következőt írja:

„...íme, a média keveredése, vírusos, járványos, krónikus, pánikszerű jelenléte, amelynek hatásait képtelenek vagyunk izolálni; íme, a médiumon átszűrt esemény látványos lézer reklámszobrai az üres térben – a tévé feloldása az életben, az élet feloldása a tévében.”⁶⁵⁶

Baudrillard-nak a korabeli televízióval és médiával foglalkozó kritikái a XX. század végi technológiai és mediakörnyezethez kötődtek, azonban a tendenciák, amelyeket azonosított, részben ma is érvényesek és relevánsak lehetnek, a digitális média, a közösségi hálózatok és az algoritmusok által formált valóság szempontjából egyaránt. Baudrillard elgondolásában a szimulákrum egyfajta „valósághiány”, de valóság-többlet is, a valóságlátszatok sokaságának túltengése, a „valóság” szimulációi. Egy valószerűtlen világ épül ki, mely mintegy átveszi az amúgy is vitatott, komplex és megfeythetetlen „valóság/ok” helyét, vagy még inkább összemosódik mindez. Érthető módon megjelenik az egyre inkább növekvő tendenciát mutató bizonytalanság az amúgy is kihámozhatatlan valósággal szemben, nem valóságról van már szó, hanem szimulákrumokról, hiperrealitásokról.

Baudrillard kifejti, hogy olykor már a katasztrófa is „virtuális katasztrófa”:⁶⁵⁷

⁶⁵³ Uo. 12.

⁶⁵⁴ Uo. 15.

⁶⁵⁵ J. Baudrillard: *A szimulákrum elsőbbsége*. 32.

⁶⁵⁶ Uo.

⁶⁵⁷ J. Baudrillard: *A rossz transzparenciája*. 28.

„...olyan bombák, virtuális katasztrófák uralkodnak rajtunk, amelyek nem robbannak: a nemzetközi tőzsde- és pénzügyi krach, az atom clash, a harmadik világ adósságának bombája, demográfiai bomba.”⁶⁵⁸

Azonban ebben a konstruált, hiperreális világban – egyfajta haunológiaiaként – mégiscsak van és lehet is még csodálkozás, számot vetve a kortárs geopolitikai helyzettel, a visszakisértő húsdaráló háborúkkal.

De mit is jelentsen a „valóság”? A hiperreális nem a valóság hamis ábrázolása Baudrillard-nál, hanem inkább tanúskodik „annak ellepeléséről, hogy a valóságos többé nem valóságos”.⁶⁵⁹ Ellehetetlenül a „valóság”, de egyben az illúzió is, pontosabban ezek megkülönböztethetősége: „...ugyanazért, amiért lehetetlen újra feltalálni a valóság abszolút szintjét, lehetetlen megjeleníteni az illúziót is. Az illúzió nem lehetséges többé, mert a reális sem lehetséges”,⁶⁶⁰ vagyis „immár nem lehetséges sem a valóságos folyamat izolálása, sem pedig a valóság szavatolása.”⁶⁶¹ A hiperreális a késői kapitalizmus posztmodernitásában, „a valós generálása többé nem a fizikai tartományban megy végbe, hanem fizikai korlátok nélküli terekben, pl. bennünk magunkban, vagy a technológiai szimuláció eljárásaiban”⁶⁶² – foglalja össze Nyíró Miklós *Hiperrealitás versus hermeneutikai univerzum?* c. tanulmányában.

Napjainkban ezek a folyamatok mindinkább felerősödnek, nemhiába fogalmazta meg már Derrida is a „valóság”, az aktualitás dekonstrukciós igényét. Összességében nyugtázhatjuk, hogy az amúgy is problémás valóság kérdése még inkább összekuszálódik, és egyre kevésbé van konszenzus egy tételezett valóságról, legyen szó társadalmi valósághoz kötődő kérdésekről vagy a virtualitás kérdésköréről. Manapság ráadásul – mintegy a baudrillard-i hiperrealitás fokozódása-ként – az emberek már nemhogy nem a „valóságot” látják – ha az egyáltalán látható lehetne –, hanem egy *személyre szabott* hiperrealitást

⁶⁵⁸ Uo. 28.

⁶⁵⁹ J. Baudrillard *A szimulákrum elsőbbsége*. 14.

⁶⁶⁰ Uo. 21.

⁶⁶¹ Uo. 22.

⁶⁶² Nyíró Miklós: *Hiperrealitás versus hermeneutikai univerzum?* 6. <https://filozofia.uni-miskolc.hu/wp-content/uploads/2020/05/Nyiro-Posztmodernit%C3%A1s-Hiperrealit%C3%A1s-versus-hermeneutikai-univerzum-11.pdf>.

kapnak, amely a saját érdeklődéseikre, vásárlási szokásaikra és digitális aktivitásukra épül. A szűrőbuborékok által a felhasználók már a meglévő nézeteiket megerősítő, személyre szabott hiperrealitást kapnak, ahol nem találkozhatnak valódi kihívásokkal és más nézőpontokkal. Az új digitális technológiák ugyanakkor nemcsak hogy szimulálják a valóságot, hanem új valóságokat hoznak létre, amelyek elmosódnak a fizikai és a digitális tér között: a *virtuális*, *kiterjesztett* valóság és *kevert* valóság már nem pusztán a valóság manipulációjára, hanem *újraformálására* is törekszik. Ezek a technológiák új szintre emelik a „valóság” és „illúzió” – amúgy is problémás, bináris – felosztásának, határának kérdését, pontosabban leépítik azokat, mivel nem pusztán reprezentálnak vagy szimulálnak egy valóságot, hanem *ténylegesen létrehozhatnak alternatív valóságokat*, amelyek az emberi élmény részévé válnak. A *virtuális valóság* sem egyszerűen a valóság szimulációja, hanem annak egy önálló és alternatív verziója, amely egy mesterséges világot tesz meg a valóságtapasztalat kizárólagos közegévé. Ez a „valósághoz” képest nem pusztán egy alacsonyabb rendű imitáció, hanem olyan hiperrealitás példája, ahol a digitálisan generált környezet nemcsak „pótolja” a valóságot, hanem annak felülmúlására is képes. A virtuális terek tervezése során nem szükséges figyelembe venni a fizikai világ korlátait, így olyan „valóságot” nyújthat, amelyet az ember fizikailag soha nem tapasztalhatna meg.

A *kiterjesztett valóság* még inkább összemossa a valóságos és a szimulált elemeket, mivel a digitális információk és objektumok a valós környezetre vetülnek, itt a valóság és az illúzió egyidejűleg van jelen. Itt a valóság a digitális kiegészítésekkel együtt létezik. Ezekhez képest a *kevert valóság* esetén a valós és digitális világ közötti határ gyakorlatilag megszűnik. Nemcsak egyszerre mutatja meg a valóságot és annak digitális elemeit, hanem lehetővé teszi, hogy ezek kölcsönhatásba lépjenek egymással, a valóság és a szimuláció közötti különbség feloldódik. Itt a valós és a digitális elemek közötti viszony már nem hierarchikus, hanem szimbiózisjellegű. A technológiák nemcsak ábrázolják a „valóságot”, hanem folyamatosan új, mesterséges valóságokat generálnak. Egyre inkább az egyéni tapasztalatok határozzák meg, hogy mi számít társadalmi valóságnak. A virtuális valóság, kevert valóság, kiterjesztett valóság terei egyre inkább a fizikai valóság

részévé válnak, például azáltal, hogy a felhasználók nem csupán megtapasztalják őket, hanem érzelmi és társadalmi kapcsolatokat is kialakítanak bennük. A „valóság” egyre inkább technológiailag generált alternatívái révén új korszakba lépünk, ahol a „valóság” és „illúzió” közötti határ nemcsak hogy elmosódik, hanem értelmetlenné, irrelevánssá is válik.

Mit jelentsen mindez a hatalom vonatkozásában? Miért állítja Baudrillard, hogy már a hatalom sem az, ami még Foucault-nál volt?

„A hatalom végül önmagát bontja le ebben a térben, és a hatalom szimulációjává válik (ami leválik önnön rendeltetéséről és célkitűzéseiről, s a hatalom és tömeg-szimuláció *effektusait* tekinti rendeltetésének).”⁶⁶³

Baudrillard szerint

„a hatalom hosszú ideje csak önnön hasonlatosságának jeleit produkálja. [...] Mire teljesen eltűnik, logikusan teljes lesz a hatalom hallucinációja. Mindenütt kirajzolódó lidércnyomás, amely egyszerre váltja ki az elhátarolódás kényszerét (senki nem kér belőle, mindenki másra hárítja) meg az elvesztése feletti nosztalgiát és pánikot.”⁶⁶⁴

Baudrillard-nak ez a felfogása a hatalomról, a hatalom „eltűnéséről” jelentkezik abban a meglátásban is, miszerint eltűnni látszik az uralkodó és az uralt tisztán elkülöníthető státusa, de nem abban a pozitív vagy negatív utópiában, miszerint mind egyenlőek vagyunk, hanem inkább abban az értelemben, hogy a bürokrácia/technokrácia szintén arctalanná válik, a fejedelem egy „senkivé”, a senki uralmává, a beláthatatlan uralmává válik. A technológia által irányított kormányzás – bizonyos értelemben hű maradva Bentham panoptikonelvéhez – egyre inkább láthatatlanná és megfoghatatlanná teszi a hatalmi mechanizmusokat. A hatalom ma láthatatlanabb, mint valaha. Ezzel párhuzamosan azok, akikre ezek a hatalmi mechanizmusok irányulnak, mindinkább láthatóvá válnak, ugyanakkor aktívan részt vesznek saját láthatóvá tételükben. Emellett az egyének egyszerre alanyai és

⁶⁶³ J. Baudrillard: *A szimulákrum elsőbbsége*. 23. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶⁶⁴ Uo. 24.

résztevői a megfigyelésnek. Azonban Baudrillard nézetét szem előtt tartva, mely idő alatt a hatalom nemlétét vizionáljuk, mely esetben arról beszélünk, ami „nincs”, mintegy második létben, a szimulációban mégiscsak tovább él a hatalom is. Ebben a közegben körvonalazódik, hogy a párbeszéd, dialógus, még a diskurzus is háttérbe szorul, helyét az adatalapú mechanizmusok, algoritmusok, big data, mesterséges intelligencia veszik át. A kortárs technológiai alapú propaganda, tömegmanipuláció komoly következményekhez vezet, már a hétköznapijaink részévé vált a digitális térben megsokasodó álprofilok tömkelege, a társadalmi viták terén zajló erőteljes befolyásoltság és manipuláció, a hamis kommenteket gyártó MI-motorok, a *deep fake* technológia. Az MI képes korlátlan számban kitermelni a *deep fake*-et, és ráadásul azt személyre szabottan tudja célba juttatni:

„...az MI végtelen számú hitelesnek tűnő robotprofilot képes létrehozni, amelyek aztán koordinált módon lépnek fel. [...] nagy jelentőségű társadalmi viták kapcsán a közösségmédia-vállalatok már kimutatták, hogy a bejegyzések és a kommentek 25 százalékát botok generálják.”⁶⁶⁵

A felhasználók, fogyasztók, digitális akárcik viselkedésének befolyásolása hatalmat jelent, amelyet – többek között – az algoritmusok és a személyre szabott ajánlórendszerek is működtetnek. Baudrillard számára a hatalom „eltűnése” nem azt jelenti, hogy megszűnik, hanem azt, hogy más formában folytatódik. Megint csak parafrázálva a clausewitzi aforizmát: *a láthatatlan hatalom nem más, mint a látható hatalom folytatása más eszközökkel*.

A virtualitás, a digitális, szociális hálózatok működése, összességében az új korszakváltó digitális technológiák a politika, az ellenőrzés és a társadalmi kontroll kifinomult eszközeiként jelennek meg. A hálózathoz kötött felhasználó, aki az aktív részvétel illúzióját éli meg, egy olyan rendszer része, amely adatgyűjtésen és viselkedésbefolyásoláson alapul. Ez a látszólagos szabadság egyúttal a megfigyelés és irányítás rejtett mechanizmusait is magában hordozza. Ezért is válik aktuálissá az aktualitás dekonstrukciója, csakúgy, mint a *parrhészia*.

⁶⁶⁵ Tielsch Gy. – O. Hatamleh: *Mesterség és intelligencia*. 168.

5.3. Parrhészia – igazmondás és kockázatvállalás a post-truth korszakában

„Akik manapság sikeresen kormányoznak, nem tesznek mást, mint hogy a hiszékenyek számára elfogadható jeleket bocsátanak ki.”⁶⁶⁶

„Ha a színlelést olyan jól színleljük, hogy a valóság hatékony rendezőjévé válik, akkor a színleléssel szemben vajon nem az ember válik absztrakcióvá?”⁶⁶⁷

Foucault a *parrhészia* jelentéseinek az i. e. V. és i. sz. V. századi görög szövegekben⁶⁶⁸ való vizsgálata alapján abból indul ki, hogy a *parrhészia* elsősorban politikai fogalom volt, bátor, veszélyes, kockázatos körülmények között vállalt kritikai beszéd. A *parrhészia* mint kritikai gyakorlat, ellenállás, ellenszegülés is, egyfajta normaellenes szokatlanná tevés:

„A parrhészia egyfajta verbális tevékenység, amelyben a beszélő, nyíltsága által, egy meghatározott viszonyban áll az igazsággal, a veszély által egy bizonyos viszonyban áll a saját életével, a kritika (önkritika vagy mások kritikája) által egy bizonyos típusú viszonyban áll önmagával vagy másokkal, illetve a szabadság és kötelesség által egy még inkább meghatározott viszonyban áll az erkölcsi törvénnyel. A parrhészia tehát egy olyan verbális tevékenység, amelyben a beszélő kifejezi az igazsághoz való személyes viszonyát, és kockára teszi akár saját életét, mert az igazmondás számára mások (és önmaga) jobbá tételének vagy megsegítésének kötelessége.”⁶⁶⁹

Foucault kihangsúlyozza, hogy a kimondó el is kötelezi magát a kimondottért, mely akár kockázatot, veszélyt is jelenthet számára, ezért

⁶⁶⁶ J. Baudrillard: *Amerika*. 139.

⁶⁶⁷ J. Baudrillard: *A tárgyak rendszere*. 68.

⁶⁶⁸ Michel Foucault: *Fearless Speech*. Semiotexte. Los Angeles 2001. 19. – Foucault *Discourse and Truth* c. előadása, 1983-as őszi szemeszter, Berkeley, University of California.

⁶⁶⁹ M. Foucault: *Az igazság bátorsága*. 36.

a *parrhészia* lényegi eleme, hogy bátorságot feltételez, a *parrhészia* embere akár életét is kockára teszi, ez lenne az igazság bátorsága.⁶⁷⁰ Azonban a *parrhészia* etimológiailag a mindent kimondást is jelentheti, *pan rhéma*, *parrhészia dzeszthai*: „a *parrhészia* embere az, aki mindent kimond”,⁶⁷¹ negatív értelemben a rossz demokratikus államban mindenki mindent kimond,⁶⁷² de pozitív értelemben az igazság kimondása. A pozitív értelemben felfogott *parrhészia* ismerve Foucault szerint összességében az, hogy mindent ki kell mondani, ugyanakkor igazat kell mondani, véleményt nyilvánítani, ezáltal elköteleződni a kimondott igazságnak, kockára téve egyrészt a másokhoz fűződő viszonyunkat vagy akár saját életünket.⁶⁷³

Az igazmondás formái Foucault művei alapján, kiegészítve a kortárs politikus kategóriájával ⁶⁷⁴				
Próféta igazmondása	Pharrészia embere	Bölcs	Professzor, technikus, tanár (jártasság, mesterség)	Kortárs politikus, „reklámlook” ⁶⁷⁵ marionett
igazat mond	igazat mond, világosan, következetesen	igazat mond, de bölcsességének lényegét megtartja	igazat mond egy meghatározott tudás alapján	célja érdekében manipulálja az igazságot, poszt-igazság, „hazugság művészete” (Arendt)
közvetítő, nem a saját nevében beszél	saját nevében beszél, saját kockázatára	saját nevében beszél	kötelessége, hogy beszéljen	beszéde csapatmunka, közönség hatás optimalizálása

⁶⁷⁰ Uo.

⁶⁷¹ Uo. 31.

⁶⁷² Uo. 32.

⁶⁷³ Uo. 33–35.

⁶⁷⁴ Uo. 39–60.

⁶⁷⁵ J. Baudrillard: *Amerika*. 139.

Az igazmondás formái Foucault művei alapján, kiegészítve a kortárs politikus kategóriájával ⁶⁷⁴				
Próféta igazmondása	Pharrészia embere	Bölcs	Professzor, technikus, tanár (jártasság, mesterség)	Kortárs politikus, „reklámlook” ⁶⁷⁵ marionett
felfedi azt, ami rejtve maradna nélküle, azt mondja, ami lesz	arról beszél, ami van	bölcsességének lényegét megtartva mondja, ami van, amit kérdeznek	amit maga is tanult, átadja	azt mondja, ami céljának elérését szolgálja
nem mentes a homályosságtól	világosan, következetesen beszél	átadhatóság–átadhatatlanság kérdése	hagyomány nevében mondja ki a <i>technét</i>	pontosan tudja a múltalt, jelent, jövőt, „tévedhetetlen”
szava nem egyértelműen világos előírás	szavai előírásnak minősülnek	tanács	előírás meghatározott ismeretek alapján	világos előírás, prófétai igazmondás nélkül
helyesen értettem-e, hogyan kell cselekednem?	nem ad teret az értelmezésnek, cselekvésre buzdít	értelmezési szabadságot hagy	tudományos módszer alkalmazása	tudni véli az „egyetlen” helyes utat
végzet igazmondása	<i>éthosz</i> igazsága	lét igazmondása	szakértő igazmondása	<i>post-truth</i> , poszt-„igazság”

Mennyire vagyunk képesek ma, a kortárs demokratikus intézmények keretében is az igazságok, a sokféle igazmondások kimondására, meghallgatására, az odahallgatásra? Hogy állunk ezzel ma? Foucault felveti, hogy adott esetben „nem képesek elviselni az igazmondást” a demokratikus intézmények,⁶⁷⁶ de nem is utasíthatják el azt. Olyan eset is előállhat, hogy ha érvényre juttatjuk az igazmondást, akkor „elutasítjuk a demokráciát”, ahogy erre Foucault Szókratész példáján keresztül mutat rá. Foucault *Az igazság bátorságában* feleleveníteni szándékozik az önmagunkkal való törődés, öngondozás, önmagunk és mások iránti gond viselésének fontosságát mint egyfajta szókratikus

⁶⁷⁶ Uo. 79.

törődést, odafigyelést, ugyanakkor az igazmondás életmóddá való alakítását.

Ha azt tételezzük, hogy a *post-truth* korszakába lépünk, mi történik az igazság diskurzusával, az igazság kimondójával és az „igazság” kimondására való törekvéssel? Ha a *post-truth* kifejezésből indulunk ki, akkor számot kell vetni a diskurzusokban létrehozott igazságokkal, a társadalmilag megkonstruált valóságokkal, azok digitalizálásával, virtualizálásával, az igazságok személyre szabásával.

A *post-truth* érájában az igazság kimondójának státusa is átalakul. Míg korábban a megkonstruált és legitimizált igazságot hitelesítő intézmények (tudomány, igazságszolgáltatás) az objektivitás zálogai voltak, addig mára a hitelességük iránti bizalom csökkenése nyer teret. Az igazság keresése és kimondása már nem „univerzális érték”, hanem politikailag és érzelmekkel telített aktus. Az „igazság” kimondója és az „igazság” kimondására törekvő olyan új kihívásokkal néz szembe, amelyek az érzelmek, az egyéni perspektívák és a digitális technológiák térnyeréséből is fakadnak, ugyanakkor, mégis, fontossága és megszólalása fokozattan megkívánt lehetne. Foucault *parrhészia*-elgondolása mellé felidézhetjük még a sartre-i értelemben vett filozófiai *engagement* lehetőségét – egy új társadalmi *engagement* mint a különböző hangokat hallhatóvá tenni kívánó *engagement* – avagy Lyotard védekező praxisát, a *témoigner pratique défensive-t*,⁶⁷⁷ amely nem egy egységes társadalmi normarendszer megalkotását célozza meg, hanem az igazságtalanságok feltérképezésére hivatott. De gyakorolható-e még *parrhészia* egyáltalán, ha maga az igazság – foucault-i értelemben is – konstrukció? Illetve mi történik akkor, amikor a konstruált igazságdiskurzusok nemcsak kétségbe vonhatóak, hanem feleslegessé is válnak? Ki képes még igazat mondani, ha a beszédet *deep fake* generálja, a képet mesterséges intelligencia készíti, a „valóság” pedig algoritmikusan testre szabott? Egy előfeltételezett „igazság” nem pusztán elhallgatottá, hanem felismerhetetlenné is válik. Már nemcsak a bátorság hiányzik, hanem a felismerés lehetősége is egyre nehezebb. Az amúgy is vitatott valóság ma nemcsak megosztott, hanem fragmentált, személyre szabott, algoritmizált is. Mindenki a saját igazságában él, a saját hírfolyamának foglyaként. Az igazság ma kiüresedetté válik. Ez nem Orwell világa, ahol az igazságot elnyomják, és nem is Huxley

⁶⁷⁷ Jean-François Lyotard: *Moralités postmodernes*. Galilée, Paris 1993. 66.

világa, ahol a valóságba fulladunk bele. Ez egy új világ: ahol az igazság elveszti státusát, mert már „nem számít”.

A *parrhészia* ma talán nem azt jelenti, hogy mindent kimondjunk, hanem hogy megtanuljunk újra hallgatni, és csak akkor szóljunk, amikor valóban számít. És ilyenképp képesek vagyunk-e az igazság bátorságára? Ma a *post-truth* világ nem pusztán azért veszélyes, mert hazudnak benne, hanem mert már nem számít, igaz-e, amit mondanak. Ebben a világban igazat mondani nem csupán nehéz, hanem értelmetlennek is tűnhet. De épp ezért válik minden kimondott igazság tétté, minden valóságbeszéd ellenállássá. A kérdés már nem csak az, hogy van-e ma *parrhészia*, hanem hogy fel tudjuk-e ismerni és meg tudjuk-e hallani, amikor megszólal. A *post-truth* világ nem némít el – ellenkezőleg: túl sokat beszéltet. De a hangzavarból és fecsegésből ritkán emelkedik ki az a hang, amely nem csak a hatás kedvéért szólal meg.

6. HAUNTOLÓGIA AZ ÚJ KOR ÁRNYÉKÁBAN – *HOMO KIBORG ÉS HOMO VACUUM*

„A probléma a végről (különösen a történelem végéről) szóló beszéddel, hogy egyben arról is beszélni kell, ami utána következik, így a vég lehetlenségéről is.”⁶⁷⁸

„A Lacan által kínált válasz [arra a kérdésre, hogy miért térnek vissza a halottak] ugyanaz, mint ami a populáris kultúrában: mert nem voltak megfelelően eltemetve, ti. valami rosszul ment a gyászszertartás alatt. A halott visszatérése a szimbolikus rítus, a szimbolizációs folyamat megzavarásának a jele; a halott mint néhány fizetetlen tartozás begyűjtője tér vissza.”⁶⁷⁹

„Az emberek egyre nagyobb mértékben nem más emberekkel kommunikálnak majd az elektromos média segítségével, hanem mesterséges intelligencia-alapú rendszerekkel vagy humanoid robotokkal egy fejlett MI-ökoszisztémában.”⁶⁸⁰

„Többről van szó, mint tisztán technológiai kérdésről: az MI uralása a hatalom elsődleges forrása lesz századunkban.”⁶⁸¹

„A természetben sehol sincsen űr, mert [ha volna is,] a környező sűrűbb, folytonos anyag azonnal kitöltené a fellepő űrt.”⁶⁸²

„Und gerade in der jetzigen Zeit, würde ich meinen, dass die Besinnung darauf, was und wer der Mensch sei, nötig ist, heute, wo die Gefahr besteht, dass der Mensch ganz der Technik ausgeliefert wird, und eines Tages zu einer gesteuerten Maschine gemacht wird.”⁶⁸³

⁶⁷⁸ Jean Baudrillard: *The Illusion of the End*. Transl. Chris Turner. Polity Press, Cambridge 1994. 110.

⁶⁷⁹ Slavoj Žižek: *Looking Awry: An Introduction to Jacques Lacan through Popular Culture*. The MIT Press, Cambridge and London 1991. 23.

⁶⁸⁰ Tielsch Gy. – O. Hatamleh: *Mesterség és intelligencia*. 25.

⁶⁸¹ Uo. 86.

⁶⁸² Arisztotelész: Fizika, IV. *Vulgo* 1999/1. 8.

⁶⁸³ Martin Heidegger – Bhikku Mahā Mani: *Heidegger im Interview mit einem buddhistischen Mönch*. 1963. SWR. <https://www.youtube.com/watch?v=4WK8PJvkzG0> [letöltve 2025. 02. 17.].

Fukuyama jóslata a történelem végéről – miszerint a nagy kérdések rendeződnek, az emberiség ideológiai fejlődésének végéhez ér, minden korábbi ellentmondás feloldódik, és nincs harc, konfliktus a nagy kérdésekben – elmaradni látszik. Egyfajta arctalan, hauntologikus kor, egy fantomlogika, fantompolitika és egy eldologiasodott, elidegenedett, valamint a bürokrácia, a virtuális-digitális technológia és hálózatok útvesztőjében elveszett, fegyelmezett, normalizált, felügyelt, kontrollált, ellenőrzött, monitorozott, beszabályozott, menedzselt, önoptimizáló, önműködő, automata *fantomszubsjektum* kap teret mint kitöltendő űr. Ez az a kor, amely aktivizálja a kísérteteket, de egyben új kísérteteket is szül, amelyeket a korunkban hanyatló értékek pusztulása hív életre. Mindez azonban már a korszakváltás árnyékában zajlik, amelyet az új digitális technológiák, a big data, a mesterséges intelligencia, az algoritmusok térhódítása, gépi tanulás, mély tanulás, eszközhasználó asszisztensek, humanoid robotok határoznak meg.

A hauntológia „szellemesen” a kísértésre utal, arra, hogy valamit magunk mögött akarunk vagy vélünk tudni, holott az szüntelen visszakísért, avagy szüntelen jelen van, netán éppen mi magunk idézzük azt vissza, hacsak nem maguk a kísértetek kísértének vissza, hogy elintézhessék befejezetlen ügyeiket. Derrida a *Marx kísértete*iben felvázolt hauntológia fogalmával e bináris oppozíciót és egyúttal a létezés azonosságalapú státusát építi le, amikor a „hauntology” kifejezésben a „kísértést” az „ontológiával” köti össze, vagyis a kísértetek kísértései behálózják a létezés statikus státusát, így azok már nem létezők a szó tiszta, egységes, azonos, jelenléthez kötött értelmében, de nem is egyszerű nem létezők. Túllépnek a „van” és a „nincs”, az „élő” és a „halott”, a „látható” és a „láthatatlan”, az „aktuális” és a „nem aktuális” bináris oppozícióján. Érdemes nyitott szemmel járni, a nagy ideológiák visszakísértének, kortárs újrahazsnosítási kísérleteiket nem lehet szem elől téveszteni.

A modernizmusban rejlő problémák radikalizálódnak, „tökéletesednek”, kikristályosodnak, jelen vannak, adott esetben visszakísértének, már ha azt feltételezzük, hogy ideig-óráig bizonyos problémák megszűntek vagy visszaszorultak. Ezek a jelenségek követhetők nyomon a racionális-technikai gondolkodásban; az új hidegháborúban; többpólusú hidegháborúban; többpólusú atomkorban; az eldologiasodás és elidegenedés új formáiban; a szélsőségek felerősödésében, radikalizálódásában; a neoideologizmusban; „neokolonializmusban”; az új

háborús korszakban; a Covid-járvány kezelésének reakcióiban egyfajta hibrid formában (hibrid hadviselés, hibrid járványkezelés: negatív és pozitív hatalmi technikákkal, új viselkedési normákkal, új digitális technológiával); a forradalmian új lehetőségekkel bíró propagandában; továbbá ott van a felügyelet, fegyelmezés, normalizálás, kontroll, ellenőrzés, monitorozás, szabályozás, nyomon követés, személyre szabás, önoptimalizálás, megelőzési eljárások tökéletesedésében.

Foucault helyesen mutatott rá a tudás, hatalom és igazságrendszerek viszonyának fontosságára, és napjainkban szintén figyelemre méltó a viszony a tudás és hatalom, hitelesség, média/digitális-virtuális hálózatok igazságdiskurzusai, aktualitáskonstrukciói között. *A hogyan „termelik” a tudást?* Lyotard-i felvetést aktualizálva adódik a kérdés, hogy hogyan szabályozzák az „információt”/„dezinformációt” ma. Ki dönti majd el, hogy mikor mi minősül információnak vagy dezinformációnak? Milyen új helyzet elé állítja a társadalmat, politikát, gazdaságot, és magát a *szub-jektumot* az új korszakváltó digitális technológia felemelkedése? A már az 1960-as évektől megsokasodó demokráciadeficitekre, a demokratikus folyamatok ellehetetlenedésére, felhígulására figyelmet felhívó elgondolások is odafordulást igényelnek, többek között azért is, mivel a képviselő háttérbe szorul a bürokrácia, adminisztráció, technokrácia által. Agamben szintén helyesen mutatott rá az egymást váltó, szünet nélküli válság, kivételes állapot és demokrácia viszonyának problematikusságára. Állandósulni látszik a kivételes állapot üzemmód, melyet az állandóan generált félelem, pánik, bizonytalanság, felháborodás, indulatok és düh tart fenn. Emellett figyelemre méltó Mbembénél a nekropolitikát leíró jelenségek körvonalazása: pszichopolitika, digitopolitika. Hogyan képes a demokrácia működni és képviselni a választókat az állandóan váltakozó válságokban?

A hauntológia árnyékában zajló korszakváltás korában egyre erőteljesebben felsejlenek az új kor körvonalai, melyek ismérvei az új digitális technológia és a *homo kiborg*. Ebben a megváltozott helyzetben a harc a mesterséges intelligencia körül forog, mely mintegy előfeltétele, hozzátartozója a hatalommá válásnak, szuperhatalommá válásnak, egyfajta „technológiai fegyverkezési verseny” alakul köréje. Még kísért a „rég”, de már részben segít, és részben új veszélyek lehetőségét is körvonalazza az „új”, a korszakváltó technológiák. Hogyan működhetnek a hatalmi mechanizmusok az új technológiákkal karöltve, és ki tudja, ki fogja ezeket az új technológiákat ellenőrizni? A Bentham, Foucault,

Deleuze, Han által leírt társadalmi fegyelmezés, felügyelet, kontroll, ellenőrzés legvadabb álmait is felülmúlja a már meglevő és a még ránk váró társadalmi ellenőrzés, szabályozás, nyomon követés, monitorozás. A hasznosságelv is önmaga ellenébe fordul, olyan végletekig elmenve, ahol már maga a munkás, az ember is szükségtelenné, „fölöslegessé” válik, avagy a társadalom egyre szélesebb rétegei válnak „fölöslegessé” és a puszta élet kategóriájának kitettjeivé. Az ember továbbá *eldologtalanított közegében dologiasodik el, idegenedik el*, saját absztrakciója tárgyának dolgává válik, már nem az emberfeletti ember, hanem az emberfeletti gép lesz a kérdés, a szupergép, az új technológiák feletti jog és ellenőrzés. Az eldologtalanodás egy jelenlét-nélküliséggel vagy digitális/virtuális jelenléttel is társul, mely a politikai gyakorlatokat sem hagyja érintetlenül, hiszen a kattintás és a lájk kevésbé felelős cselekvés. A „kattintásdemokrácia” gyors érzelmi reakciókat gerjeszt, de hosszú távú politikai elköteleződést kevésbé. Mi lehet az új technológia a hön áhított pozitív utópián túl a totalitarizmus összefüggésében negatív utópiaként: adattotalitarizmus, digitális/technológiai autoritarizmus? És milyen játéktér van a szélsőségek között?

Korábban a *játék*, majd a *munka* volt meghatározó – ma az *adat*, az *algoritmus*, az *MI* veszi át ezt a funkciót. Mindennek adattá alakíthatóvá kell válnia, és mindennek kiszámíthatóvá kell válnia. Az új hatalmi mechanizmusok már az adatokhoz kapcsolódnak, társadalmunk adatalapú társadalom. Minden technikai kérdéssé válik, teret hódít az algoritmusok uralta adatalapú rendszerműködtetés és optimalizálás. „Rövid távon a hatalomra kerülő pártok legértékesebb kincse az állampolgárok magatartását tartalmazó adatállomány lesz”⁶⁸⁴ – írja Tielsch és Hatamleh, mialatt az emberek önműködő, önoptimalizáló szubjektumokká mint kitöltendő ürré való alakítása egyfajta kondicionálás a szabadság álarcában. A kérdés az lesz, hogy ki formálhatja és ki ellenőrizheti az új technológiákat. Milyen legyen, milyen irányba haladjon a mesterséges intelligencia? Milyen adatokon, értékeken alapul, és univerzalizálhatóak-e ezek, avagy inkább új, más formában körvonalazzák a különbségeket? Ki fér hozzá az adatokhoz, adatállományokhoz mint a hatalom fő forrásához? Kik milyen adatállományokat hoznak létre, és hogyan, mire használják fel azokat? Mi képezhető le általuk? Milyen „kreditrendszer” alakul a láthatatlanban?

⁶⁸⁴ Tielsch Gy. – O. Hatamleh: *Mesterség és intelligencia*. 209.

Az állampolgárság kérdése kiterjedt a digitális térbe, ahol adataink egyre tüzetesebb átmonitorozása állandósul, így felvázolódik egy adat-alapú, MI-vezérelt kontroll, ellenőrzés, monitorozás és szabályozás. Végző soron azt a kérdést is fel kell tenni, hogy mi az adat. Adatra fordítható-e minden? Mi az „igazságértéke” azoknak az információknak, adatoknak, amin a társadalmi döntéshozatalok alapulnak, részben átvéve ezáltal a gondolkodás helyét és szükségességét, mely folyamat mintegy a kiskorúságba való visszahullásként is értelmezhető lehetne, a gondolkodás kényelmi és gazdasági szempontokból való feladásaként, egy olyan környezetben, amelyet már az MI-ágensek és -ökoszisztémák, a gép–ember társlétezés határoz meg?

Kant szerint a nagykorúság azt jelenti, hogy az egyén képes saját értelmének használatára, mentes a külső tekintélytől és szellemi vezétéstől. „*Sapere aude!* – merj a magad értelmére támaszkodni! – ez tehát a felvilágosodás jelmondata”⁶⁸⁵ – mondja Kant. Az új digitális technológiák viszont épp az ellenkezőjét is eredményezhetik, az ember kiskorúságba való önkéntes visszalépését, mely döntést az autonóm gondolkodás helyett a gépekbe vetett túlzott bizalom és a kényelem keresése jellemez. Az ember mondhatni lemond a tételezett „önálló gondolkodásról”, kiskorúvá válik az új technológiákhoz képest, a gépekre és az új digitális technológiákra hagyatkozik. Bár úgy tűnhet, hogy az ember irányítja a gépeket, valójában újfajta függőség alakul ki, ahol az olyannyira áhított autonóm individuum helyett egy gépekre hagyatkozó, passzív alany lép elő mint állandóan kitöltésre váró úr. A „kiskorúságba való visszahullás” már nem pusztán kényszer, hanem egy „választás” is, amelyben a tételezett „autonómia” helyett egy új típusú autonómia *illúzióját* választjuk.

A szubjektum mint kitöltendő úr nem a buddhizmus és más keleti gondolatrendszerek – mint a taoizmus – azon elgondolásán alapul, miszerint az emberi életnek nincs egy állandó szubsztanciális magja, esszenciája vagy azonosság-alapú entitása, hanem úgy reflektál a szubjektumra, mint amelyet illetően egy történelmileg-kulturálisan meghatározott tartam megkívánt, azonban korunkban ki is üresedett, egyfajta *homo vacuum* formájában, ahol a semmitől való irtózás a

⁶⁸⁵ Immanuel Kant: Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? Ford. Vidrányi Katalin. In Uő: *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*. Gondolat Kiadó, Budapest 1980. 77.

társadalmi-hatalmi-technológiai-gazdasági, fogyasztói kultúrához kötött mechanizmusok által töltendők fel állandóan. Míg a keleti gondolkodásban az „űr” fogalma nem negatív, az üresség nem hiányt jelent, hanem lehetőséget és nyitottságot a „valóság” dinamikus és szabad megélésére, addig a modern „nyugati kultúrában” a szubjektum válságában az „üresség” mint a kitöltés állandó kényszere van jelen. A posztmodern gondolkodásban a szubjektum szétesett, fragmentált, kiüresedett, állandó feltöltést igényel, ez az üresség azonban szemben áll a „keleti filozófia” termékeny ürességével. A szubjektum itt egyfajta *homo vacuum*, akit nem az üresség elfogadásának lehetősége, hanem az ürességtől való irtózás és az üresség állandó kitöltésének kényszere jellemez, a kitöltés kényszere alatt pedig egyre inkább a külső mechanizmusok foglyává válik. Míg tehát a keleti hagyomány az ürességet mint természetes és alapvető állapotot fogadja el, addig itt az üresség válságot és hiányt jelent, a semmitől való irtózást, ahol az üresség irtózatához a kitöltés állandó, folyamatos kényszere társul.

A semmitől való irtózás – *horror vacui* – kultúránkban mélyen gyökerező tapasztalat, de a modern kor sajátossága, hogy az ürességet már kevésbé metafizikai, vallási vagy filozófiai módon értelmezi és tölti ki, hanem gyakorlati, funkcionális, technikai eszközökkel. Ez az űr helyet ad a hatalmi mechanizmusok technikáinak, és a hatalom az üresség fölötti kontroll és technikai irányítás révén internalizálódik. Az űr manipulálásával – sőt, „hiányérzet” generálásával – a hatalmi rendszerek egyre irányíthatóbbakká teszik a *szub-jektumokat*, *vacui-jektumokat*, alávetett, állandó feltöltésre váró „ürességeket”.

Ennek tükrében az is felmerül, hogy a Kant által szorgalmazott autonómia – bizonyos értelemben – maga is konstrukció, illúzió volt, és az egyén kevésbé autonóm, hanem mindig is különféle hálózatok, hatalmi struktúrák és diskurzusok része volt, ahogyan erre Foucault, Deleuze, Han, Agamben munkássága is rámutat.⁶⁸⁶ A kortárs kiskorúság állapota így újraértékelhető: nem egyszerűen az autonómia hiányát, hanem egy újfajta interdependenciát is jelent az ember és technológia

⁶⁸⁶ A kanti nagykorúság eszménye, habár kívánatos lehetne, feltételezi azt a szubjektumkonceptiót, ami nincs, ha egyáltalán valamikor ténylegesen rendelkezésre állt, nevezetesen az ész független, autonóm használatának képességét, külső tekintélytől való mentességét, a gondolkodás függetlenségét és szabadságát.

közötti kapcsolatot illetően. Ez a hangsúlyváltás megvilágítja, hogy a szubjektum nem csupán új lehetőségek befogadója, hanem a hatalom és a technológiai kontroll eszközeivel is sokkal szorosabb kapcsolatba kerül, mint korábban. Felvethető, hogy a „nagykorúság” sosem volt megvalósult állapot, hanem egy megkívánt célkitűzés, egy eszmény. Kant nagykorúságeszméje az értelemre és a racionalitásra épít, de az emberi döntéshozatal mindig is túlonként befolyásolva volt kulturális normák, társadalmi struktúrák, gazdasági körülmények és ideológiai, hatalmi mechanizmusok, rendszerek által. Az algoritmikus döntéshozatal és a mesterséges intelligencia csak még inkább felerősíti ezt a befolyásoltságot, kitettséget, amelyet korábban az intézmények és a hagyományok gyakoroltak. Az algoritmikus döntéshozatal és az MI térhódítása nem feltétlenül pusztán megteremti az új kiskorúságot, hanem egyben fel is fedi, hogy a nagykorúság mindig is részben illúzió volt. A mesterséges intelligencia kényelmet kínál, és az egyének hajlamosak átadni autonómiájuk egy részét a hatékonyabb döntéshozatal érdekében (újfajta „társadalmi szerződés”, vagy még inkább: anti-szerződés, új „szuverén”). Ez azonban tehát nem feltétlenül pusztán a nagykorúságból való visszavonulás, hanem annak kikristályosodása is lehet, hogy talán sosem volt tényleges „nagykorúság”.

A nyugati tradícióban a szubjektum mint autonóm, esszenciális létező jelenik meg, amelyet belső koherencia és teljesség jellemez – vagy legalábbis ennek eszménye, igénye. Ha ez a telítettség megbomlik vagy hiányossá válik, akkor a keletkező „űr” negatív értelemben jelenik meg: mint egy kitöltendő hiány, amely újabb normák, gazdasági-hatalmi mechanizmusok és társadalmi-technológiai rendszerek célterévé válik. Itt a szubjektum kiüresedése egy krízis, amelyet menedzselni kell. Amikor/ha a nyugati szubjektum „kitöltendő ürré válik”, megjelenik az egyre erőteljesebb kényszer az űr kitöltésére, és a hatalmi-gazdasági-politikai mechanizmusok szívesen felvállalják ezt a szerepkört. Az „űr” nem lehet tartós állapot, hanem egy olyan „hiányként” érzékelődik, amely sürgető módon mindig kitöltést, túltöltést követel. Ez a hiány, úgy tűnik, nem annyira szabadságot vagy lehetőséget jelent, mint inkább szorongást és függőséget szül, mivel az „űrt” nem az egyén tölti ki vagy fogadja el reflexió révén, hanem a hatalmi mechanizmusok, társadalmi és technológiai rendszerek, gazdasági-politikai rendszerek, amelyek normatív válaszokat kínálnak: mit fogyasszunk, hogyan éljünk, milyen identitást építsünk magunknak.

Ez az „üresség” mint negatív, hiányszerű állapot – ugyanakkor állandóan feltöltött, túltöltött állapot – különösen sebezhetővé is teszi a szubjektumot a külső mechanizmusokkal szemben. A hatalmi mechanizmusok, az algoritmusok, platformok és adatvezérelt döntéshozatal logikája pontosan erre az ürre alapoz. Az algoritmusok folyamatosan új tartalmakkal és lehetőségekkel próbálják „megtölteni” a szubjektumot, hogy a hiány érzetét minimalizálják, miközben függőséget alakítanak ki, ugyanakkor ezzel párhuzamosan a szubjektum viselkedése mindinkább előrejelezhetővé, prediktívvé, irányíthatóvá, ellenőrizhetővé, szabályozhatóvá, monitorozhatóvá válik, és ezáltal a hatalmi mechanizmusok számára még inkább hozzáférhetővé és manipulálhatóvá.

Miből ered a „kitöltendő űr” kényszere? Az eszencialista, szubsztancialista elméletek – melyek teljességet kívánnak – megbomlása nyomán keletkezett űr hiányérzetet hagy maga után, mely disszonanciát okoz. Erre kínálnak választ a hatalmi mechanizmusok, gazdasági mechanizmusok mint pótlékok: a modern kapitalizmus folyamatosan identitáskonstrukciós lehetőségeket kínál, amelyek ezt a disszonanciát enyhítik, ám ezek rövid távúak, és újabb hiányérzeteket generálnak. Ma a szubjektum tehát nemcsak az új interdependenciák és hatalmi mechanizmusok hálózatába ágyazódik még inkább bele, hanem olyan térként is értelmezhető, amely most már folyamatosan, újabb és újabb tartalommal és normával való kitöltésre szorul. Ezt az állapotot többszörös kényszer kíséri. Egyrészt ott a hiány okozta szorongás, amely által az űr megtöltésének kényszere folyamatos tevékenységet és igazodást követel (teljesítményszubjektum, önoptimalizálás), másrészt az egyén nem elfogadja vagy autonóm módon tölti meg az állandóan keletkező és állandóan feltöltésre váró űrt, hanem külső erők, hatalmi mechanizmusok által irányított tartalmakkal és identitásformákkal. A szubjektum mint „kitöltendő űr” fogalma ma kifejezi az autonómia, az önmeghatározás és az önreflexió lehetőségének beszűkülését, mialatt a technológiai és hatalmi struktúrák ezt a hiányt folyamatosan hasznosítják.

A modern nyugati társadalmak gazdasági és technológiai rendszerei szintén hozzájárultak a semmi iránti félelem fokozódásához. A fogyasztói társadalomban az identitás gyakran a birtokolt tárgyakon, tapasztalatokon vagy státuszokon alapul, ami egyfajta folyamatos „telítettségi igényt” hoz létre. A semmitől való irtózás így nemcsak filozófiai, hanem társadalmi és gazdasági jelenség is: a társadalom arra

„kényszeríti” az egyént, hogy folyamatosan kitöltse életét termékekkel, tevékenységekkel és identitásformákkal. Ezek alapján a *homo vacuum* vagy *vacui-jektum* fogalma releváns lehet a jelenlegi hatalmi, gazdasági, politikai és kulturális mechanizmusok elemzésében.

A *homo vacuum*, *vacui-jektum*, az állandóan kiüresedő és állandóan feltöltésre váró ember olyan szubjektumot jelöl, akit már nem a tételezett és megkívánt egység, azonosság, hanem annak elvesztése, hiánya határoz meg, mint például identitás-„hiány”. Úgy tűnik, hogy a szubjektumra és az identitásra vonatkozó, XX. századtól előtérbe kerülő kritikai elgondolások (destrukció, dekonstrukció, hermeneutika, posztmodernizmus) pozitív hozadéka nem tudott kellőképpen kibontakozni ebben a kulturális-gazdasági-politikai közegben. Az identitás belső azonosságának, esszencialista, szubsztancialista megközelítésének kritikáját kevésbé a problémakör mélyreható újragondolása követte, annak potenciális pozitív hozadékaival karöltve, mint inkább az identitás hiánya vagy annak elvesztése által okozott válság és káosz állapota, ugyanakkor az úr betöltésére irányuló kényszeres törekvés. Az identitást ma gyakran a fogyasztási szokások, a digitális térben való jelenlét és másodlagos viszonyulások határozzák meg. Ugyanakkor a posztmodern kultúra relativizmusa és az egységes narratívák eltűnése kollektív szinten is bizonytalanságot szül, amelyet a hatalmi mechanizmusok – a gazdaság, politika, technológia, média/közösségi hálók – manipulálnak. Az egyén egyre inkább függ a külső rendszerektől, amelyek állandóan „kitöltik”, „feltöltik” ezt az „ürességet”. Ez az „úr” tulajdonképpen olyan *vákuumként* működik a hatalmi rendszerek számára, amely egyben a hatalom fenntartásának és manőverezési lehetőségeinek forrása és motorja is egyben, olyan szubjektumokat hoz létre és tart szinten, amelyek állandó „kitöltésre” várnak, és jól manipulálhatóak.

A fogyasztói kultúra logikája, a reklámok mind azt sugallják, hogy az ember alapvetően hiányos, és ezt a hiányt csak külső termékekkel vagy élményekkel lehet betölteni. A *homo vacuum*, avagy a *vacui-jektum* a tökéletes fogyasztó, soha nem telítődik egészen vagy véglegesen, hiszen az üresség érzése újabb és újabb fogyasztói ciklusokat generál, mivel a vágy tárgyai nem a hiány megszüntetését, hanem annak folyamatos fenntartását szolgálják, így természetesen a kiüresedett ember *állandóan túltöltött, túlsordulásig telített emberként* is értelmezendő egyidejűleg. Megfigyelhető ugyanakkor az idő

vákuuma is, a fogyasztói kultúra az időt is „kitöltendő” úrként kezeli, így a szabadidőt is kizsákmányolhatóvá teszi. A közösségi média és az online jelenlét az egyén „identitását” külső, nyilvános terekben helyezi el, ahol az elismerést és „önazonosságot” másoktól várja. Ez az én állandó – negatív értelemben konstatált – kiüresedéséhez vezet, állandó feltöltésre, túltöltésre váró vákuumként, ahol a virtuális telítettség valójában hangosan kongó belső üresség is. Bár a digitális világ folyamatos interakciót és impulzusokat biztosít, ezek nem vezetnek az „elvesztett” és gyászként megélt telítettség visszaállításához – ha egyáltalán ez lenne a megoldás –, hanem csupán az űr „felszínes” elfedését szolgálják.

A hatalmi mechanizmusok *a hiányt nemcsak fenntartják, hanem az űr kitöltésének illúzióját is aktívan irányítják*. Ezt jól tükrözi az előző fejezetekben bemutatott hatalom belsővé tétele, internalizálódása is. Az emberek nem külső erőszak révén, hanem belső igényeik és félelmeik alapján vetik alá magukat a különböző rendszereknek. Az egyén saját ürességének kitöltésére törekszik, miközben valójában a hatalom logikája szerint cselekszik (reklámok, politikai narratívák).

A szubjektum kortárs állapota párhuzamba állítható a kultúra mai státusával is: habár az elmúlt évszázad során erőteljesen megfogalmazódott a szubjektum fragmentálódása, instabilitása, az identitás ellehetetlenedése – mely folyamat a kultúra vonatkozásában is megmutatkozott –, nem oldható meg ez a kérdés egy egyszerű újraértelmezéssel. Habár filozófiailag tudatosult a felismerés a szubjektum esszencialista, szubsztancialista voltának problematikusságát illetően, ez a felismerés nem garantál automatikusan „megoldási lehetőségeket”, e folyamatok pedig befolyásolják a kultúra kifulladását, a bevett értékek erodálását, elértéktelenedését, a nyugati kultúra értékrendszerének és önszemléletének bizonytalanságát, kiüresedését. A felismert problémák és megfogalmazott kritikák nem feltétlenül vezetnek el automatikusan a kultúra mélyen gyökerező szerkezeteinek megváltozásához. A „nyugati gondolkodás” az esszencializmusra és szubsztancializmusra alapozva mély filozófiai, kulturális, társadalmi, politikai, gazdasági struktúrákat épített ki. Még ha ezek a keretek kritikákat is kaptak (Nietzsche, Heidegger, Gadamer, Derrida, Foucault, Baudrillard, Deleuze, Agamben, Han stb.), még mindig ezek a struktúrák megléte, illetve elvesztésük, hiányuk menedzselési kísérletei tartják fenn a modern társadalom (válság) működését. Ezért, noha a filozófia „tudatosította” az esszencializmus

és szubsztancializmus problémáit, azok továbbra is – bizonyos formában – dominánsak maradtak, mivel kulturálisan és gyakorlatilag nehezen helyettesíthetők, megváltoztathatók, amennyiben az úr elfedését, az identitás helyreállítását célozzuk meg mint az alapp probléma látszatomegoldását. A nyugati kultúra értékrendszerének kiüresedése szoros kapcsolatban áll azzal, hogy a fentiekben tárgyalt gondolkodásmód elvesztette legitimitását, de nem talált helyette más „alapot”, vagy még inkább, nem volt képes befogadni az új helyzet pozitív hozadékát, újfajta létlehetőségeit.

A bevett értékek, tételezett és konstruált struktúrák eróziója tehát nem vezet el automatikusan az értékek sokszínűségének gazdag és pozitív kibontakozási lehetőségeihez, ahogy a szubjektum esszencialista, szubsztancialista, azonosság alapú megközelítésének kritikája sem vezet el automatikusan egy olyan emberkép kibontakozásához, amely képes lenne pozitív módon, új létlehetőségeket nyitni az egyén számára. Éppen ezért a tételezett egységek, értékek fragmentálódása, relativizálódása, sokrétűsége nem kapott kellő talajt a kibontakozás lehetőségére, ugyanakkor a stabil keretek megingása bizonytalanságot és a kultúra hanyatlásának érzetét kelti. Az értékek erodálása, a szubjektum és a kultúra kiüresedése és a közös alapok hiánya olyan érzetet kelthet, hogy a nyugati kultúra kifulladásra, és képtelen új irányt találni. A kultúra jelenlegi válsága részben az autonóm szubjektum ideáljának megingásából is ered, amelyet nem tudott egy új, integráló emberképpel helyettesíteni – ha az lett volna a cél egyáltalán –, de nem is tudta kibontakoztatni a sokféleséggel járó lehetőségeket. Addig is a szubjektum mint kitöltendő űr, avagy a *vacui-jektum* kiválóan alkalmas arra, hogy ezt az űrt a hatalmi mechanizmusok kisajátítsák maguknak. Foucault kimutatta, hogy megjelent a test új politikája, melyet a hatalom kisajátított magának: „...miért szüntetne meg a társadalom egy olyan életet és testet, amelyet kisajátíthat?”⁶⁸⁷ Ugyanígy a „lélek”, a psziché vonatkozásában is megjelent ez a kisajátítási folyamat (Foucault, Deleuze, Han), most pedig a test és a lélek megmunkálásán, test és lélek dresszírozásán, a test és lélek politikáján túl megjelenik a *kitöltendő űr foglyul ejtése* is. Miért szüntetne meg a hatalom egy olyan űrt, amelyet állandóan manipulálhat, feltölthet, irányíthat, mely egyben önfenntartásának motorja és garanciája?

⁶⁸⁷ M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. 149.

A *vacui-jektum* tehát nem csupán egy üres tér, hanem egy folyamatosan fenntartott, feltöltött és *irányított* „tér”, amely a hatalom mechanizmusai révén újra és újra telítődik, nem egyszerűen passzív üresség, hanem egy dinamikusan formálódó, hatalom által manipulált üresség és egyben telítettség, egy folyamatosan fenntartott és irányított „tér”, amely a hatalmi struktúrák révén újra és újra feltöltődik. A hatalmi mechanizmusok tehát nemcsak hogy állandóan kitöltik a szubjektumot, hanem egyfajta „helyettesítő” mechanizmusként működnek, miközben a korábban „megkívánt” esszenciális tartam és önállóság nem áll rendelkezésre, de a sokféleséggel, változandósággal, elkülönöződéssel járó lehetőségek sem tudtak megfelelően kibontakozni.⁶⁸⁸

⁶⁸⁸ A destrukció, dekonstrukció, fragmentáció, sokféleség, disszemináció és az elváltozás igénye mindig rejthet magában új létehetőségeket, de ezek kibontakoztatatlansága révén keltheti a kultúra és a bevett értékek belső eróziójának érzetét is. Az értékek átértékelésére vonatkozó nietzschei felszólítás egyelőre pusztán az elértéktelenedésbe látszik átfordulni. Fontos megjegyezni, hogy a „nyugati” gondolkodás eme hallucinációi nem állják meg a helyüket globális vonatkozásban.

Bibliográfia

- ADORNO, Theodor Wiesengrund: Negative Dialektik. Jargon der Eigentlichkeit. In Rolf Tiedemann (Hrsg.): *Gesammelte Schriften. Band 6*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1973.
- AGAMBEN, Giorgio: *State of Exception*. Trans. Kevin Attell. The University of Chicago Press, Chicago and London 2005.
- AGAMBEN, Giorgio: Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig. Ford. Dobrai Zsolt Levente. *Új Szem*. 2016. 03. 27. <https://ujszem.org/2016/03/27/giorgio-agamben-az-ellenorzo-allamtol-a-destitualo-hatalom-praxisaig/> [letöltve: 2024. 11. 09.].
- AGAMBEN, Giorgio: *Ami Auschwitzból marad*. Ford. Darida Veronika. Kijárat Kiadó, 2019.
- AGAMBEN, Giorgio: Amikor ég a ház. Ford. Báthty Ágnes és Tillmann Ármin. *Új Szem*. 2020. 12. 04. <https://aszem.info/2020/12/giorgio-agamben-amikor-eg-a-haz/> [letöltve: 2024. 11. 09.].
- AGAMBEN, Giorgio: *Where Are We Now? The Epidemic as Politics*. Trans. Valeria Dani. Eris, London 2021.
- AGAMBEN, Giorgio: *Homo sacer. A szuverén hatalom és a puszta élet*. Ford. Csordás Gábor. Typotex Kiadó, Budapest 2023.
- AGIER, Michel: A biohatalom megjelenési formái próbatételének tükrében. Rövid bevezető egy jelenkori heterotópiák kapcsán született etnográfiai projekthez. Ford. Gál József. In Lurca Zsuzsanna. (szerk): *Menekültválság transzkulturális megközelítésben*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár 2020.
- AMERY, Jean: *Túl bűnön és bűnhődésen*. Ford. Blaschik Éva. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest 2002.
- ARENDT, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Ford. Braun Róbert, Seres Iván, Erős Ferenc, Berényi Gábor. Európa Könyvkiadó, Budapest 1989.
- ARENDT, Hannah: *Essays in Understanding*. Harcourt Brace, New York 1993.
- ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós. Európa Könyvkiadó, Budapest 1987.
- ARISZTOTELÉSZ: Fizika, IV. *Vulgo* 1999/1. 83–87.
- BAUDRILLARD, Jean: *L'échange symbolique et la mort*. Éditions Gallimard, Paris 1976.
- BAUDRILLARD, Jean: *A tárgyak rendszere*. Ford. Albert Sándor. Gondolat Kiadó, Budapest 1987.

- BAUDRILLARD, Jean: *The Illusion of the End*. Trans. Chris Turner. Polity Press, Cambridge 1994.
- BAUDRILLARD, Jean: A szimulákrum elsőbbsége. Ford. Gángó Gábor. In Kis Attila Atilla, Kovács Sándor, Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv I*. JATE–Ictus 1996.
- BAUDRILLARD, Jean: *Amerika*. Ford. Tótfalusi Ágnes. Magvető Kiadó, Budapest 1996.
- BAUDRILLARD, Jean: *A rossz transzparenciája. Esszé a szélsőséges jelenségekről*. Ford. Klimó Ágnes. Balassa Kiadó – BAE Tartóshullám – Intermedia, Budapest 1997.
- BAUDRILLARD, Jean: *Az utolsó előtti pillanat. (A közönyös paroxista)*. Beszélgetések Philippe Petit-vel. Ford. Tótfalusi Ágnes. Magvető Kiadó, Budapest 2000.
- BAUDRILLARD, Jean: A terrorizmus szelleme. Ford. Szabó László. In Gulyás Gábor, Széplaky Gerda (szerk.): *Az árnyék helye. Tanulmányok a hatalom, a morál és az erőszak kérdéseiről*. Kalligram Kiadó, Pozsony 2011.
- BAUDRILLARD, Jean – SASSATELLI, Monica: An Interview with Jean Baudrillard. Europe, Globalization and the Destiny of Culture. *European Journal of Social Theory* 2002/5. Sage Publications, London, Thousand Oaks, CA and New Delhi. 521–530.
- BENJAMIN, Walter: Az erőszak kritikájáról. Ford. Bence György. In Uő: *Angelus Novus. Magyar Helikon* 1980. 27–56.
- BENJAMIN, Walter: *Reflections: Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings*. Trans. Edmund Jephcott. Schocken Books, New York 1986.
- BENTHAM, Jeremy: *Panopticon. Részletek*. <https://1749.hu/szepirodalom/proza/jeremy-bentham-panopticon-reszletek.html> [letöltve: 2024. 11. 09.].
- BERTEN, André interjúja Michel Foucault-val 1981. május 7-én a Leuveni Katolikus Egyetemen *What Is Our Present* címmel. https://www.youtube.com/watch?v=trbMVWy6R_w [letöltve: 2024. 11. 09.].
- CASTEL, C. Robert: *Függőleges koporsó. Az orosz–ukrán háború – mítoszok nélkül*. Második bővített kiadás. Könyv Népe Kiadó 2023.
- CASTEL, C. Robert: Politikailag inkorrekt bevezetés a háború tudományába. <https://www.youtube.com/watch?v=EDLi8ZfG-jI&t=472s> [letöltve: 2024. 11. 09.].
- CHOMSKY, Noam: *Összefogunk vagy kihalunk*. Ford. Kisantal Tamás. Kossuth Kiadó, Budapest 2022.
- CLAUSEWITZ Károly: *A háborúról*. Ford. Báró Hazai Samu. Cs. és Kir. Vezérezredes. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Kiadása, Budapest 1917.

- CUKUROVA, Mutlu and LUCKIN, Rosemary: What the research says about the use of different technologies to enhance learning. In R. Luckin (ed.): *Enhancing Learning and Teaching with Technology: What the research says*. UCL IoE Press, London 2018.
- DEBORD, Guy: A spektákulum társadalma. In Uő: *A spektákulum társadalma. Kommentárok a spektákulum társadalmához*. Ford. Erhardt Miklós. Bázis Könyvek. Open Books 2022.
- DEBORD, Guy: Kommentárok a spektákulum társadalmához. In Uő: *A spektákulum társadalma. Kommentárok a spektákulum társadalmához*. Ford. Erhardt Miklós. Bázis Könyvek. Open Books 2022.
- DELEUZE, Gilles: Utóirat az ellenőrzés társadalmához. Ford. Ivacs Ágnes. In Sugár János (szerk.): *Buldózer: Médiaelméleti antológia*. Média Research Alapítvány, Budapest 1997. <https://mek.oszk.hu/00100/00140/html/01.htm>.
- DERRIDA, Jacques: *Das andere Kap. Die vertagte Demokratie. Zwei Essays zu Europa*. Trans. Alexander García Düttmann. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1992.
- DERRIDA, Jacques: *Marx kísértetei*. Az adós állam, a gyász munkája és az új Internacionálé. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Jelenkor Kiadó, Pécs 1995.
- DERRIDA, Jacques: Negotiations. In Elizabeth Rottenberg (trans. and ed.): *Negotiations: Interventions and Interviews, 1971–2001*. Stanford University Press, Stanford 2002. 11–41.
- DERRIDA, Jacques: „Pardon me for taking you at your word.” In Elizabeth Rottenberg (trans. and ed.): *Negotiations: Interventions and Interviews, 1971–2001*. Stanford University Press, Stanford 2002. 77–85.
- DERRIDA, Jacques: Az idegen kérdése: az idegentől jött. Ford. Teller Katalin, Boros János, Orbán Jolán. In Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Csokonai Kiadó, Debrecen 2004.
- DERRIDA, Jacques – STIEGLER, Bernard: *Echographies de la télévision. Entretiens filmés*. Galilée-INA, Paris 1996.
- DEUTSCHER BUNDESTAG: *Aktueller Begriff „Euthanasie“-Morde im Nationalsozialismus*. <https://www.bundestag.de/resource/blob/488084/d91b41cac0fd7945180acbcc27454b6/euthanasie-morde-im-nationalsozialismus-data.pdf> [letöltve: 2024. 11. 09.].
- DUGGAN, Lisa: *The Twilight of Equality? Neoliberalism, Cultural Politics, and the Attack on Democracy*. Beacon Press, Boston 2003.
- ESPRIT: Editorial: face à la télécratie. 1994/5. 3–4.

- FEUERBACH, Ludwig: *A kereszténység lényege*. Ford. Tímár Ilona. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961.
- EUROPEAN PARLIAMENT: Directorate-General for External Policies. Policy Department. Trafficking in human organs. European Union 2015. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/549055/EXPO_STU\(2015\)549055_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/549055/EXPO_STU(2015)549055_EN.pdf). [letöltve: 2024. 11. 09.].
- FINK, Eugen: *Spiel als Weltsymbol*. W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1960.
- FOUCAULT, Michel: Pouvoir et savoir. In D. Defert et al. (Hg.): *Dits et Ecrits. 1954-1988. III. 1976-1979*. Gallimard, Paris 1976.
- FOUCAULT, Michel: *Dispositive der Macht. Über Sexualität, Wissen und Wahrheit*. Übers. v. Jutta Kranz, Hans-Joachim Metzger, Ulrich Raulff, Walter Seitter und E. Wehr. Merve, Berlin 1978.
- FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Ford. Fázsy Anikó, Csűrös Klára. Gondolat Kiadó, Budapest 1990.
- FOUCAULT, Michel: A diskurzus rendje. Ford. Török Gábor. *Holmi* 1991/3. 7. 868–889.
- FOUCAULT, Michel: Mi a felvilágosodás? (Was ist Aufklärung?) Ford. Szokolczay Árpád. In Szokolczay Árpád (szerk.): *A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1991.
- FOUCAULT, Michel: *Il faut défendre la société. Cours au Collège de France. 1976*. Gallimard/Seuil, Paris, 1997.
- FOUCAULT, Michel: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Ford. Sutyák Tibor. Latin Betűk Kiadó, Debrecen 1998.
- FOUCAULT, Michel: *A szexualitás története II. A gyönyörök gyakorlása*. Ford. Albert Sándor, Szántó István, Somlyó Bálint. Atlantisz Kiadó, Budapest 1999.
- FOUCAULT, Michel: Elmebetegség és pszichológia. In Uő: *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Ford. Romhányi Török Gábor. Corvina Kiadó, Budapest 2000.
- FOUCAULT, Michel: A klinikai orvoslás születése. In Uő: *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Ford. Romhányi Török Gábor. Corvina Kiadó, Budapest 2000.
- FOUCAULT, Michel: Előszó a határsértéshez. In Sutyák Tibor (ford. és szerk.): *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk Kiadó, Debrecen 2000. 71–87.
- FOUCAULT: Az emberi természetről: igazságosság kontra hatalom. Ford. Kicsák Lóránt. In Sutyák Tibor (szerk.): *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk Kiadó, Debrecen 2000. 201–241.

- FOUCAULT, Michel: Örület és társadalom. In Sutyák Tibor (ford. és szerk.): *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk Kiadó, Debrecen 2000. 251–271.
- FOUCAULT, Michel: Szexualitás és hatalom. Ford. Kicsák Lóránt. In Sutyák Tibor (szerk.): *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk Kiadó, Debrecen 2000. 271–287.
- FOUCAULT, Michel: „Kormány-fővel” gondolkodni. Ford. Kicsák Lóránt. In Sutyák Tibor (szerk.): *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk Kiadó, Debrecen 2000. 287–307.
- FOUCAULT, Michel: A hatalom mikrofizikája. Ford. Kicsák Lóránt. In Sutyák Tibor (szerk.): *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk Kiadó, Debrecen 2000. 307–331.
- FOUCAULT, Michel: *A szexualitás története III. Törődés önmagunkkal*. Ford. Sujtó László. Atlantisz Kiadó, Budapest 2001.
- FOUCAULT, Michel: *Fearless Speech*. Semiotexte, Los Angeles 2001.
- FOUCAULT, Michel: *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István. Atlantisz Kiadó, Budapest 2001.
- FOUCAULT, Michel: *A bolondság története*. Ford. Sujtó László. Atlantisz Kiadó, Budapest 2004.
- FOUCAULT, Michel: *A rendellenesek. Előadások a Collège de France-ban (1974–1975)*. Ford. Berkovits Balázs. L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest 2014.
- FOUCAULT, Michel: *Az igazság bátorsága. Önmagam és mások kormányzása. Előadások a Collège de France-ban 1984*. Ford. Cseke Ákos. Atlantisz Kiadó, Budapest 2019.
- FOUCAULT, Michel: *Society Must Be Defended. Lectures at the Collège de France, 1975–1976*. Trans. David Macey. Ed. by Mauro Bertani and Alessandro Fontana. Penguin Books, 2020.
- FOUCAULT, Michel: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Ford. Ádám Péter. Atlantisz Kiadó, Budapest 2020.
- FOUCAULT, Michel: *A szexualitás története IV. A hús bűnvallomásai*. Ford. Sujtó László. Atlantisz Kiadó, Budapest 2021.
- FOUCAULT, Michel: *Les Utopies réelles ou lieux et autres lieux*. France Culture, 1966. december 7. <https://www.youtube.com/watch?v=lxOruDUO4p8&t=13s>. [letöltve: 2024. 11. 09.]
- FOWLER, W. Warde: The Original Meaning of the World Sacer. *The Journal of Roman Studies* 1. 57–63.
- GADAMER, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Ford. Bonyhai Gábor. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1984.
- GADAMER, Hans-Georg: Neuere Philosophie II. In *Gesammelte Werke Band 4*. J.C.B. Mohr Paul Siebeck, Tübingen 1987.

- GESETZ zur Verhütung erbkranken Nachwuchses, 14. Juli 1933. Lásd: https://www.1000dokumente.de/Dokumente/Gesetz_zur_Verh%C3%BCtung_erbkranken_Nachwuchses [letöltve: 2024. 11. 09.].
- GLOBAL Prison Trends 2025. <https://www.penalreform.org/resource/global-prison-trends-2025/>.
- GRONDIN, Jean: *Hermeneutische Wahrheit? Zum Wahrheitsbegriff Hans-Georg Gadamer*. Forum Academicum in der Verlagsgruppe Athenäum Hain Scriptor Hanstein, Königstein 1982.
- HAN, Byung-Chul: *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. Ford. Csordás Gábor. Typotex Kiadó, Budapest 2020.
- HAN, Byung-Chul: *A szép megmentése*. Ford. Csordás Gábor. Typotex Kiadó, Budapest 2021.
- HAN, Byung-Chul: *Csillapító társadalom. A fájdalom ma*. Ford. Csordás Gábor. Typotex Kiadó, Budapest 2021.
- HAN, Byung-Chul: *Mi a hatalom?* Ford. Csordás Gábor. Typotex Kiadó, Budapest 2023.
- HAN, Byung-Chul: *A ritus eltűnése. A jelen topológiája*. Ford. Csordás Gábor. Typotex Kiadó, Budapest 2023.
- HAN, Byung-Chul: *Az idő illata. Filozófiai esszé az elidőzés művészetéről*. Typotex Kiadó, Budapest 2024.
- HEGEL, G. W. F.: *A szellem fenomenológiája*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961.
- HEIDEGGER, Martin: *Sein und Zeit*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1967.
- HEIDEGGER, Martin: Holzwege. In Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Hrsg.): *Gesamtausgabe I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften 1914 – 1970. Band 5*. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1977.
- HEIDEGGER, Martin: Hölderlins Hymnen „Germanien” und „Der Rhein”. Freiburger Vorlesung Wintersemester 1934 – 1935. In Susanne Ziegler (Hrsg.): *Gesamtausgabe II. Abteilung: Vorlesungen 1923–1944. Band 39*. Klostermann, Frankfurt am Main 1980.
- HEIDEGGER, Martin: *A műalkotás eredete*. Ford. Bacsó Béla. Európa Könyvkiadó, Budapest 1988.
- HEIDEGGER, Martin: *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. Osiris Kiadó, Budapest 2004.
- HEIDEGGER, Martin – MAHÁ MANI, Bhikku: *Heidegger im Interview mit einem buddhistischen Mönch*. 1963. SWR. <https://www.youtube.com/watch?v=4WK8PJvkzG0> [letöltve 2025. 02. 17.].

- HUIZINGA, Johan: *Homo ludens. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására*. Ford. Máthé Klára. Athenaeum, Universum Kiadó, Szeged 1944.
- JOUVENEL, Bertrand de: *On Power. Its Nature and the History of its Growth*. Beacon Press, Boston 1962.
- JOUVENEL, Bertrand de: *Du Pouvoir*. Les Ed. Du Chavel Ailé. Geneve 1974.
- KANT, Immanuel: Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? Ford. Vidrányi Katalin. In Uő: *A vallás a pusztaság és határain belül és más írások*. Gondolat Kiadó, Budapest 1980.
- KLEIN, Naomi: *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. Penguin Books, London 2007. III.
- LACAN, Jacques: *Le séminaire, livre XVI: D'un autre à l'autre*. Éditions du Seuil, Paris 2001.
- LA MOTHE LE VAYER, François de: *Dialogues d'Orasius Tuberno*, Paris 1716.
- LEVI, Primo: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Ford. Betlen János. Európa Kiadó Budapest 1990.
- LEVY, Steven: *In The Plex: How Google Thinks, Works, and Shapes Our Lives*. Simon & Schuster 2011.
- LOBOCZKY János: *A műalkotás „a létben való gyarapodás”. A művészet „valósága” három XX. századi művészetfilozófiában. Lukács György, Martin Heidegger, Hans-Georg Gadamer*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1998.
- LOCKE, John: *Második értekezés a polgári kormányzatról*. Ford. Endreffy Zoltán. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 1999.
- LUHMANN, Niklas: *A tömegmédiák valósága*. Ford. Berényi Gábor. Gondolat Kiadó–AKTI, Budapest 2008.
- LUKÁCS, György: *Történelem és osztálytudat*. Magvető Kiadó, Budapest 1971.
- LUKÁCS, György: *A társadalmi lét ontológiájáról II. Szisztematikus fejezetek*. Ford. Eörsi István. Magvető Kiadó, Budapest 1976.
- LYOTARD, Jean-François: *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Trans. Geoff Bennington and Brian Massumi. Manchester University Press 1984.
- LYOTARD, Jean-François: *Moralités postmodernes*. Galilée, Paris 1993.
- MARCELLI, Mirosław: *Foucault, avagy mássá lenni*. Ford. Németh István. Kalligram, Pozsony 2006.
- MARX, Karl: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai II*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1972.
- MARX, Karl: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1977.

- MARX, Karl: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata I.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1978.
- MBEMBE, Achille: Necropolitics. *Public Culture* 15/1. 2003. 11–40.
- McKINSEY Global Institute: Generative AI and the future of work in America. <https://www.mckinsey.com/mgi/our-research/generative-ai-and-the-future-of-work-in-america>
- MOREL, Bénédict Auguste de: *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine et des causes qui produisent ces variétés malades.* J.-B. Baillière, Paris 1857.
- NANCY, Jean-Luc: *L'impératif catégorique.* Flammarion, Paris 1983.
- NATIONAL Human Genome Research Institute honlapján: <https://www.genome.gov/genetics-glossary/CRISPR>. [letöltve: 2025. 01. 15.].
- NEMZETKÖZI VALUTAALAP: *Gen-AI: Artificial Intelligence and the Future of Work (2024).* <https://www.imf.org/en/Publications/Staff-Discussion-Notes/Issues/2024/01/14/Gen-AI-Artificial-Intelligence-and-the-Future-of-Work-542379>.
- NIETZSCHE, Friedrich: *Sämtliche Werke Kritische Studienausgabe Bd.10.* Walter de Gruyter, Berlin 1980.
- NIETZSCHE, Friedrich: *Ecce Homo.* In Giorgio Colli und Mazzino Montinari (Hrsg): *Kritische Studienausgabe, Bd. 6.,* dtv/de Gruyter, München/Berlin/New York 1980.
- NIETZSCHE, Friedrich: Önkritikakísérlet. In Uő: *A tragédia születése.* Ford. Kertész Imre. Európa Könyvkiadó, Budapest 1986.
- NIETZSCHE, Friedrich: *A tragédia születése.* Ford. Kertész Imre. Európa Könyvkiadó, Budapest 1986.
- NIETZSCHE, Friedrich: Filozófia a görögök tragikus korszakában. In Uő: *Ifjúkori görög tárgyú írások.* Ford. Molnár Anna. Európa Könyvkiadó, Budapest 1988.
- NIETZSCHE, Friedrich: *Im-igyen szóla Zarathustra.* Ford. Dr. Wildner Ödön. Göncöl Kiadó, Budapest 1988.
- NIETZSCHE, Friedrich: A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról. Ford. Tatár Sándor. *Athenaeum* 1992. I/3.
- NIETZSCHE, Friedrich: *Az értékek átértékelése.* Ford. Romhányi Török Gábor. Holnap Kiadó, Budapest 1994.
- NIETZSCHE, Friedrich: *Túl jön és rosszon.* Ford. Tatár György. Ikon Kiadó, Budapest 1995.
- NIETZSCHE, Friedrich: *A vidám tudomány. „La Gaya Scienza.”* Ford. Óvári Csaba. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő 2017.

- NIETZSCHE, Friedrich: *Így szólott Zarathustra*. Ford. Kurdi Imre, Horváth Géza. Osiris Kiadó, Budapest 2000.
- NYÍRÓ Miklós: *Hiperrealitás versus hermeneutikai univerzum?* 6. <https://filozofia.uni-miskolc.hu/wp-content/uploads/2020/05/Nyiro-Posztmodernit%C3%A1s-Hiperrealit%C3%A1s-versus-hermeneutikai-univerzum-11.pdf>.
- OECD *Artificial Intelligence in Society*. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2019/06/artificial-intelligence-in-society_c0054fa1/eedfee77-en.pdf
- PLATÓN: *Törvények*. In Uő: *Összes művei*. Harmadik kötet. Ford. Kövendi Dénes. Európa Könyvkiadó, Budapest 1984.
- POGÁTSA Zoltán: *Digitális kapitalizmus*. Kossuth Kiadó, Budapest 2024.
- PRICE, David: *Legal and ethical aspects of organ transplantation*. Cambridge Press, Cambridge 2000.
- RIESMAN, David: *A magányos tömeg*. Ford. Szelényi Iván. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1973.
- RILKE, Rainer Maria: *Versek*. Ford. Ambrus Tibor, Nemes Nagy Ágnes, Képes Géza. Ictus Kiadó, Szeged 1995.
- RILKE, Rainer Maria: *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1996.
- ROSSI, P. Par: *Traité de droit pénal*. Deuxième Edition, Paris 1855.
- SCHEER, Léo: *La démocratie virtuelle*. Flammarion, Paris 1994.
- SCHMITT, Carl: *A politikai fogalma*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest 2002.
- SCHMITT, Carl: *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*. Dunker Humblot, Berlin 1950.
- SCHMITT, Carl: *Politikai teológia*. Ford. Paczoly Péter. ELTE ÁJK, Budapest, 1992.
- SERVAN, J. M. A.: *Discours sur l'administration de la justice criminelle*. Genève 1767. Idézi M. Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Ford. Fázsy Anikó, Csűrös Klára. Gondolat Kiadó, Budapest 1990.
- SMITH, Adam: *A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata*. Ford. Bilek Rudolf. Akadémiai Kiadó, Budapest 1959.
- SNOWDEN, Edward: *Rendszerhiba*. Ford. Tomori Gábor, N. Kiss Zsuzsa. 21. Század Kiadó, Budapest 2019.
- SNOWDEN, Edward a brit televízióban sugárzott karácsonyi üzenete. <https://www.youtube.com/watch?v=skaSBcmGkME> [letöltve: 2024. 11. 09.]
- STIEGLER, Bernard: *Von der Biopolitik zur Psychomacht*. Übers. v. Susanne Baghestani. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am M. 2009.

- TIETZ, Udo: *Hans-Georg Gadamer zur Einführung*. Junius Verlag, Hamburg 1999.
- TIELSCH György – HATAMLEH Omar: *Mesterség és intelligencia. Vegyük kezünkbe sorsunkat az MI korában*. Ford. Stemler Miklós. Libri Könyvkiadó, Budapest 2021.
- THE DECLARATION of Istanbul on Organ Trafficking and Transplant Tourism convened by The Transplantation Society and International Society of Nephrology in Istanbul, Turkey, April 30 – May 2, 2008. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4571160/> [letöltve: 2024. 11. 09.]
- TRIKI, Fathi: *Demokratische Ethik und Politik im Islam. Arabische Studien über transkulturellen Philosophie des Zusammenlebens*. Velbrück Wissenschaft Verlag Weilerswist 2011.
- ÜBERLEBENDE der Gaskammer erzählen das Sonderkommando in Auschwitz Dokumentation 2013. <https://www.youtube.com/watch?v=3BW5yhSNMik> [letöltve: 2024. 11. 09.].
- VOLTAIRE: *Filozófiai ábécé. „Bolondság” szócikk*. Kossuth Kiadó, Budapest 1996.
- WHO: *Mental Health Atlas 2020*. 139. <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/345946/9789240036703-eng.pdf?sequence=1> [letöltve: 2025. 01. 15.].
- WORLD Economic Forum: *The Future of Jobs Report 2020* October 2020. 5. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf.
- ŽIŽEK, Slavoj: *Looking Awry: An Introduction to Jacques Lacan through Popular Culture*. The MIT Press, Cambridge and London 1991.
- ŽIŽEK, Slavoj: Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat. Szeptember 11. tragédiájától a pénzügyi összeomlás bohózatáig. Ford. Bartha Eszter, Koltai Mihály Bence. *Eszmélet*. 84. 2009/tél. Melléklet.
- ŽIŽEK, Slavoj: *Zűr a paradicsomban. A történelem végétől a kapitalizmus végéig*. Ford. Reich Vilmos. Európa Könyvkiadó, Budapest 2016.
- ŽIŽEK, Slavoj – BUTLER, Judith – LACLAU, Ernesto: *Contingency, Hegemony, Universality*. Verso, London 2000.
- ZUBOFF Shoshana: *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. Public Affairs, New York 2019.
- ZUBOFF Shoshana: *A megfigyelési kapitalizmus kora. Küzdelem egy emberi jövőért a hatalom új határvidéken*. Ford. Felcsuti Péter. Osiris Kiadó, Budapest 2025.

Névmutató

A

Adorno, Theodor W. 111
 Agamben, Giorgio 11, 36, 46, 49, 87, 88,
 89, 102, 104, 105, 106–110, 112–116,
 118, 121–126, 129, 136, 203, 206, 210
 Amery, Jean 109
 Arendt, Hannah 13, 103, 105, 109, 110,
 112, 116, 117, 197
 Arisztotelész 107, 131

B

Baudrillard, Jean 7, 9, 10, 73, 74, 80,
 81, 85, 87, 88, 126, 129, 134, 136, 148,
 149, 155, 156, 157, 159, 160, 169, 188,
 190–192, 194, 195, 210
 Baur, Erwin 107
 Benedek, Szent 131
 Benjamin, Walter 98
 Bentham, Jeremy 65–72, 76, 77, 194, 203
 Bentham, Samuel 66
 Binding, Karl 107
 Bosch, Hieronymus 18
 Bourdieu, Pierre 82, 83
 Brant, Sebastian 18
 Brooks, David 84
 Bruegel, Pieter 18
 Burroughs, William S. 89

C

Castel, Robert aC. 176
 Cervantes, Miguel de 18
 Chomsky, Noam 114, 188
 Clausewitz, Karl 175
 Cooper, David 35
 Conti, Leonardo 114

D

Debord, Guy 140, 149, 155–157
 Deleuze, Gilles 9, 11, 76, 88, 89, 91, 92,
 95, 96, 134, 136, 153, 160, 204, 206, 210,
 211

Derrida, Jacques 7, 9, 49, 147, 149, 170,
 192, 202, 210
 De Sade márkí 18
 Diderot, Denis 18
 Duggan, Lisa 79

E

Engels, Friedrich 163
 Entress, Friedrich 111
 Erasmus, Rotterdami 18

F

Festus, Sextus Pompeius 107
 Feuerbach, Ludwig 157
 Fink, Eugen 166
 Fischer, Eugen 107
 Foucault, Michel 7–11, 14, 16, 18, 19,
 21–26, 28–30, 32–46, 49–65, 69–71,
 75–77, 82, 87, 89, 91, 98–104, 107, 115,
 116, 124–126, 138, 139, 160, 169, 174–
 179, 182–187, 194, 196, 197–199, 203,
 204, 206, 210, 211
 Fowler, W. Warde 107
 Friedman, Milton 80
 Fukuyama, Francia 202

G

Gadamer, Hans-Georg 84, 165–168, 170,
 210
 Goya, Francisco 18

H

Han, Byung-Chul 71, 72, 75–84, 88, 89,
 99, 125, 126, 134, 136, 147, 148, 152,
 154, 163, 165, 169, 190, 204, 206, 210,
 211
 Hatamleh, Omar 96, 136, 144, 179, 188,
 189, 204
 Hegel, G. W. F. 9, 84, 131, 132, 135, 144,
 151, 158, 159, 163

Heidegger, Martin 10, 13, 83, 152, 167, 169, 210
Hitler, Adolf 101, 105, 114
Hobbes, Thomas 121, 176, 177
Hoche, Alfred 107
Huizinga, Johan 163–165, 168, 170, 174
Huxley, Aldous 199

I

Issenberg, Sasha 189

J

Justi, Johann Heinrich Gottlob von 33

K

Kant, Immanuel 7, 13, 205–207
Klein, Naomi 80, 81
Koselleck, Reinhard 108
Lacan, Jacques 61, 201

L

Lajos, XVI. 31
Lenz, Fritz 107
Levi, Primo 109–111
Locke, John 131
Luhmann, Niklas 79
Lukács György 9, 139, 140, 142–144, 146, 161, 163
Lyotard, Jean-François 9, 141, 199

M

Mably, Gabriel Bonnot de 52
Machlup, Fritz 147
Mandelbaum, Henryk 113
Marcelli, Mirosław 176
Marie-Antoinette 31
Marx, Karl 9, 122, 132–134, 137–142, 144, 149, 160, 163, 202
Mbembe, Achille 12, 49, 126–128, 203
Morel, Bénédict Auguste de 34

N

Nancy, Jean-Luc 106
Nerval, Gérard de 18

Nietzsche, Friedrich 9, 24, 54, 111, 165, 170–172, 210

Ny

Nyíró Miklós 192

O

Orwell, George 76, 77, 82, 87, 119, 120, 136, 199

P

Pinel, Philippe 23
Platón 162
Pogácsa Zoltán 85, 153, 176, 189

R

Ricardo, David 134
Rilke, Rainer Maria 111
Rossiter, Clinton 122

S

Schiller, Friedrich 170
Schmitt, Carl 36, 106, 122, 125
Shakespeare, William 18
Smith, Adam 131, 151, 152
Snowden, Edward 86, 87, 146
Steven, Levy 85
Stiegler, Bernard 75, 76, 119

Sz

Szasz, Thomas 35
Szókratész 198

T

Tielsch György 96, 136, 144, 179, 188, 189, 204
Triki, Fathi 141
Tuke, William 23

V

Venezia, Shlomo 113

W

Weber, Max 143

Z

Žižek, Slavoj 78, 81, 122, 125, 156

Zuboff, Shoshana 11, 96, 97, 153

Rezumat

Noul spirit de epocă în rețeaua spectrelor Subiectul ca vid de umplut în atracția mecanismelor puterii

În volumul prezent examinez poziția subiectului contemporan în contextul restructurării mecanismelor puterii și al apariției tehnologiilor digitale. Urmăresc transformările acestor mecanisme de putere din secolul al XV-lea până în prezent, în special prin teoriile lui J. Bentham, M. Foucault, G. Deleuze, J. Baudrillard, G. Agamben și B.-Ch. Han, analizând practicile de excludere asociate figurilor leprosului, victimei ciumei și nebunului, precum și formele dominante de putere: societatea disciplinară, societatea de control, panopticonul și panopticonul digital, biopolitica.

Pe de o parte, analizez transformările prin care statutul individului este format, începând de la violența externă, trecând prin disciplinare, normalizare, control, supraveghere și monitorizare, până la reglare, management, auto-optimizare, personalizare și prevenție. Pe de altă parte, analizez acele transformări sociale prin care jocul, munca, iar mai târziu datele, algoritmii și inteligența artificială devin factori determinanți în procesele socio-politico-economice.

În cele din urmă, analizez figura subiectului contemporan în lumina noilor tehnologii digitale, subliniind formele de *homo cyborg* și *homo vacuum*, trasând paralele cu statutul actual al culturii. Subiectul ca vid – sau figura *vacui-jectum* – este deosebit de potrivit pentru a ilustra modul în care golul lăsat de epuizarea abordării substanțialiste și esențialiste a subiectului este revendicat de mecanismele puterii. Foucault a demonstrat că a apărut o nouă politică a corpului, pe care puterea și-a însușit-o: „de ce ar elimina societatea o viață și un corp pe care le poate însuși?” În mod similar, acest proces de însușire a apărut și în raport cu „sufletul”, cu psihicul (Foucault, Deleuze, Han), iar acum, dincolo de modelarea corpului și a sufletului, de dresarea acestora, dincolo de politica corpului și a sufletului, apare și capturarea vidului de umplut. De ce ar elimina puterea un astfel de vid, pe care îl poate manipula, umple și controla în mod constant, și care, în același timp, este motorul și garanția autoconservării sale?

Abstract

New Zeitgeist Haunted by Spectres The Subject as Fillable Emptiness in the Attraction of Power Mechanisms

In this volume, I examine the position of the contemporary subject in the context of the restructuring of power mechanisms and the emergence of epoch-defining new digital technologies. I follow the transformations of power mechanisms from the 15th century to the present, primarily through the theories of J. Bentham, M. Foucault, G. Deleuze, J. Baudrillard, G. Agamben, and B.-Ch. Han, reflecting on exclusionary practices associated with the *figures of the leper*, the *plague victim*, and the *madman*, as well as on *sovereign power*, *disciplinary society*, *control society*, the *panopticon* and the *digital panopticon*, as well as *biopolitics*.

On one hand, I present the transformations through which the status of the individual becomes traceable — from external violence, through discipline, normalization, control, surveillance, and monitoring, to regulation, management, self-optimization, personalization, and prevention. On the other hand, I explore the societal transformations through which *play*, *work*, and later the concepts and practices of *data*, *algorithms*, and *artificial intelligence* become decisive in socio-political-economic processes.

Finally, I analyze the figure of the contemporary subject in the light of new digital technologies, highlighting the forms of *homo cyborg* and *homo vacuum*, drawing parallels with the contemporary status of culture. The subject as a fillable emptiness—or the figure of the *vacui-jectum*—is particularly suited to illustrate how the emptiness left by the erosion of the substantialist and essentialist approach to the subject is appropriated by power mechanisms. Foucault demonstrated that a new politics of the body had emerged—one that power had appropriated for itself: *why would society eliminate a life and body it can appropriate?* Similarly, this process of appropriation has emerged in relation to the “soul,” the psyche (as explored by Foucault, Deleuze, Han). And now, beyond the disciplining and cultivation of body and soul, beyond the politics of body and soul, we witness the capture of

the void-to-be-filled. Why would power eliminate a void that it can constantly manipulate, fill, and control—one that serves simultaneously as the engine and guarantee of its self-preservation?